Ref. A-1163

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 117 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TÖID FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО ФИЛОЛОГИИ

I

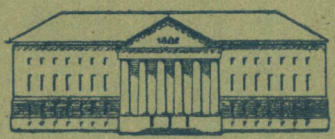

TARTU 1962

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 117 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TÖID FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО ФИЛОЛОГИИ

I

TARTU 1962

Redaktsioonikolleegium:
P. Ariste, A. Kask, H. Moosberg, L. Raud (toimetaja), J. Silvet
E. Uuspõld, A. Pravdin — sekretärid

Редакционная коллегия:
П. Аристэ, А. Каск, Х. Мосберг, Л. Рауд (редактор), И. Сильвет
Э. Ууспыльд, А. Правдин — секретари

P1

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

41838

VENEMAA TSENSUURISEADUSANDLUSE ADMINISTRATIIVSEST RAKENDAMISEST BALTIMAADEL 1850—1870

K. Taev
Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

1.

XIX sajandini puudus Venemaal tsensuuriseadustik. Tsenseerimist reguleeriti üksikute ukaaside ja mitmesuguste riigiorganite korraldustega. Sajandi algul, Aleksander I võimu algaastail, oli tsensuur, mida teostas koolide peavalitsus, suhteliselt liberaalne. 1802. a. oli eeltsensuur tegelikult kaotatud: trükitööd vaadati läbi pärast nende ilmumist. Varsti aga leiti, et on siiski otstarbekam rakendada eeltsensuuri. Selles vaimus kinnitabki tsaar esimese tsensuuriseadustiku 9. juunil 1804. a.[1] Oma napi üldsõnalisusega — seadustik sisaldas vaid 47 paragrahvi — andis ta tsensorile laialdased võimalused toimida oma äranägemise järgi. Suurel määral olenes tsensuuri rangus tsensori isikust. Organisatsiooniliselt olid ette nähtud tsensuurikomiteed ülikoolide juures, mis koosnesid sama õppeasutuse professoritest. Komiteede kompetentsi aga ei kuulunud vaimulik kirjandus, mis allus sinodile, ja välismaa perioodika, mida tsenseeriti postiasutustes. Teaduslikkude asutuste väljaanded võisid ilmuda asutuste juhatajate vastutusel. Kui tsensuuriseadustiku põhiliseks printsiibiks oli püüe hoida tsensuuri vabana politseilisest survest, siis reaktsiooni süvenedes hakkas 1811. a. asutatud Politseiministeerium teostama tsensuuri revisjone ja muutus varsti kogu tsensuuri juhtivaks organiks. Nii valvasid nüüd trükisõna üle juba kaks organit. Tsensuurikomiteed sõltusid kahest instantsist — Haridusministeeriumi juures asuvast koolide peavalitsusest ja Politseiministeeriumi juures asuvast tsensuuri revisjoni komiteest. 1819. a. anti tsensuur täielikult Siseministeeriumi alluvusse. Seadustikuga oli keelatud tsensoreil teha parandusi autori teksti (§ 16). Kohad, mida sai tõlgitseda kahel viisil, tuli tõlgitseda autorile soodsamalt

[1] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862, Санктпетербург 1862, lk. 81.

(§ 21). Need põhimõtted muutusid vaid deklaratsiooniks. Araktšejev ja tema kamarilja ei vajanud tegelikult mingit seadustikku. Hirmutatuna dekabristide ülestõusust, asub 1824. a. haridusministri kohale saanud araktšejevlane admiral A. S. Šiškov koostama uut tsensuuriseadustikku, mis tegelikult kujunes juba vahepeal kehtestatud tsensuurinormide kanoniseerimiseks seadlusega. Uus tsensuuriseadustik kinnitati tsaari poolt 10. juunil 1826. a. See oli juba ulatuslikum tsensuuri reglement. Kui 1804. a. seadustikus oli vaid 47 paragrahvi, siis nüüd oli neid 230. Oma kaaskirjas seadustikule märgib Šiskov ühest küljest neid edusamme, mis on vahepeal teinud Venemaa ühiskond ja vaimuelu, teiselt poolt aga ka kogu Euroopa rahvaste arengut, mis on jätnud sügavaid jälgi kirjandusse ja teadusse. Lähtudes sellest olevat vaja võtta revideerimisele 1804. a. tsensuuriseadustik ja muuta see selliseks, et oleks võimalik kaitsta isade usku, alandlikku meelt, trooni, isamaa-armastust, rahva kommete puhtust ja esiisade pühi pärandusi.[2] Kõnesolevas seadustikus tehtud muudatuste peamiseks põhjuseks oli dekabristide ülestõus ja nende ideede üha tugevnev esinemine trükisõnas. Oma ranguse tõttu sai seadustik nimetuse «raudne» (чугунный), sest selle alusel arendati ennenägematut terrorit. Tsensuuri aktiivne osa oli nüüd selgesti alla kriipsutatud. Tsensor ei olnud enam ainult kahjuliku mõtte tõkestaja, vaid kogu ühiskondliku mõttesuuna juhtija ja vormija. Paragrahviga oli tsensoreile kindlustatud mõtete omapoolse tõlgitsemise õigus vastavalt oma arusaamisele: «Не позволяется пропускать к напечатанию места в сочинениях и переводах имеющих двоякий смысл, ежели один из них противен Цензурным правилам» (§ 151). Juba oma põhiprintsiibilt, mille põhjal tsensor pidi tungima lause kõigisse võimalikesse tõlgitsemise võimalustesse, muutus seadustik väljakannatamatuks ka tsensoreile enestele. Šiškovi tsensuuriseadustiku iga ei olnudki pikem kui kaks aastat. Varsti võeti see revideerimisele erilise komisjoni poolt ja 1828. a. kinnitas Nikolai I haridusminister Lieveni poolt esitatud uue seadustiku, mis jäi kehtima vahepeal tehtud täiendustega kuni 1865. a.[3]

Ühenduses uue reglemendi kehtestamisega allutati tsensuur uuesti Haridusministeeriumile. 1828. a. tsensuuriseadustiku põhilised printsiibid olid mõnevõrra leebemad. Tsensor võis olla ainult kahjuliku kirjanduse tõkestaja, mitte aga avaliku arvamuse aktiivne mõjutaja: «. . . и в суждениях своих принимает всегда за основание явный смысл речи, не дозволяя себе произвольного толкования оной в дурную сторону»(§ 6). Oli muidki paragrahve, mis võrreldes endisega võimaldasid suuremaid vabadusi. Nii keelati tsensoril segada end autori isiklikesse arvamustesse ja

[2] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862, lk. 129.

[3] Полное собрание законов Российской Империи, III, 1828 (1979).

põhjendustesse, kui need ei ole vastuolus tsensuuriseadustikuga (§ 15), samuti ei kuulunud nüüd tsensori otsustamisele, kas teos on kasulik või mittekasulik, vaid ainult see, kas teos ei ole kahjulik. Keelatud oli teha parandusi autori keele ja stiili alal: «...и не должен исправлять слога или замечать ошибок в литературном отношении если только явный смысл речи не подлежит запрещению» (§ 15).[4] 1828. a. seadustikuga sai alguse hulgaliste eritsensuuri instantside asutamise tendents, mis eriti laienes 40-ndail aastail antud lisakorraldustega. Nii võis kirjeldusi keisrikojaga ühenduses olevate sündmuste kohta avaldada ainult tsaari kojaülema loal. Välismaise kirjanduse ja perioodika tsenseerimiseks loodi eritsensori kohad postiasutuste juurde. Õpperaamatute ja õppeabinõude järelevalve kuulus koolide peavalitsusele. Arstiteaduslikke teoseid tsenseerisid lisaks üldtsensorile veel Meditsiinilis-Kirurgiline Akadeemia või arstiteaduskonna ülikoolide juures. Piirikubermangude perioodiliste väljaannete kontroll kuulus kuberneridele, kuna igasuguseid afišše ja kuulutusi tsenseerisid kohalikud politseiülemad. Pärast 1830. a. juulirevolutsiooni sündmusi Prantsusmaal likvideeriti pidevalt kehtestatavate lisakorraldustega kõik väiksemadki soodustused. Raske oli trükisõnal läbi pugeda hulgalistest tsensuuriinstantsidest. Tsensor Nikitenko oma päevaraamatus loendab seesuguseid tõkkeid tervelt kakskümmend. Tsensuuri terror saavutas oma kõrgpunkti alates 1848. aastast. Püha Alliansi relvastatud käsi, Nikolai I valitsus, asus õiendama arveid eesrindlikumate jõududega mitte ainult Venemaal, vaid ka Lääne-Euroopas (nn. Ungari kampaania). Bulgarini, Feodorovi jt. insinueerijate tegevus laienes. Ajakirjade «Otetšestvennõje Zapiski» ja «Sovremennik» peale sadas kaebusi. Juba pärast esimesi Venemaale jõudnud teateid 1848. a. sündmustest Prantsusmaal tegi žandarmeeria ülem Orlov tsaarile ettekande tsensuuri tugevdamise vajadustest. Lähtudes sellest andis Nikolai I 27. veebruaril 1848 ukaasi, millega loodi vürst Menšikovi juhtimisel eriline komitee (liikmed: Buturlin, Strogonov, Korf, Dubelt ja Degai), kelle ülesandeks oli teravdada trükisõna valvet. Sellele komiteele järgnes

[4] Et tsensorid ka Lääne-Euroopas sageli autori keelepruuki ja stiili vägistasid, andis K. Marxile põhjust seda nördimusega meenutada oma artiklis «Bemerkungen über die neueste preussische Zensurinstruktion»: «Mein Eigentum ist die *Form*, sie ist meine geistige Individualität. Le style c'est l'homme... Und wie! Das Gesetz gestattet, dass ich schreiben soll, nur soll ich einen anderen als *meinen* Stil schreiben! Ich darf das Gesicht meines Geistes zeigen, aber ich muss es vorher in *vorgeschriebene Falten* legen! [---] Ihr bewundert die entzückende Mannigfaltigkeit, den unerschöpflichen Reichtum der Natur. Ihr verlangt nicht, dass die Rose duften soll wie das Veilchen, aber das Allerreichste, der Geist, soll nur auf *eine* Art existieren dürfen? Ich bin humoristisch, aber das Gesetz gebietet, ernsthaft zu schreiben. Ich bin keck, aber das Gesetz befiehlt, dass mein Stil bescheiden sei. *Grau in grau* ist die einzige, die berechtigte Farbe der Freiheit» (Karl Marx Friedrich Engels über Kunst und Literatur. Herausgegeben von Michail Lifschits, Berlin 1953, lk. 451).

uue, juba püsiva s a l a j a s e komitee loomine, mis sai nimetuseks 2. aprilli ehk Buturlini komitee. Komitee esimeheks oli endine Peterburi keiserliku raamatukogu direktor, äärmine reaktsionäär D. P. Buturlin, liikmeteks — endine riigisekretär M. A. Korf ja Degai, peale selle kuulus sinna kuus abijõudu. 2. aprilli komitee oli täiesti salajane ja tema ülesandeks oli esijoones valve tsensuuri teostavate instantside ja tsensorite üle.[5] Oli saabunud aeg, mida Vene tsensuuri ajaloos on nimetatud «süngeks seitseaastakuks». Neid aastaid on isegi ofitsiaalses väljaandes «Исторические сведения о цензуре в России» (1862) nimetatud «tsensuuri terrori epohhiks».[6] Kui tsensuuriseadustiku § 6 põhjal oli keelatud tõlgitseda autori väljendusi ja otsida kaudseid tähendusi (толкование в дурную сторону), siis komitee ülesandeks oligi peamiselt ridadevaheliste mõtete avastamine ja valve tsensorite tegevuse üle. Seesuguse järelevalveasutise olemasolu sundis tsensoreid suurima tähelepanuga jälgima süütumaidki mõtteid.[7] Salakaebused ja provokatsioon lokkasid tsensuuris rohkem kui kusagil mujal. Kõik see viis alla Belinski poolt juhitava elava ja arenenud kirjanduskriitika ja publitsistika. Ainukese ajakirjanikuna püüdis Nekrassov «Sovremennikus» säilitada Belinski traditsioone, kuid see oli äärmiselt raske. Ajakiri muutus pidevalt ideetumaks ja hallimaks.

Uus periood vene trükisõna ajaloos algab 1855. aastast, kui pärast Krimmi kampaaniat ja Nikolai I surma oli paljastunud tsaaririigi pehkinud ja bürokraatiast läbinäritud režiim.

Korfi ettepanekul lõpetatakse 6. dets. 1855. a. tsaar Aleksander II poolt 2. aprilli komitee tegevus. 1860-ndast aastast alates hakkas tsensuuri küsimustes üha suuremat osa etendama Siseasjade Ministeerium eesotsas reaktsioonilise ministri P. A. Valujeviga, kes tõrjus kõrvale liberaalse haridusministri A. V. Golovini. Ta viis oma seisukohad läbi 12. mail 1862. a. kinnitatud ajutiste juhenditega («Временные правила по цензуре») ja saavutas 1863. a. algul tsensuuri allutamise Siseministeeriumile.[8] Tema ettevõttel töötati välja uus, kvaasiliberaalne tsensuuriseadustik,

[5] Kuivõrd salajane oli 2. aprilli komitee, näitab kas või seegi, et vanem Vene tsensuuriajalugu käsitlev kirjandus, nagu küllaltki täpseid ja üksikasjalikke fakte esitav A. M. Skabitševski «Очерки истории русской цензуры (1700—1863)» (С.-Петербург 1892) teab vaid Menšikovi komiteed ja segab selle ära Buturlini komiteega (lk. 344). Vastava õienduse teeb M. L e m k e oma teoses «Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия» (С.-Петербург 1904) lk. 195, 204 jj.

[6] Vt. Очерки по истории русской журналистики и критики, том. I, Ленинград 1950, lk. 479.

[7] Buturlini tegevust iseloomustavad lausa anekdootlikud lood. Ta leidis, et evangeeliumid tuleks ära keelata nende demokraatliku vaimu pärast, pooldas ülikoolide sulgemist, jumalaemale pühendatud akatistides nägi ta «kardetavaid väljendeid». Isegi Uvarovi formulatsioon «õigeusk, isevalitsus ja rahvalikkus» olevat revolutsiooniline loosung (vt. Очерки по истории русской журналистики и критики, том I, Ленинград 1950, lk. 478.

[8] Vt. M. Л е м к е, Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов, С.-Петербург 1904, lk. 166 jj. ning 260 jj.

mis kehtestati 6. aprillil 1865. a. Ühenduses kapitalismi arenguga Venemaal olid eeltsensuuri vormid iganenud ja paratamatult tuli üle minna kapitalismile iseloomuliku järeltsensuuri sätete minimaalselegi rakendamisele. Tsensuuri juhtivaks organiks kujunes nüüd Siseministeeriumi Trükiasjade Peavalitsus (М. В. Д. Главное управление по делам печати) [9]. Vastavalt seadlusele vabastati eeltsensuurist: Peterburis ja Moskvas ilmuv perioodika; originaalteosed mahuga üle 10 ja tõlked üle 20 trükipoogna; kogu impeeriumi ulatuses aga valitsuse väljaanded, akadeemia, ülikoolide ja teaduslike ühingute väljaanded, samuti kõik klassikalistes keeltes ilmuvad teosed või nende tõlked ning joonised, plaanid ja kaardid. Endine kord jäi kehtima vaimuliku ja väliskirjanduse alal. Tegelikult kujunes aga uus seadustik vaid 1828. aasta seadustiku ja 12. mai 1862. a. juhendite täienduseks. Juba see nõue, et perioodika enne tiraaži trükkimist ja muud teosed kaks päeva enne müügile laskmist tuli esitada tsensorile, likvideeris antud vabadused. Nii kujunes välja mingi ebamäärane eel- ja järeltsensuuri kombinatsioon. Lisaks muule tulid juurde perioodika väljaandmisel suured kautsjonid, hoiatused ja rahatrahvid (seadluses: административные взыскания налагаемые на издания от предварительной цензуры изъятые). 1865. a. seadlus jäi kehtima kuni 1905. aasta 24. novembri ajutiste juhendite avaldamiseni. Ilmunud trükised vaadati läbi kohtupalatite poolt ja eksijaid karistati kui riiklikke kurjategijaid. Eriti raskesse olukorda oli pandud provintsi ajakirjandus. 15 aasta kestel (1855—1870) tehti ajalehtedele 177 hoiatust, kusjuures 52 väljaannet suleti 3—6 kuuks või lõpetati nende ilmumine hoopis.

2.

1828. a. tsensuuriseadustikus ettenähtud tsensuuri-instantside organisatsioonilise korralduse alusel kuulusid Haridusministeeriumile alluvasse tsensuuri peavalitsusse teaduste ja kunstide akadeemia presidendid, haridusministri abi, keisri isikliku kantselei III jaoskonna juhataja, Peterburi õppekonna kuraator ja muude ministeeriumide esindajad. Peavalitsusele allusid komiteed Peterburis, Moskvas, Vilnos, Tartus ja tarbe korral ka Kiievis ning Kaasanis, kuna üksiktsensorid (отдельный, *abgeteilter*) tegutsesid Riias, Tallinnas, Miitavis, Odessas ja tarbe korral muiski linnades. Tiflisis oli juba varem formeeritud tsensuurikomitee [10] ja 1829. a. sai Soome oma tsensuuriseadustiku, mis põhimõtteilt vastas üldisele seadustikule (совершенно в одном духе с общим Уставом Империи). Neid instantse ja asukohti muudeti ka edaspidi.

[9] Meie senises vastava-alases kirjanduses on mainitud tsensuuri-instantsi kohta kasutatud ka terminit «trükivalitsus» (Fr. Tuglas) või «ülemtrükivalitsus» (H. Kruus).

[10] Полное собрание законов Российской Империи, XXIII, 1848 (22 838), §§ 38, 39, 41.

Käesoleva töö raamides huvitab meid aga see tsensuuri organisatsiooniline võrk ja administratsioon, mis kehtis ajavahemikul 1850—1870, samuti muudatused, mis sel ajal toimusid eriti Eesti territooriumi alal.

Kuigi Tartu ülikooli asutamise eelaktides oli ette nähtud tsensuuri institutsioon, sai tsensuuri organisatsioon täpsemad piirid siiski alles ülikooli 1803. a. põhikirjaga. Viimases ettenähtud sätetega laienesid ülikooli tsensuurifunktsioonid. Talle ei allunud nüüd mitte ainult tema enda poolt väljaantavad trükised ja välismaa kirjandus, vaid ta teostas üldist kontrolli kogu õpperingkonna trükikodade üle niihästi raamatute, brošüüride, perioodika kui ka kõigi muude trükiste alal. Suhteliselt üldsõnalisi nõudeid perioodika kohta täiendas hiljem 9. juuli 1804. a. tsensuuriseadustik (§§ 4, 12—36)[11]. Üldiselt oli komitee iseseisev. Ainult ühenduses 26. märtsi 1819. a. Liivimaa talurahvaseadusega anti tsensuurikomiteele mõningaid eeskirju (27. apr., 21. mail, 14. juunil 1819), kus nõuti erilist tähelepanu neile trükistele, mis käsitlevad talurahva vabastamise küsimusi.[12] 1804. a. tsensuuriseadustikku on iseloomustatud kui Aleksander I valitsemise algperioodi humanistlikust ja valgustuslikust vaimust kantud seadustikku [13], mille üheks põhiliseks autoriks oli Tartu ülikooli rektor G. Fr. Parrot. Tegelikult aga, eriti politseivõimude vahelesegamise tõttu tsensuurikomitee tegevusse, jäi see liberaalsus näiliseks. Politseivõimud, mööda minnes seaduslikult ettenähtud korrast, konfiskeerisid ja hävitasid trükiteoseid. Selle osaliseks sai ka üks esimesi eesti ajalehti, J. Ph. Rothi ja G. Oldekopi poolt käimapandud «Tarto-ma rahva Näddali-Leht», mis konfiskeeriti ja hävitati järgneval aastal Liivimaa rüütelkonna pealekäimisel.[14] Ülikooli tsensuurikomitee töötas 1826. aastani, mil ta likvideeriti. Vastavalt 10. juuni 1826. a. uuele tsensuuriseadustikule loodi, nagu eespool oli märgitud, iseseisev Tartu tsensuurikomitee, mis allus tsensuuri peavalitsusele. Tegelikult aga jäid peamisteks tsensuuri teostajateks ja komitee juhtijateks Tartu ülikooli õppejõud. Olulisi muutusi tsensuuri administratsiooni alal tõi uus territoriaalne ja koosseisuline ümberkorraldus 1850. a. Et siit algab käesolevas töös käsitletav ajalõik, siis peatutagu lähemalt Baltimaade tsensuuri ümberkorraldamisel, eriti aga eesti trükisõna hõlmavas osas.

19. juulil 1850. a. kehtestati uued tsensorite koosseisud.[15] Ühenduses sellega muudeti kehtivat 1828. a. tsensuuriseadustikku. Tsen-

---

[11] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862, lk. 81 jj.

[12] Vt. Е. В. Петухов, Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802—1902), Юрьев 1902, lk. 209.

[13] Vt. А. М. Скабичевский, Очерки истории русской цензуры (1700—1863), С.-Петербург 1892, lk. 95.

[14] M. Lepik, Eesti trükisõna ja tsensuur. Eesti raamatu 400 aastat, toimetanud ja korraldanud R. Antik, Tartu 1935, lk. 111.

[15] Полное собрание законов Российской Империи, XXV, 1850 (24 342).

suuri peavalitsust täiendati Välis- ja Siseministeeriumi ning vaimulikkude esindajatega. Ka organisatsioonilisel alal võeti ette mõningaid ümberkorraldusi. Ette olid nähtud tsensuurikomiteed: Peterburis kuue tsensoriga, Moskvas ja Riias nelja tsensoriga ja ühe abiga, Vilnos kolme tsensoriga, kusjuures kahelt nõuti ka juudi keele oskust, Kiievis kahe ja Odessas kolme tsensoriga ja ühe abiga; väiksemates linnades nähti ette üksiktsensori koht.

Tartu üksiktsensori koosseisude tabel 19. juulist 1850. a. kannab järgmist allmärkust: «Разсмотрение книг латышском и эстонском языках предоставляется Попечителю Дерптского Учебного Округа на Лекторов сих языков при Дерптском Университете, с соразмерным денежным вознаграждением из 300 рублей.» Seega 1850. aasta 19. juuli korraldusega reorganiseeriti ka tsensuuriadministratsioon Baltimaadel. Ümberkorraldamise ajal töötas Tartu õpperingkonna presidendi, ülikooli kuraatori Craffströmi juhatuse all õpperingkonna tsensuurikomitee. Tsensoritena tegutsesid ülikoolis kirjanduse, ajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika professorid. Seega senise tsensuurikomitee asemel nähti Tartus ette vaid üksiktsensori koht palgalise asjaajajaga (писец по найму), kuna senise Riia üksiktsensori asemel moodustati laialdasemate võimupiiridega tsensuurikomitee. Tallinna jäi endiselt töötama üksiktsensor, kelle kompetentsi kuulus peamiselt väliskirjanduse järelevalve. 1857. a. tehti ministrite komitee otsusega ka Tartu üksiktsensorile kohustuseks tsenseerida väliskirjandust, mis talle selleks saadeti välistsensuuri komiteest või komitee otsusel teistest asutustest (§ 29).[16] Lisaks sellele nähti ette 15. juunil 1864. a. kahele ülikooli professorile üksiktsensorite õigused tsenseerida neid välismaa trükiseid, mis olid adresseeritud Tartusse Veržbolovo tollipunkti kaudu.[17] Vastav korraldus tehti ülikooli enda algatusel, kasutades selleks 2. sept. 1859. a. määrust[18], et kiirendada välismaiste trükitoodete kättesaamist. Ühenduses sellega märgitagu, et eeltooduga on seotud tuntud intsident professor C. Chr. G. Schirreniga, kes oli ette nähtud üheks välismaa kirjanduse tsensoriks. Kasutades oma võimu, laskis ta ka siin käiku Leipzigis 1869. a. trükitud teose «Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin», mis sisaldas teravaid rünnakuid slavofiil J. Samarini Prahas ilmunud «Окраины России» Baltimaid käsitlevale osale. Teravas toonis ja ähvardustega tõrjub Schirren tagasi Samarini süüdistusi Balti sakslaste separatistlike püüete kohta. See lõi intsidendi, mille tõttu Schirren oli sunnitud lahkuma nii professori kui ka tsensori kohalt.[19] Eriti keeruliseks

---

[16] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862, lk. 321.

[17] Сборник постановлений по Министерства Народного Просвещения III. 1855—1864, С.-Петербург 1865, lk. 1167.

[18] Sealsamas, lk. 374.

[19] Vt. Schirreni «Livländische Antwort'i» levitamise keelu ja konfiskeerimise materjale, ENSV RAKA, f. 321, s.-ü. 246.

ja sekeldusrikkaks kujunes aga tsensuuri administratsiooni ümberkorraldamise perioodil eestikeelse trükisõna tsenseerimine, sest tsensoriks sobivate õppejõudude hulgas ei leidunud isikuid, kes vajalikul määral oleksid vallanud eesti keelt. Raskused selles küsimuses tekkisid juba mõni aeg enne 1850. a. 19. juuli reformi ja need kestsid ka siis, kui Tartu üksiktsensori kohale määrati Johann de la Croix. Alljärgnevalt vaadeldagu selle interregnumi perioodi sündmusi lähemalt.

Pärast mineraloogia professori Moritz Engelhardti lahkumist eestikeelse trükisõna tsensori kohalt asub sellele kohale kliinilise ja teraapia kateedri professor Gottlieb Franz Emmanuel Sahmen alates 18. nov. 1840. a.[20] Töötanud sel kohal ligi seitse aastat, lahkub ta ülikoolist, mistõttu eestikeelsete teoste tsenseerija koht jääb jällegi vakantseks. Uue, eesti keelt valdava ja sobiva kandidaadi leidmine teeb raskusi. Craffström pöördub haridusminister Uvarovi poole. Ta teatab, et Sahmen on 8. veebruari otsusega 28. veebruarist 1847. a. professori kohalt vabastatud ja kuna professorite hulgas ei ole sobivat kandidaati, kes valdaks eesti ja läti keelt, siis palub, et Sahmenil lubataks tegutseda tsensorina kuni semestri lõpuni.[21] Vastav luba nähtavasti saadi, sest Sahmen töötab tsensorina edasi, paralleelselt sellega aga jätkab Craffström otsinguid sobiva kandidaadi leidmiseks. 20. mail 1847. a. teatab ta rektor Neuele, et Sahmeni lahkumisega professori kohalt on eestikeelsete teoste tsenseerija koht vakantne. Et tal puuduvad teated selle kohta, kas professorite hulgas leidub vajalikul määral eesti keelt tundvat isikut, palub ta rektorilt vastavat informatsiooni. Sellele vastab Neue, et tema teada olevat selleks võimeline kohtuarstiteaduse professor Guido Samson von Himmelstiern.[22] Ja kui Sahmen 3. mail 1848. a. sureb, ongi Craffströmil samas esitada kandidaadina prof. Samson, nii et ta juba 12. mail saab ülikooli nõukogule teatada Samsoni tsensoriks kinnitamisest tsensuuri peavalitsuse poolt.[23] Nii on sedapuhku küsimus lahendatud, kuid see stabiilne olukord on üürike. Uued raskused tekivad ühenduses eespool mainitud 19. juuli 1850. a. määrusega ettenähtud administratsiooni ümberkorraldamisega.

Reorganiseerimine ei edene kuigi jõudsalt. Tartu tsensuurikomitee töötab endise koosseisuga edasi terve aasta.[24] Samuti püsivad edasi Riia üksiktsensorid Napiersky ja Haffner (pärastine Tartu ülikooli rektor 1851—1857). Kuigi uue korralduse kohaselt Riiga oli ette nähtud tsensuurikomitee, oli see viivitus tingi-

---

[20] ENSV RAKA, f. 402, Dorpater Universität, nim. 3, s.-ü. 634.
[21] ENSV RAKA, f. 321, nim. 2, s.-ü. 56.
[22] Neue Samsonile 28. mail 1847. — ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1525.
[23] Protokoll des Conseils 12. aug. 1848. — ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 32.
[24] Vt. nimetatud aasta Riia ja Miitavi üksiktsensorite aruandeid Tartu tsensuurikomiteele. — ENSV RAKA, f. 321, nim. 1, s.-ü. 45.

tud keskvõimu pikaldasest asjaajamisest, sest tsensuuri administratsiooni ümberkorraldamise käskkiri saabub Craffströmile alles 31. jaanuaril 1851. a.[25] Samuti võtab aega sobiva üksiktsensori leidmine, nii et alles 16. märtsil saab rektor ülikooli nõukogule esitada Craffströmi kirja, milles teatatakse 1850. a. 19. juuli korraldusest tsensuuri administratsiooni reorganiseerimise alal, millega ühenduses tsensorid Samson, Rosberg ja Neue on vabastatud tsensorikohustustest.[26] Samal ajal saadab Craffström ka uuele üksiktsensorile Johann Anton Friedrich de la Croix'le oma usaldusavalduse ja instruktsioonid ning lähemaid juhatusi eelseisva töö kohta.[27] Kes oli siis see uus trükisõna valvur, kelle hoole alla anti ka eestikeelne kirjandus?

Johann Anton Friedrich de la Croix sündis 26. aug. 1781. a. Saraatovi kubermangus Malinovkas Austria sõjaväelase, belgia aadliku pojana. Teenis 1793—1797 kadetina Voroneži husaaride polgus, selle järel kaks aastat justiitskolleegiumis Soome, Eesti- ja Liivimaa asjade osakonnas. 1799. a. saab ta Kaasanis keskkooli prantsuse keele õpetaja koha, kust ta aga juba 1801. a. siirdub Riiga kindralkuberneri kantselei ametnikuks. Kuid ka siin ei ole tal pikka püsi. Siirdunud Peterburisse, töötab ta seaduste koostamise komisjonis. Aastail 1808—1810 elab Pariisis Vene saadiku isikliku sekretärina. Edasi töötab uuesti Peterburis Politseiministeeriumis ja tuleb 1812. a. Miitavisse Kuramaa tsiviilkuberneri kantselei direktoriks, missugusel kohal püsib nüüd 36 aastat. Siit jõuabki ta 1851. a. 70-aastasena Tartusse üksiktsensori kohale. Töö tsensorina ei olnud talle täiesti uudne ala. Juba pikemat aega oli ta Miitavis tegutsenud perioodika tsenseerijana. Oma kohustusi üksiktsensorina sai Johann de la Croix täita õige lühikest aega: ta suri 19. aprillil 1852. a.

Johann de la Croix on tuntud ka viljaka loova kirjanikuna ja publitsistina, kuigi ta oma loomingu väheküündiva taseme tõttu jäi vähetuntuks. Tema sulest ilmus arvukalt teoseid nii vene kui saksa keeles.[28] Seega loova ilukirjanikuna pidi Joh. de la Croix'l

---

[25] Vt. Craffström de la Croix'le 15. mail 1851. — ENSV RAKA, f. 321, s.-ü. 134.

[26] Protokoll des Conseils 16. märts 1851, p. 64. — ENSV RAKA, f. 402, Dorpater Universität, nim. 4, s.-ü. 34.

[27] Craffström de la Croix'le 15. mail 1851. — ENSV RAKA, f. 321, s.-ü. 134.

[28] Silmapaistvamad neist olid: «Welch ein Tag oder die sieben Weiber, eine allegorische Erzählung» (1805), «Pantheon der russischen Literatur» (1805), «Französische Romanzen», «Всемирная панорама или галлерея привлекательных видов ландшафтов, памятников и развалин всего мира» I, II (Riias 1835—1837), «Греция или галлерея достопамяных видов и развалин этой классической земли» (1837), «Швейцария» (1837), «Картины России» (1840), «Dramatische Versuche» (1852), mis sisaldas Beaunoir'i «Oeuvres dramatiques» järgi loodud värsskomöödia «Splitter und Balken» ja «Die Hausfreunde» ning Racine'i «Les Plaideurs'i» järgi loodud kolmevaatuselise värsskomöödia «Uebertreibungen oder Processucht und Genesung!» Peale nende rida luuletusi, artikleid ja tõlkeid «Inlandis» ja mujal.

olema ka eeldusi tsensori ülesannete täitmiseks, vähemalt teatavat arusaamist teose kunstilise külje hindamiseks. Nagu aga tema ilukirjanduslikust loomingust, eriti «Inlandis» avaldatud kirjutistest ja luuleloomingust selgub, oli ta truualamlik tsaristliku survepoliitika poetiseerija. Oma luuletustes, mis on loodud ühenduses Ungari vabadusvõitlusega 1849. a., valab ta sõimuvalanguga üle Lajos Kossuthi ja Józéf Bemi ning ülistab Nikolai I kui Euroopa korravalvurit.[29] Nagu näeme, ei eksinud Craffström üksiktsensori valikus.[30]

Et Joh. de la Croix töötas tsensorina lühikest aega, ei saa me õiget pilti Joh. de la Croix' kui tsensori kvalifikatsioonist, ja tema tegevus ei saanud avaldada ka olulist mõju kirjandusele.

Pärast Johann de la Croix' surma asub üksiktsensori kohale Aleksander de la Croix, kes oli tõenäoliselt Joh. de la Croix' üks poegi. Et ta pole esinenud kirjanikuna ega literaadina, pole ta tuntud nimi ja andmedki tema kohta on äärmiselt napid. On vaid teada, et ta sündis 23. aug. 1816. a. Miitavis. Kuni 1852. a. töötas ta assessorina Kuramaa riigivarade palatis. Sama aasta 7. juulist alates määratakse ta Tartu üksiktsensori kohale, kuhu jääb kuni 1872. a., mil siirdub Riia tsensuurikomitee vanemtsensoriks (resp. komitee esimeheks), kellena töötab kuni 1891. a.[31]

Üksiktsensori määramine aga ei lahendanud veel eestikeelse trükisõna tsenseerimise küsimust. Niihästi Johann kui ka Alexander de la Croix ei tundnud eesti keelt. Nagu eespool mainitud, olidki 1850. a. 19. juuli korraldusega eesti- ja lätikeelse kirjanduse tegelikeks tsenseerijaiks ette nähtud vastavate keelte lektorid Tartu ülikooli juures. Tsensuuri administratsiooni ümberkorraldamise momendil olid aga vastavad kohad ülikoolis vakant-

---

[29] Impromtu.

[- - - - - - - - -]
Der Söhne des getreuen Norden
Entwaffneten die Magyaren...
Weil ewig ist des Himmels Wille:
«Wo Russen kommen — wird es stille.»

Mitau, d. 9. August 1849.

(«Inland» 1849, nr. 33.)

[30] Elulooliste andmete allikatena Joh. de la Croix' kohta on kasutatud: Русский биографический словарь (NB! surma daatum vale). Журнал Министерства Народного просвещения, 1852, LXXIV, май. «Северная пчела» 1852, nr. 96. Recke-Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, I B., Mitau 1827; IV B., Mitau 1832. «Inland» 1848, nr. 42, lk. 907 jj.; 1848, nr. 43, lk. 924 jj.; 1849, nr. 6, lk. 99 jj.; 1851, nr. 26, lk. 445 jj.; 1852, nr. 16, lk. 316; 1852, nr. 18, lk. 350; 1852, nr. 19, lk. 376. Register zum «Inland» 1836—1863, lk. 7. «Dörptsche Zeitung» 1852, nr. 70, lk. 5.

[31] Vt. Журнал Министерства Народного просвещения, 1852, LXXVI, lk. 7; «Inland» 1852, nr. 30, lk. 607; Адрес-Календарь [- - - - -] Российской Империи (NB! aastakäikudes 1858/59 ja 1860/61 esineb trükiviga: «Андр.» pro «Алдр.»); K. Dannenberg, Zur Geschichte und Statistik des Gymnasiums zu Mitau, Mitau 1875.

sed. Parajasti oli lektor Fr. R. Faehlmann 10. aprillil 1850. a. surnud. Läti keele lektori O. W. G. Rosenbergeri pensionile mineku järel (1847) oli täitmata ka läti keele lektori koht. Seetõttu taotleb Craffsröm, et Samsonil lubataks esialgu tööd eestikeelse kirjanduse tsenseerijana jätkata, milleks saadaksegi vastav luba.[32]

Et eesti keele lektori koht püsis vakantsena umbes aasta, siis näib, et selle aja kestel on tehtud siiski katseid leida isikut, kes oleks asendanud Samsonit. Nagu nähtub Neusi 14. veebruari 1851. a. kirjast Kreutzwaldile, on isegi veidi enne lektori koha täitmist vastav ettepanek tehtud ka Kreutzwaldile. Neus kirjutab: «Kui kahju, et Tartu lektoraat ja veel enam eesti raamatute tsensori palk või tasu nii vilets on; täiesti arusaadav, et Teie seda kohta vastu ei otsustanud võtta! Ja ometi näivad Tartu inimesed midagi selle parandamiseks teinud olevat, sest kuidas muidu 700 r. välja tuleks? Eelarve järgi on ju lektorile ainult 900 paberirubla ja tsensorile umbes pool 300 hõberublast määratud; kuna niinimetatud päristsensor 2000 rubla saab!! Ja Tartus, kus niipalju inimesi on, kes eesti lektoraadi mõne teise tegevusega või ametiga ühendada võiks, ei leidu kedagi?» [33]

Sellest nähtub, et Kreutzwaldile oli tehtud ettepanek vastu võtta ka eesti keele lektori koht, kuna mõlemad ametid olid ju vastava seadusega ühendatud. Senini on aga nende kohtade pakkumisega seotud lähemad asjaolud jäänud tundmatuks.

Uue eesti keele lektori valimine ülikooli nõukogus toimub 16. märtsil 1851. a. Lektoriks valitakse Tartu gümnaasiumi õpetaja Carl Ferdinand M i c k w i t z, kes asub seega vastavalt ettenähtud korrale tööle ka eestikeelsete teoste tsenseerijana. Veidi hiljem, 23. okt. 1851. a. valiti uueks läti keele lektoriks senine Tartu seminari vene keele õpetaja Hermann Clemenz. Nii oli 1850. a. 19. juuli korralduses ettenähtud struktuuri rakendamiseks ligi aasta kestnud organiseerimistöö kohapeal lõppenud ja tsensuuri organisatsioonilises ning personaalses osas loodud stabiilne olukord. See olukord kestis umbes 19 aastat, mille vältel kohtumõistjaks eesti kirjanduse üle oli tegelikult lektor Mickwitz. Lektor Mickwitzil ei olnud volitusi küsimuste iseseisvaks otsustamiseks. Ta esitas vaid tsensor de la Croix'le iga tsenseeritava trükise kohta oma kirjaliku arvamuse, mille alusel üksiktsensor tegi otsuse. Sellest hoolimata kujunes aga tegelikuks tsensoriks ikkagi

---

[32] Samsoni kohalejäämist mainib ka Neus Kreutzwaldile oma kirjas 24. maist 1851: «Ma imestan, et Samson võis otsustada eesti tsensori kohale edasi jääda. Meie siinne tsensor, kaebavad raamatukaupmehed, pidavat väga aeglane (kohusetundlik?) olema» (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956, lk. 127).

[33] Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 125. «Päristsensori» palga suhtes näib Neus eksivat. 1850. a. 19. juuli korralduses oli palkadeks ette nähtud: Peterburi tsensoreile á 1500 rbl., Moskvas á 1250 rbl., Riia, Vilno ja Odessa tsensoreile à 1000 rbl., kuna üksiktsensorite palk Tartus ja Tallinnas oli 1000 rbl., ning juudikeelsete raamatute tsenseerijaile à 500 rbl. aastas.

Mickwitz, sest kogu oma pikaajalise töö kestel aktsepteeris de la Croix eranditult kõik Mickwitzi arvamused. Keerulisemate küsimuste otsustamisel, nagu näitavad Mickwitzi aruannetesse tehtud märkused või Mickwitzi enda väljendid kirjades, on toimunud isiklikud konsultatsioonid.

Uusi põhjalikke muutusi eesti trükisõna tsenseerimise alal toob järjekordne siseministri korraldus 16. maist 1896. a. Nagu viimases mainitakse, on siseminister leidnud otstarbeka olevat keskendada kogu eesti ja läti trükisõna tsenseerimine Riia tsensuurikomiteesse. Seega oli edaspidi Tartu üksiktsensori kohustuseks kõik käsikirjad, teosed, korrektuurid, samuti ka tsenseeritav perioodika saata Riia tsensuurikomiteesse, kust siis töö ühes vastava trükiloaga tagastati Tartu üksiktsensorile autorile või trükikojale väljaandmiseks. Ühtlasi teatatakse, et ka Tartu õppering-konna kuraatorile on tehtud korraldus vastav otsus teatavaks teha eestikeelse kirjanduse tsenseerijale lektor Mickwitzile ja lätikeelsete teoste tsenseerijale lektor Clemenzile.[34] Lektorid saavadki vastava teate 22. mail.[35] On raske vastata küsimusele, mis tingis tsensuuriadministratsiooni seesuguse ebaratsionaalse ümberkorraldamise. Tegelikult tähendas see küll trükisõna andmist tsensuuri kõrgema instantsi korraldusse. Ühenduses selle korraldusega leiame siiski huvitava märkuse Koidula 16. aug. 1869. a. kirjast Kreutzwaldile, kus ta muuhulgas mainib: «In Riga stellt man die Behauptung auf, Freund Jacobson habe die Censurverlegung betrieben. Ich kenne seine russenfreundlichen Tendenzen wohl und habe manchen Strauss mit ihm durchkämpft; ob aber Wollen und Vermögen bei ihm s o weit reichen? Kaum.» [36] Nagu kirjavahetusest selgub, kahtlustasid Koidula ja Kreutzwald Jakobsoni selles, et viimane, kasutades trükiasjade peavalitsuses Schultz-Bertrami mõju, on kaasa aidanud tsensuuri üleviimiseks Riiga. Iseloomustades Schultz-Bertramit õige halvast küljest, märgib Kreutzwald: «Dass Köler mit Bertram verkehrt, habe ich im vorigen Früchling zufällig erfahren, es wäre demnach nicht unmöglich, wenn auch Hr Jacobsohn sich der würdigen Persönlichkeit angeschlossen hätte, da ein räudiger Hund gern mit dem anderen verkehrt.» [37] Siin aga Koidula ja Kreutzwald eksisid. Just neil

---

[34] Trükiasjade peavalitsus Tartu üksiktsensorile 16. mail 1869, nr. 1530. — ENSV RAKA, f. 321, s.-ü. 246.

[35] Vt. ENSV RAKA, f. 402, Dorpater Universität, nim. 3, s.-ü. 1118.

[36] Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Tartu 1910, lk. 369.

[37] Sealsamas, lk. 400.

Schultz-Bertram hakkas trükiasjade peavalitsuses kohta taotlema juba 1861. aastast alates. Olnud vahepeal keiserliku kabineti sekretäriks, saavutab ta siseminister Valujevi kaudu, keda ta nimetab oma tütre, klaverikunstnik Elisabeth Adajevsky eriliseks soosijaks (*Gönner*), oma eesmärgi; 1. märtsil 1868. a. kinnitatakse ta Baltimaade ülemtsensoriks, kelle kontrollile allus nüüd kogu tsensuuri järelevalve kõigis kolmes kubermangus. Sama aasta septembris kinnitatakse ta lisaks sellele väliskirjanduse tsensoriks trükiasjade peavalitsuse

aastail olid Jakobsoni ja Schultzi vahekorrad eriti teravad ühenduses Jakobsoni näidendi «Kuno ja Salme» keelamise ja satiiri «Neljas Appokriiva raamat Mulgi rahvale» tsenseerimisega. Tsensuuri üleviimise põhjused olid kahtlematult üldhaaravat laadi. Toimus ju parajasti terav võitlus Balti separatismi ja tsaaririigi unifitseerivate taotluste vahel Baltimail. Balti konservatiivsete jõudude ideoloogilise juhi professor C. Chr. G. Schirreni «Livländische Antwort'i» levitamise keeld ja konfiskeerimine, Samarini rünnakud balti-saksa separatismile olid kõige tihedamalt seotud tsensuuriküsimustega.

Ka Kreutzwald seob küsimuse C. Chr. G. Schirreniga. Ta kõneleb kellestki sandarmiooberstist von A-st, kes talle rääkinud, et kehtestatud tsensuuri ümberkorraldamise määrus tühistatavat ja tarvilikud sammud selleks olevat juba tehtud. Ühtlasi olevat von A. oma kaalumata sõnadega näidanud, et teda huvitab esijoones, missugust mõju on avaldanud Schirreni raamat.[38] Kas ei olnud siiski peamiseks põhjuseks see, et eestikeelne trükisõna taheti vabastada baltisakslasest pastor Mickwitzi ülemvalvest ja anda tsensuuri kõrgema instantsi valve all töötava õigeusu preestri Mihkel Suigusaare hooldusele?

Ümberkorraldus tähendas tsensuuri muutumist leebemaks, teisest küljest aga oma kauguse tõttu tõi kaasa suuri raskusi. Eriti raskesse seisukorda oli nüüd asetatud esimesi samme astuv eesti perioodika. Nii näeme, et trükikoja omanik Laakmann on taotlenud luba «Eesti Postimehe» tsenseerimiseks kohapeal. Trükiasjade peavalitsuse vastus aga on eitav, põhjendusega, et Laakmanni argumendid olevat liialdatud ja vähe olulised. Kõiki Laakmanni poolt esitatud väiteid olevat kaalutud juba tsensuuri asukohtade ümberkorraldamise puhul. Tegelikult ei olevat «Eesti Postimees» ajaleht selle otsesemas mõttes, sest ta pakkuvat oma lugejaile peamiselt õpetlikke jutte ja juhatusi, mis nii kiiresti ei vanane. Samuti olevat Laakmanni poolt liialdatud tsenseerimiseks kuluv aeg — 2—3 nädalat. Lisaks sellele lugevat «Eesti Postimeest» rahvakihid, kes ei tohi olla nii nõudlikud. Analoogilised juhud, nagu Peterburis ilmuva läti ajalehe tsenseerimine Riias, Moskvas ilmuva armeenia ajakirja tsenseerimine Peterburis jt. peavad Laakmanni lohutama. Küll aga lubatakse valitsuse ametlikke, eriti kiire iseloomuga teateid avaldada toimetaja isiklikul vastutusel ilma eeltsensuurita.[39]

Nüüd tekkinud tsenseerimise raskused, aga ka ootused ja loo-

---

juures. Vt. lähemalt: Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter 1833—1875. Gestaltet von Prof. Dr. Johannes Werner, Leipzig 1934, lk. 174, 184, 205, 214 ja 220.

[38] Kreutzwald Koidulale 15. juunil 1859. — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 316.

[39] Trükiasjade peavalitsus Tartu üksiktsensorile 2. juunil 1869. — ENSV RAKA, f. 321, s.-ü. 139.

tused kajastuvad väga ilmekalt Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetuses. Oma kirjas Kreutzwaldile kurdab Koidula suurtest raskustest, mida on endaga kaasa toonud tsensuuri ümberpaigutus. «Die Censur, o die Censur! Die Nachrichten sind Wochen alt, das Blatt trifft seit 4 Wochen wieder so unregelmässig ein, wie möglich.» [40] Jannseni ainelinegi olukord paneb tütre kurtma. On tõusnud üles isegi küsimus Jannsenite siirdumisest Riiga: «Von unserer eigenen Zukunft, lieber Papa, kann ich Ihnen noch nichts Sicheres mittheilen. Werden wir hierbleiben? Wird Papa, also auch Ihre Schülerin, nach Riga müssen? Gott weiss es. Die eingerissene Unordnung, unvermeidlich in Folge des schweren Censurverhältnisses, ist entsetzlich. Alles murrt, wir können nicht abhelfen. Der Censor ist erträglich und dennoch muss das Blatt so zu Grunde gehen. Die mögliche Concurrenz jenes Pernauschen Blattes ganz allein ist unter den obwaltenden Umständen von Bedeutung. Eine Reise meines Vaters nach Petersburg wird in der Folge eine unvermeidliche und vielleicht dennoch unnütze Maasregel sein.» [41] Küsimus Jannsenite Riiga siirdumisest on korduvalt edaspidigi Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetuses arutlusaineks.[42]

Samasisulisi kaebeid loeme J. W. Jannseni kirjadest uuele eesti trükisõna tsensorile M. Suigusaarele. Jannsen püüab leida võimalusi, et uuesti organiseerida «Eesti Postimehe» tsenseerimist Tartus. Ta on pöördunud selles küsimuses Peterburis kellegi vahendaja poole (kellele ta kaudselt vihjab — «ta on nattuke Herr Staatsrath») ja nimetatu kaudu trükiasjade peavalitsuse («üllema zensuri kohto peamehhe») poole.[43]

Esialgu ollakse aga eelkõige huvitatud uue tsensori nõudlikkusest, eriti on huvitatud sellest senini Mickwitzi terrori all kannatanud Kreutzwald. Huvitav on märkida Mickwitzi poolt palju pigistatud Kreutzwaldi arvamust. Oma kirjas Schiefnerile 9. juunist 1869. a. kirjutab ta Jannseni raskustest, mõtteist muuta «Eesti Postimees» kuukirjaks, Jannseni kavatsustest asuda Riiga, viimase käigust Riiga kindralkuberneri jutule. Siis aga avaldab ta oma arvamuse ehtkreutsvaldliku torkega: «Uue eesti tsensori nimi on üsna eestiliselt Mihkel, või nagu teised rohkem moderniseeritult kirjutavad «Mihhail». Suigusaar, s. o. s u i k u m i s e s a a r; see kõlab küll pisut kurjakuulutavalt, kuid selles võib palju headki peidul olla, kui tähendatud saarel meie kogu senine elu magama suigutatakse, kus kuldsed unenäod meid juba siinpool hauda mingisse paradiisi paigutavad. Nagu ette näha, tohiks üheks muuda-

[40] Koidula Kreutzwaldide 30. okt. 1869. — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 433.

[41] Koidula Kreutzwaldile 1. juulil 1869. — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 330—331.

[42] Kreutzwald Koidulale 10. aug. 1869. — Sealsamas, lk. 350. Koidula Kreutzwaldile 16. aug. 1869. — Sealsamas, lk. 367—368.

[43] Vt. Jannsen Suigusaarele 15. okt., 12. nov., 26. nov. 1869, 5. jaan. 1870. «Eesti Kirjandus» 1912, nr. 2, lk. 81—86.

tuseks olla see, et luterlikud papid kaotavad oma senise Mickwitziga rohkem, kui suigusaar neile tasa teha suudab. Härrad de la Croix ja Mickwitz kriipsutasid julgesti kõik sootuks maha, mis neile pooljumalatele vähegi inimliku järgi lõhnas! Loota on, et selle muudatuse tõttu see jumalik aupaistus küll kaduma ei lähe, vaid mujale üle kantakse! — Siin ollakse üleüldiselt uudse vilja pärast põnevil, mis Riia tulevees ristitult peab eesti lugejaskonna õnnelikuks tegema.» [44]

Näeme, et Kreutzwald ei aseta uuele tsensorile esialgu erilisi lootusi; ta näeb selles vaid isikute vahetust, Suigusaares aga uut «pooljumalat». Varsti ongi Kreutzwald katset tegemas. 10. aug. 1869. a. kirjutab ta Koidulale: «Ich habe Herrn Suigusaar in dem nächstjährigen Kalenderanhange ein wenig auf den Zahn gefühlt, ob er zu den v e r n ü n f t i g e n Leitern gehört, bin also sehr gespannt, wie das Kind aus der Feuertaufe wieder kommen wird. Lässt er die Stelle durch, dann werden unsere Schwarzröcke mit noch grösserer Wuth über mich herfallen, wie bisher, doch das genirt mich gar nicht. Bei dem R e i n u w a d e r, der zum 3. Mal gedruckt wird, sind alle die Stellen, welche bei der 2. Auflage von dem Herrn Mickwitz und De la Croix gestrichen waren, ungehindert durchgegangen.» [45] Mõnevõrra suuremaid lootusi asetab uuele tsensorile Koidula. Ta leiab, et tsensuur on muutunud juba leebemaks, nii et ei tarvitsevat enam tingimata kiita ega laita nii, et see oleks võimumeestele meelepärast. Üldiselt aga hindab ta olukorda siiski tagasihoidlikult ja kainelt. Balti-saksa separatismi ja slavofiilide võitluse taustal näeb Koidula varitsevat hädaohtu mõlemalt poolt ja ei pane seetõttu suuri lootusi uuele tsensorile. Vastandades endise «saksa tsensori» uue «vene tsensoriga», ei oota ta erilisi soodustusi, sest mõlemad olevat nii ühte nägu. Ainult asjaolu, et tsensoriks on nüüd eestlane, annab mõningaid lootusi: «Suigusar ist dazu Este und jung, kaum 25—27 Jahr, meint Papa, und es scheint ihm einiger nationale Sinn nicht abzusprechen — wenn nur der Censorposten nicht ein gar so schwieriger wäre. Man hielt ihn anfänglich für einen Wolf, jetzt scheint man ihn gern für ein Lamm nehmen zu wollen — ich fürchte, er ist beides nicht. Wir werden ja sehen.» [46] Lausa romantilise salapärasusega teatab Koidula uuest tsensorist Almbergile: «NB! Üks asi on meil nyt Teista helpsam: meie Censur! Eile käisi Eesti censor, — elap Riigas — siin: on itse Eestlane ja armastap Eestimaad ja Eesti mielt ja mietted, — — s a l a i n e n Teile mainitsen: on «Eestomane» ja armastap ka Suomemaad, t e m ä W e n e k r o o n u C e n s o r!!! Mitte seda ühegile ütelge, mulloinen — —! Censor S u i g u s a r saisap Saksa-Wene censori

[44] Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 440.
[45] Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 351.
[46] Koidula Kreutzwaldile 16. aug. 1869. — Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 368 ja 369.

all Riigas, mutta Wene-Saksa censor ei tunne Eestikielt — se'ep se on!»[47]

On täiesti loomulik, et tsensorivahetus lõi sellise elevuse. Olles 19 aastat kannatanud pastor Mickwitzi survet, loodeti nüüd esmakordselt oma rahva hulka kuuluvalt tsensorilt mõistlikumat suhtumist. Need lootused õigustasidki end. Nagu allpool näeme, oli Suigusaar kontaktis eesti selleaegsete juhtivate kirjameestega. Sageli tundis ta kahetsust, et pidi paratamatult mõningad väärtuslikud kohad maha kustutama, mida ta kannatada saanud autorile andis teada «nukra meele ja haleda südamega». Oma tegevusega kuulus ju Suigusaar ise läinud sajandi viimase veerandi eesti ühiskonnategelaste hulka. Ta oli eesti keele õpetaja Riia vaimulikus seminaris, ajaloo õpetaja Riia jalaväe junkrute koolis. Töötas aktiivselt Eesti Aleksandrikooli kapitali kogumise organiseerijana, tegutses hiljem Pärnu Põllumeeste Seltsi esimehena. Tema aktiivsel kaasabil saadi luba I Eesti laulupeo korraldamiseks 1869. a. Suigusaare eestkostmisel sai C. R. Jakobson võimaluse Peterburis välja anda oma «Kolm isamaa kõnet». Samuti aitas ta tõhusalt Jakobsonile kaasa ilmumisloa muretsemisel «Sakalale» ja kaitses seda hiljemgi balti-saksa rünnakute vastu. On mõistetav, et ta seetõttu tsensorina antud oludele vastavalt etendas eesti trükisõna valvurina mitte niivõrd tõkestavat kui soodustavat osa — seevõrd, kui seda lubasid kehtivad määrused ja korraldused. Esialgsed lootused, et Suigusaar tsensorina kuulub «mõistlikumate juhtide» hulka, täitusid, sest ligi üheksa aastat hiljem, 13. mail 1878. a., kirjutab Kreutzwald Jakobsonile: «Ü h e eest aga peame Jumalale tänu andma: Zensori väravad on laiendatud, kust kõige laiemad reed ja vankrid läbi peasevad.»[48]

Mihkel Suigusaar töötas Riias elatanud tsensori Grödingeri abina kümme aastat. Oma kohustused andis ta 1879. a. üle vaimuliku seminari õpetajale Peeter Metsale, kes samuti jätkas Suigusaare-taoliselt trükisõna soodustavat suhtumist.

Tsensuuri administratsiooni käsitlemise pidevuse seisukohast lähtudes olgu lõpuks toodud mõningad andmed 70-ndate ja 80-ndate aastate kohta, mil eesti trükisõna tsenseerimine koondati jälle ühte kohta ja ühe isiku kätte — Tartusse. Muukeelse trükisõna tsenseerimine kestis endiselt Tartus A. de la Croix' poolt 1872. aastani, mil ta nimetatakse Riia tsensuurikomitee vanemtsensoriks, kuna Tartu üksiktsensori kohale tuleb Pevnitzki. Viimane töötab sel alal vaid 1875. aastani ja siirdub siis Odessasse, andes omakorda ruumi elatanud provintsiaalõiguse prof. emer. Carl Christian Leopold von Rummelile.

Suigusaare ja Metsa tsenseerimisel võis eesti kirjandus ja ajakirjandus endale lubada suuremaid vabadusi kui kunagi varem.

[47] Koidula Almbergile 31. mail 1870. — Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu 1925, lk. 26.

[48] «Eesti Kirjandus» 1910, nr. 3, lk. 99.

Jakobsoni juhtimisel radikaliseeruva rahvusliku liikumise vastu asus aga eriti Liivimaa rüütelkond, kes pani kogu oma mõju ja diplomaatia mängu, et läbi viia uut tsensuurireformi, mis osalt õnnestuski. 20. märtsi 1882. a. korraldusega Mets vallandatakse ja Liivimaa osas asub ajakirjandust tsenseerima Liivimaa kubermanguvalitsuse vanemasjaajaja Amende. Edasi järgneb rida sekeldusrikkaid ümberkorraldusi. Katsed kogu eesti trükisõna tsenseerimist uuesti koondada Tartusse või Tallinna ebaõnnestuvad kuni 1884. a., mil tsensor Rummel kohalt vabastatakse ja Tartu tsensoriks määratakse Kroonlinna mereväehospidali nooremordinaator dr. Eugen Jannsen, kes oli seni töötanud tsensuuri alal trükiasjade peavalitsuses. Nii oli eestikeelse trükisõna tsenseerimine uuesti koondatud Tartu, ühe isiku kätte.[49]

Et eesti kirjanduse kitsa värava valvurina töötas Mickwitz ligi 20 aastat (16. märtsist 1851 — 22. maini 1869) ja et käesolev töö käsitleb just nimetatud perioodi, siis esitatagu mõningad andmed tema elust.

Carl Ferdinand Mickwitz

Carl Ferdinand Mickwitz sündis 13. sept. 1813. a. Lihulas praosti pojana. Astus 1828. a. Tartu ülikooli arstiteaduskonda, siirdus aga peatselt usuteaduskonda, mille lõpetas 1833. a. Õiendanud 1842. a. Tartu ülikooli juures kodukooliõpetaja kutseeksamid saksa keele, matemaatika, ajaloo ja maateaduse alal, tegutseb ta mõnda aega kooliõpetajana Kabalas ja Vietinghoffide perekonnas Tartus. Saab 1848. a. algul Craffströmilt loa kuulata vajalikke loenguid ülikoolis ja õiendab sama aasta lõpul edukalt gümnaasiumiõpetaja kutseeksami kreeka, ladina, saksa keele, maateaduse, ajaloo, aritmeetika ja algebra alal. Peatselt valitakse ta Tartu gümnaasiumi õpetajaks. Pärast eesti keele lektori Fr. R. Faehlmanni surma kandideerib Mickwitz 1851. a. eesti keele lektori kohale. Et 1850. a. 19. juuli korraldusega oli eesti keele lektori koht ühendatud tsensorikohustustega, siis ei unusta ta kandideerimise avalduses märkimata, et ta on varem töötanud eestikeelsete trükiteoste tsenseerijana. Tõenäoline on, et ta võis ka tsensori kohustusi täita eestikeelsete teoste tsenseerijana Tartu tsensuurikomitees 1850. a. tsensor G. Samson von Himmelstierni puhkusel viibimise ajal.[50] Ühtlasi on ta oma kandideerimise avaldusele lisanud juurde kaks kirjutust: «Nisso terra» — 10 lk. ja «Issand tulleb» — 15 lk. (cand. theol. Carl Hesselbergi poolt peetud jutluse ümberjutustus), mis olid kirjutatud tsensuurikomitee jaoks oma eesti keele oskuse tõendamiseks. Kirjutused näitavad võrdlemisi laitmatut selleaegse eesti keele kirjapruugi, vana ortograafia tund-

[49] 70-ndate aastate lõpu tsensuuriküsimuste kohta vt. lähemalt H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60—80-ndad aastad. Lühiuurimusi, Tallinn 1957, lk. 172—199.

[50] Prof. Samsonile oli lubatud 1850. aastal neljakuuline puhkus alates 16. maist. — ENSV RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 1525.

mist, on nii morfoloogiliselt kui süntaktiliselt võrdlemisi head. 16. märtsil 1851. a. ülikooli nõukogu koosolekul valitaksegi ta suure häälte ülekaaluga eesti keele lektoriks.[51] Näib, et Mickwitzi valimiseks avaldas mõju tema töö tsensori kohustetäitjana, sest samal koosolekul tehti teatavaks ka eestikeelsete teoste tsenseerimise sõltuvus eesti keele lektorist. Lisaks sellele kinnitati Mickwitz 1853. a. jaanuaris Tartu gümnaasiumi inspektoriks ühes loaga jääda edasi lektoriks ülikooli. Neil aladel töötas ta 1. augustini 1874. a., mil lahkus pensionile. Nagu nähtub teenistuslehest, jõudis ta tõusta kolleegiumi nõunikuks ja võis paljude muude aumärkide hulgas vastu võtta Siseministeeriumilt püha Stanislause aumärgi teenete eest tsensorina. Muu tegevuse kõrval võttis Mickwitz aktiivselt osa Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest. Koosolekuil esines ta sageli sõnavõttudega, milles informeeris seltsi liikmeid ilmumisel olevast eesti kirjandusest. 1865. a. lõpust alates töötas ta seltsi juhatuses laekurina. C. F. Mickwitz suri Tartus 2. juunil 1880. a.[52]

ОБ АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРИМЕНЕНИИ РОССИЙСКОГО ЦЕНЗУРНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ПРИБАЛТИКЕ В 1850—1870 гг.

К. Таэв

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Осуществление цензурных функций в России вплоть до конца XVIII века входило в обязанности Академии Наук. Однако с возрастанием книгопечатания и особенно вследствие революционных событий во Франции, усилилась и деятельность цензуры. В 1804 г. в силу вошло первое уложение законов о цензуре, весь надзор за печатным делом перешел в ведомство Министерства народного просвещения. При университетах были

[51] Kandidaatideks olid ja said hääli: Mühlberg — 3, Robst — 5, Laaland — 5, Reinthal — 4, Mickwitz — 12. — ENSV RAKA, f. 402, Dorpater Universität, nim. 4, s.-ü. 33 (protokoll des Conseils, 16. märts 1851).

[52] Eluloolised andmed on võetud peamiselt lektor Mickwitzi isiklikust toimikust. ENSV RAKA, f. 402, Dorpater Universität, nim. 3, s.-ü. 1118.

Muid allikaid: Sitzungsberichte d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 1880, lk. 96 ja 184. «Eesti Postimees» 1880, nr. 24. Г. В. Левицкий, Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского Университета, т. II, Юрьев 1903, lk. 632. Das Amtsjubiläum des Inspektors am Dorpatschen Gymnasium C. Mickwitz am 24. august 1874, Dorpat 1874.

созданы цензурные комитеты, укомплектованные из профессорского состава. Вскоре же цензурные ревизии начало производить Министерство полиции, созданное в 1811 г.; образовалась, таким образом, параллельность двух ведомств по цензурному делу. Новое, установленное в 1826 г., т. н. «чугунное» уложение со всеми его реакционными наставлениями подверглось незадолго после того пересмотру, и в 1828 г. установлено было новое уложение, которое, несколько дополненное, оставалось в действии вплоть до 1865 г. События 1848 г. в Западной Европе послужили в России поводом для создания особого, тайного Бутурлинского или т. н. «комитета 2-го апреля», в обязанности которого было вменено прежде всего ведение надзора за деятельностью цензоров. Последующий семилетний период в истории Российской цензуры прославился как период цензурного террора, как «мрачное семилетие». В 1863 г. цензурные дела перешли в ведомство Министерства внутренних дел. Уложение 1865 г., действовавшее до 1905 г., несколько изменило характер цензуры; установилась неопределенная комбинация деятельности предварительной и административно-карательной цензуры.

Цензура эстонских печатных произведений, согласно уложению 1904 г., была сосредоточена при Тартуском университете, однако в 1862 г., при нем был основан самостоятельный цензурный комитет, подведомственный Главному управлению цензуры. Упраздненный в 1850 г. в городе Тарту, комитет этот был заменен отдельным цензором с местопребыванием в Риге. В качестве сотрудников Тартуского отдельного цензора предусмотрены были университетские лекторы эстонского и латышского языков. В Таллине же пост отдельного цензора продолжал существовать, но цензуровал он преимущественно иностранную литературу. Во время переустройства 1850 г. цензорами Тартуского цензурного Комитета являлись профессора Нейс, Росберг и Самсон фон Гиммельштерн; последний из них цензуровал эстонские произведения. Цензурная администрация подверглась реорганизации 16 марта 1851 г., и пост Тартуского отдельного цензора на один год занял Иоганн Антон Фридрих де ля Круа, работавший в ведомствах Прибалтийских губерний и зарекомендовавший себя писателем. После смерти де ля Круа цензорские его обязанности перенял на себя его сын Александр. В то же самое время в университете места лекторов эстонского и латышского языков оказались вакантными, так как Фр. Р. Фельманн, лектор эстонского языка, скончался в 1850 г. Предложение занять места лектора и цензора было сделано и Крейцвальду, но он от них отказался. В марте 1851 г. лектором эстонского языка был избран Карл Ф. Миквиц, в руки которого, согласно постановлению от 19 июля 1850 г., перешла и цензура эстонских печатных произведений. Поскольку ни Иоганн де ля Круа сам, ни его сын Александр не знали эстонского языка, фактическим

цензором стал К. Ф. Миквиц, не замедливший использовать свои права в максимальных масштабах. Около 20 лет эстонское печатное слово испытывало гонения со стороны цензуры. Новый основательный перелом в деле цензуры эстонские печатные произведения пережили в результате постановления министра внутренних дел от 16 мая 1896 г., в силу которого цензура всех эстонских и латышских публикаций была сосредоточена в Рижском цензурном комитете. Эстонские произведения подлежали рассмотру М. Суйгусаара, помощника Рижского цензора Гредингера. Суйгусаар по мере своих возможностей пытался способствовать распространению эстонского слова. То же можно сказать и об учителе духовной семинарии Пээтере Метсе, занявшем пост цензора в 1879 г. Цензура иноязычных изданий по-прежнему, до 1872 г., подлежала де ля Круа, который в том же году определился на место старшего цензора цензурного комитета. В городе Тарту до 1875 г. в качестве отдельного цензора действовал Певницкий, а после него — заслуженный профессор К. Р. Руммель. Затем последовали попытки сосредоточить всю цензуру в Тарту, что и произошло в 1884 г. Тогда цензором был назначен ординатор Кронштатского военно-морского госпиталя Эуген Яннсон.

ÜBER DIE ADMINISTRATIVE ANWENDUNG DER RUSSISCHEN ZENSURGESETZE IN DEN BALTISCHEN PROVINZEN IN DEN JAHREN 1850—1870

K. Taev

Zusammenfassung

Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts übte die Akademie der Wissenschaften in Rußland die Funktionen der Zensur aus. Im Zusammenhang mit dem Anwachsen der Druckerzeugnisse und besonders mit den revolutionären Ereignissen in Frankreich verschärfte sich die Zensur. 1804 wurde das erste Zensurgesetzbuch veröffentlicht und die Aufsicht über alle Druckerzeugnisse dem Ministerium für Volksaufklärung übertragen. An den Universitäten wurden aus Professoren gebildete Zensorenkomitees geschaffen. Das 1811 gegründete Polizeiministerium begann jedoch alsbald die Ausübung der Zensur zu revidieren und wurde somit zur parallelen Zensurbehörde. Das 1826 eingeführte neue sog. «eherne» Gesetzbuch mit seinen reaktionären Bestimmungen wurde bald überprüft, und im Jahre 1828 wurde ein neues Gesetzbuch bestätigt, das mit seinen später hinzugefügten Ergänzungen bis zum Jahre 1865 in Kraft blieb. Durch die Ereignisse des Jahres 1848 in

Westeuropa erschreckt, wurde ein besonderes Geheimkomitee, das sog. Komitee des 2. April oder Buturlinsche Komitee, ins Leben gerufen, dessen Aufgabe vor allem darin bestand, die Tätigkeit der Zensoren zu überwachen. Die folgenden sieben Jahre wurden in der Geschichte der russischen Zensur die Zeit des Zensurterrors oder die «düsteren sieben Jahre» genannt. 1863 wurde die Zensur dem Innenministerium unterstellt. Das Gesetzbuch des Jahres 1865, das bis 1905 in Kraft blieb, änderte in einem gewissen Sinn den Charakter der Zensur: es entwickelte sich eine verschwommene Kombination von einer vorangehenden und nachfolgenden Zensur.

Die in estnischer Sprache gedruckten Bücher wurden entsprechend dem Gesetz vom Jahre 1804 an der Tartuer Universität zensiert. .1826 aber wurde an der Universität ein eigenes Zensorenkomitee gegründet, das der Hauptzensurverwaltung unterstellt war. 1850 wurde das Komitee in Tartu liquidiert, an dessen Stelle nur ein Zensor trat, während Riga zum Sitz des Zensorenkomitees wurde. Als Hilfskräfte des in Tartu verbliebenen Zensors waren die Universitätslektoren der estnischen und lettischen Sprache vorgesehen. In Tallinn blieb der Posten eines Zensors erhalten. Seine Aufgabe bestand hauptsächlich in der Zensur der ausländischen Literatur. Zur Zeit der Umgestaltung im Jahre 1850 arbeiteten im Tartuer Zensorenkomitee als Zensoren die Professoren Neuz, Rosberg und Samson von Himmelstiern; der Letztgenannte zensierte Drucke in estnischer Sprache. Am 16. März 1851 wurde die Verwaltung der Zensur reorganisiert. Den Posten des Tartuer Zensors übernahm auf ein Jahr Johann Anton Friedrich de la Croix, der als Verwaltungsbeamter in den Baltischen Provinzen gearbeitet hatte und auch als Schriftsteller bekannt war. Nach seinem Tode setzte sein Sohn Alexander de la Croix die Arbeit fort. Zur selben Zeit waren an der Universität die Stellen eines estnischen und lettischen Lektors vakant, da der estnische Lektor Fr. R. Faehlmann 1850 gestorben war. Die Stelle des estnischen Lektors und Zensors wurde auch Kreutzwald angeboten, der sie jedoch ablehnte. Im März 1851 wurde Carl F. Mickwitz zum estnischen Lektor gewählt, zu dessen Aufgaben auch nach der Verordnung vom 19. Juli 1850 die Zensur estnischer Druckerzeugnisse gehörte. Da sowohl Johann als auch Alexander de la Croix des Estnischen nicht mächtig waren, war der tatsächliche Zensor C. F. Mickwitz, der von seinen Rechten weitgehendsten Gebrauch machte. Annähernd 20 Jahre lang hatten die estnischen Druckschriften unter einem wahren Terror zu leiden. Neue, grundlegende Veränderungen in der Zensur der Druckerzeugnisse brachte die Verfügung des Innenministers vom 16. Mai 1869, wonach alle estnischen und lettischen Druckschriften im Rigaer Zensorenkomitee zensiert wurden. Die estnischen Bücher wurden in Riga vom Gehilfen des Zensors Grödinger Mihkel Suigusaar

zensiert, der nach Kräften bemüht war, den Druck estnischer Bücher zu fördern. Im gleichen Geiste wurde diese Arbeit ab 1879 vom Lehrer am Priesterseminar Peter Mets fortgeführt. Die Zensur nichtestnischer Bücher wurde wie schon früher von de la Croix bis zu seiner 1872 erfolgten Ernennung zum Chefzensor des Zensorenkomitees ausgeübt. In Tartu arbeitete Pewnitzki als Zensor bis zum Jahre 1875. Sein Nachfolger war Prof. emer. C. Ch. L. Rummel. Es wurden Versuche unternommen, die Zensur aller estnischen Druckschriften in Tartu zu zentralisieren, was 1884 auch verwirklicht wurde. Zum Zensor wurde der Ordinator am Kronstadter Marinehospital Eugen Jannsen ernannt.

EESTI REGIVÄRSI STRUKTUURKÜSIMUSI+

Dotsent filoloogiakand. E. Laugaste
Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Rahvalaulude suulisus tingib rea olulisi iseärasusi nende tekstis, esituses ja struktuuris. Sajandite jooksul suust suhu rännanud sõnastuses ega meloodiais ei võinud kõik muutumatult püsima jääda. Läbi pikkade mitmekesiste aegade kujunes ka afekteeritud või muidu tundetoonistatud lause (hüüe või hüüde laiendus) laulurütmiliseks, tekkisid elamusi väljendavad ja neid kuulajaisse sisendavad traditsioonilised võtted, väljendus muutus emfaatiliseks, kujukaks, löövaks. Tuli lisaks teemat arendavat teksti. Kujunes välja luule. A. R. Niemi kõneleb teksti ja meloodia tekkimisest ja arenemisest koos kui väga tõenäolisest. Rahvalaul on tekkinud ainult lauldes ja laulmiseks.[1]

Kauges minevikus oli luulelooming rahva kogemuste vahendaja ja säilitaja kõigil elualadel,[2] üldse oli luule tegelikkusega kõige tihedamas seoses ja kasvas sellest otseselt välja,[3] olgu siis ainete esimeseks allikaks perekonnaelu või töö, mis toimus raskeis olukordades võitluses elu eest.[4] Bücheri järgi tuleb otsida luule

---

+ Ettekanne asutustevahelisel rahvaluulealasel teaduslikul konverentsil TRÜ-s 1960. aasta maikuus.

[1] A. R. Niemi, Vanhan suomalaisen runomitan synnystä. Suomi IV : 19, Helsinki 1918, lk. 3; O. Böckel, Psychologie der Volksdichtung. Zweite verbesserte Auflage, Leipzig-Berlin 1913, lk. 1 jj., lk. 17; J. Pulikowski, Geschichte des Begriffes Volkslied im musikalischen Schrifttum, Heidelberg 1933, lk. 3 jj.

[2] В. М. Сидельников, Идейно-художественные особенности русской народной песни. Вопросы народно-поэтического творчества. Проблемы соотношения фольклора и действительности, Москва 1960, lk. 42.

[3] В. И. Чичеров, Русские ученые об отношении народного творчества к действительности. Вопросы народно-поэтического творчества, Москва 1960, lk. 7 jj.

[4] M. Gorki, Ettekanne esimesel üleliidulisel nõukogude kirjanike kongressil 17. augustil 1934. Kirjandusest, Tallinn 1960, lk. 677; К. В. Чистов, Происхождение поэзии и ранние стадии ее развития. Русское народное поэтическое творчество, Москва 1956, lk. 170; А. К. Микушев, Традиционные лирические песни коми и их жизнь в современности. Проблемы соотношения фольклора и действительности, Москва 1960, lk. 61.

tekkimist tööst ja töörütmist.[5] Elatusalade poolest olid eestlased juba möödunud aastatuhande algul karjakasvatajad ja põlluharijad.[6] Muusikalisest rahvatraditsioonist kõneldes ütleb Zoltan Kodály: Euroopa rahvaste elu on omasugune, pidev, sajandeid kestnud üleminek kirjaoskamatu talupojarahva põllukultuurilt suurlinna raamatu- ja vabrikukultuurile. Rahvakunst ongi umbkaudseks näitajaks, milleni rahvas sel arenemisteekonnal jõudis. Tuleb aga arvestada hüppeid ja takerdumisi mõnel nii ainelise kui ka vaimse kultuuri alal.[7]

Rahvalaulude tekkimisel etendasid olulist osa ka uskumused, fantastilised ettekujutused maailmast, kus valitsesid primitiivse inimese arvates mitmesugused salapärased jõud, keda tuli karta, aga keda mitmesuguste vahenditega võis enda poole meelitada või sundida. Ka see on peegeldus inimese võitlusest loodusega ja tema ühiskondlikust elust, ainult kunstilistes üldistustes.[8]

Meie päevini säilinud rahva laululoomingus leidub hulgaliselt aineid ja teemasid kaugeist aegadest, sajandite tagant. Paljud vanad laulud on kadunud, pidevalt on tekkinud uusi. Hoopis konservatiivsem on aga vorm, mis kord tekkinuna säilis samuti aastasadu, ja ikka uusi laule ja teemasid valati juba kujunenud kesta.

Traditsiooni ja improvisatsiooni vastuoludes kujunesid v a r i e e r u v a d ja p ü s i v a d (vahel koguni kivinenud) tekstiosad (võime kõnelda traditsioonilistest sõna- ja mõisterühmadest, stereotüüpsusest ning teiselt poolt improvisatsioonilistest lauluosadest). Mõisted v a r i a n t ja v a r i e e r u m i n e kuuluvad niisiis kõige olulisemate nähtuste ja tunnuste hulka rahvaluule spetsiifikas. Variant on rahvaluuleloomingus kindla rahvalaulu üks ajalooline arengumoment, ta võib eksisteerida suulisel, aga ka kirjas fikseeritud kujul. Variandiks võime nimetada siiski ka põiget tüüpilisest joonest. Variantide eksisteerimisel tuleb arvestada nelja tegurit: 1) laulikut (või jutustajat), kelle individuaalsus kollektiivses loomingus ühel või teisel viisil võib avalduda; 2) aega, millal vaatlusalust teksti kasutati, selle iseärasusi, võrreldes eelnevate või järgnevate ajamomentidega; 3) kohta, kus tekst tsirkuleeris, muuhulgas tuleb arvestada siin murdelisust;

---

[5] K. B ü c h e r, Arbeit und Rhythmus, Leipzig 1919; R. H a a s, Aufführungspraxis der Musik. Handbuch der Musikwissenschaft. Herausgegeben von Dr. Ernst Bücken, Wildpark Potsdam 1931, lk. 12.

[6] Eesti NSV ajalugu, I köide, Tallinn 1955, lk. 33 jj.; T. V u o r e l a, Suomensukuiset kansat, Helsinki 1960, lk. 136—138.

[7] Z. K o d á l y, Die ungarische Volksmusik, Budapest 1956, lk. 11.

[8] M. G o r k i, Ettekanne esimesel üleliidulisel nõukogude kirjanike kongressil 17. augustil 1934. Kirjandusest, Tallinn 1960, lk. 678; К. В. Чистов, Происхождение поэзии и ранние стадии ее развития. Русское народное поэтическое творчество, Москва 1956, lk. 170; R. H a a s, Aufführungspraxis der Musik. Handbuch der Musikwissenschaft. Herausgegeben von Dr. Ernst Bücken. Wildpark-Potsdam 1931, lk. 12, 15. Vrd. ka: W. S c h r a m m e k, Über Ursprung und Anfänge der Musik, Leipzig 1957, lk. 5.

4) liiki, millest omakorda sõltub laulu funktsioon ja see, kuidas laulu esitatakse. Iga laulu kasutatakse kindlas poeetilises vormis.

Kõik subjektiivsed ja objektiivsed tegurid peaksid üldjoontes mahtuma nende tunnuste raamidesse.

Varieerumisest hoolimata on luuleloomingus rohkesti püsivat. Väga oluline variatsioonilisuse uurimise seisukohalt on p ü s i v a t e s õ n a ü h e n d i t e iseloomu väljaselgitamine. Püsivad sõnaühendid (morfoloogiliste teisendustega) võivad esineda mitmes laulutüübis kas traditsiooniliselt või neid võib ulatuslikumalt kasutada mõni laulik, kelle sõnastus võis aegade jooksul kujuneda lokaaltraditsiooniks, sellepärast tuleb ka neid uurida — laulikut, kohta ja laulutüüpi arvestades. Püsivate sõnaühendite uurimine on tähtis vastava laulutüübi ajaloo uurimiseks, niisama ka laulurühmade, mõnikord koguni eri liikide omavahèliste suhete selgitamiseks.

Kuidas on lugu laulude põhiliikidega, mis on samuti tähtis rahvalaulu struktuuri seisukohalt?

Küsimus luuleloomingu põhiliikide olemasolust ja iseloomust eesti rahvalauludes on jäänud siiamaani mõnevõrra diskuteeritavaks. Kolmest luule põhiliigist ei ole lüürika tekitanud mingisugust kahtlust. Eesti rahvaluulet on peaaegu reservatsioonideta nimetatud naiselikuks lüürikaks.[9] Kuni Mihkel Veskeni 1870-ndais aastais ei tekitanud eesti regivärsi pealiigid veel mingit probleemi, ka Veske juures mitte. Selle ilmekaks näiteks on tema kaheosaline antoloogia (1879, 1883). Esimesena eraldas «jutustavaid» laule küll üldlaadiliselt H. Neus antoloogia «Ehstnische Volkslieder» I osas (1850) üldpealkirja all «Episches und Geschichtliches», kuhu ta paigutas laulud «Mere kosijad», «Vana aeg oli vaeno aega» (viimane olulises osas Kreutzwaldi looming) jm. Jakob Hurt eraldab «Vana Kandle» esimeses osas omaette laulurühma «Jutustavad laulud», kuhu ta paigutab «Naisehukkaja», «Mehehukkaja», «Ilmatütar» jt. Siitpeale tuleb teaduslikult kasutusele vahetegemine eesti lüürika ja eepika vahel. Täieliku sanktsiooni sellele andis «Eesti rahvalaule» väljaandev kolleegium, kes 1926. ja 1932. aastal publitseeris kaks köidet lüro-eepilisi laule. Neid laule nimetatakse selles väljaandes eepilisteks.[10] Teose väljaandmisest võttis osa ka K. Krohn, kes käsitles teoreetiliseltki vahet lüürilise ja eepilise vahel kõige laiemas mõttes, leidis aga, et piiri pole nii kerge tõmmata, kui jutustus antakse esimeses, meeleolu kolmandas isikus. Värsimõõdu samasuse tõttu segunevad värsid pealegi liikide vahel.[11]

---

[9] K. K r o h n, Tunnelmarunojen tutkimuksia, Hamina 1931, lk. 1. Vrd. M. H a a v i o, Väinämöinen. Suomalaisten runojen keskushahmo, Porvoo 1950, lk. 80.

[10] Eesti rahvalaulud dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. Esimene köide, Tartu 1926, lk. XXXVI. Eepilisteks e. jutustavaiks nimetab neid ka kõige värskem teos, «Eesti rahvaluule ülevaade» (Tallinn 1959), vt. näit. lk. 177 jj.

[11] K. K r o h n, Soome-eesti vanast rahvalaulust, Tartu 1924, lk. 16.

Loorits-Kutti-Tampere antoloogia (1935) loobus jälle laulude liigilisest eraldamisest ja paigutas lüro-eepika oluliselt pealkirja alla «Mitmesugust». Liigilist eraldamist ei tunne ka H. Tampere poolt toimetatud «Vana Kannel» III ja IV. Asja ei paranda tema värskem ebaselgete piirjoontega ja ebaühtlastelt alustelt teostatud liigitamise katse, milles lüro-eepika on jälle peidetud temaatiliste rühmade vahele; seda proponeerib ta teoses «Eesti rahvalaule viisidega» I (lk. 10 jj.) ja «Paar sammukest» II (lk. 237).

Küsimus ei ole seega kaugeltki veel ühemõtteliselt otsustatud ega mõistete piirid selgitatud. Vaidlus käib eesti eepika mõiste ümber. Selgitamata on selge, et eesti jutustust sisaldav rahvalaul on pigem ballaadiline kui puhas eepika. Selle ainegi on ballaadiligidane tähelepandavate üksiksündmuste kujutamine, saateks isikliku mõtte, meeleolude ja tundmuste kaaskõla, õigemini: isiklikele mõtteile ja meeleoludele toodi illustreerivaid sündmusi. Need on MINA-elamustega läbipõimitud jutustused mehetapjast, naisetapjast, kuldnaisest, imetegijast, imekandlest, karja või ehete kadumisest, orja kättemaksust, mõisavargustest, nekrutitest vm. Kõigi nende teemade käsitlemiseks ei jätku sündmuste vaatlemisest ega juhtumustest tulenenud lõpplahendustest, vaid kõigis episoodides sugereeritakse kuulajaisse laulu looja elamusi ja mõtteid, tundmusi ja didaktikat. A. Annist kirjutab: Rõhuv osa eesti rahvaluulest on lauliku vahetu tundeavaldus, selle stiililiseks põhitüübiks on nn. lauliku mina vahetu hüüatus, mis avaldub hüüdlauseis jne.[12] Lüürika tungib kõikjal läbi — kõrvale ei jää laulja ega kuulaja isik. Meil on tegemist l ü r o - e e p i k a g a. Kirjandusteooria üldise käsituse järgi kuulub ballaad (ka rahvaballaad) lüro-eepikasse (Timofejev jt.).

On püütud eraldada veel kolmatki rahvalaulu pealiiki — t a v a l a u l u. See on osa kombetervikust ning kuulub rituaali. Laul moodustaks nagu mingi dramaatilise liigi lüürika ja eepika kõrval.

Vajadus seesuguse liigi eraldamiseks puudub täiesti. Oma iseloomult on nad m i n a-elamused, ühed rohkem, teised vähem kombetegevusega seotud või selle tegevuse saatjad. Nii ka mängulaulud. Eraldada neid puhtalt lüüriliste tunnustega laule omaette kolmandaks pealiigiks ainult ähmastaks mõistete piire. Pealegi toimub liigitamine siin funktsionaalselt aluselt, kasutamis- ja esitamisviisi seisukohalt, nagu seda H. Tampere nähtavasti on mõistnudki.

Tarbetu tundub ka m a a g i l i s t e laulude väljaviimine lüürika ja eepika mõiste alt, nagu seda püüab teha K. Krohn, lisades juurde, et neis lauludes on nii lüürikat kui ka eepikat, ainult nende funktsioon ja esitus on erinevad.[13]

---

[12] «Virittäjä» 1936, lk. 400.

[13] K. K r o h n, Soome-eesti vanast rahvalaulust, Tartu 1924, lk. 16.

Eesti rahvalaul, kuigi žanrilt jaguneb lüürikaks ja lüro-eepikaks, ei tee nende vahel vormis ega struktuuris olulisemat vahet. Seepärast on ka võimatu süvenemata paigutada üht laulu lüüriliste või eepiliste laulude rühma. Ka värsside arv ei ole mingi kriteerium. Mõlemas pealiigis koosnevad laulud ainult parallelismirühmadest, mille vahele paigutatakse sissejuhatavate või üleminekuvärssidena parallelismita värsse, mis võivad olla ühekordsed või traditsioonilised, stereotüüpsed või rändvärsid. Ligemal vaatlusel leiame siiski erinevusi lüro-eepilistes lauludes parallelismide kasutamises. Sündmuste kujutamine nõuab kiiremat edasiliikumist, seega siis ka paralleelvärsside arv, nagu selgitavad uurimused parallelismist, on mõningais variantides väiksem, kuigi see ei ole üldiselt, s. t. igas tüübis, konstateeritav. Vajame pealegi veel selgust selles, kuivõrd ka lokaaltraditsioon tingib parallelismirühmades erinevat värsilist koostist, nagu sellele arvestatavalt tähelepanu juhtis A. Kubjas.[14]

Oluline komponent rahvaluule ajaloos on l a u l i k. Nagu luulet ei saa täiuslikult mõista autorit tundmata, ei suuda me saada õiget valgustust rahvalaulude ajaloosse, kui jätame kõrvale lauliku, olgugi et ta pole enamasti terviku looja (sest me ei taba enamasti laulu esimest algatajat), vaid edasikandja ja varieerija. Laulikuküsimuses peame senisest hoopis auväärsemale kohale asetama meeslauliku. Meeslaulikute osa on olnud mitmetes laululiikides domineerivgi (teomeestelaulud, mõisavarguse laulud, künni- ja kalapüügilaulud, mardilaulud ja mõned muudki).

Eesti rahvalaul (regivärss) on küllalt primitiivsel astmel, selle aluseks on hääliku-, sõna-, värsi- ja episoodikordus, ja nii paljude korduste alusel ongi välja kasvanud parallelism, mõttekordus. Iga laul moodustub algselt ainult ü h e s t lihtsast mõttetervikust, olgu see siis oma olemuselt mingi sündmuse või meeleolu ja mõtiskluse väljendus (nagu laplastel ja teistel primitiivsematel rahvastel). Sel lihtsal arenemisastmel ei saa enamasti kõnelda lüürilise ja eepilise eraldamisest. Oma tekkimise ajal eesti rahvalaul selles vormis, nagu see seisab praegu meie kasutuses, ei eraldanud lüürikat ja eepikat. Arvatavasti puudus neil veel kindel värsimõõt, kuigi olid olemas alliteratsioon ja parallelism. Alles hiljem, kui mõtete, meeleolude ja sündmuste kujutamine täiustus, liideti juba rohkem kui üks mõttesähvatus, tekkis juba mingi areng — ettevalmistus, peamõte ja lõpetus, kujunes korrapärane värsimõõt, siis saabus juba loominguline tervik, ja me võime kõnelda selgemini piiritletavaist žanridest, nii nagu me neid nüüd tunneme.

Hetkemeeleolude väljendamisest edasijõudmisega alles kinnistus traditsiooniline luule, mis sisaldas suurtele hulkadele vastu-

[14] A. K u b j a s, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 53. «Kalevipoja» küsimusi, Tartu 1957, lk. 214—215.

võetavaid ja arusaadavaid mõtteid, elamusi ja tundeavaldusi. Paljudele kasutatavaks muutumisega oli paratamatu ka vormi konsolideerumine, et sisu oleks arusaadav ja kergesti meeldejääv ning edasiantav. Traditsioonilisse teksti kätketud elamused muutusid ka teiste omadeks, kutsudes neis esile samasuguseid kujutlusi ja elamusi.

Nagu algselt, nii paljudel puhkudel ka hiljem on paljud lüürilised laulud lühikesed, ühtainust mõttesähvatust väljendavad 8—15-värsilised, harilikult kahest, kolmest või neljast parallelismirühmast koosnevad laulutervikud («Õlle võit», «Tanulaul», «Eide kiitus», «Helise, ilma!», «Orja põld» jt.).

Edasi kujunes juba ka veidi keerukam kompositsioon. Eesti regivärsis võime eraldada üldjoontes järgmisi kompositsioonitüüpe.

1. Ühesuunaline mõttearendus:

   a) sünteetiline kompositsioon («Kevad ja sügis», ka kordušlaulud),

   b) analüütiline («Mehetapja»).

2. Antiteetiline («Rikas ja vaene küla»).

3. Küsimus-vastus («Mõistatus», «Kosjakaup», Vana Kannel II, nr. 44).

4. Ahel («Kits kile karja»).

5. Loetelu («Kolm aita»).

6. Võrdlus.

Neid kompositsioonitüüpe võib leida nii lüürikas kui eepikas, ehkki mõnevõrra mingi ülekaal näib olevat ühes või teises liigis.

Iga regivärsiline rahvalaul koosneb parallelismirühmadest. Paralleelvärsid ei korda peavärsi mõtet, vaid süvendavad seda, nüansseerivad ja varieerivad ning nagu mosaiigikildudest kombineerivad tervikuks mõtte. Niisugune olukord järgneb sellest, et paralleelsõnad pole täiesti kattuvad, nagu ei kattu täielikult ka sünonüümid, eriti veel siis, kui paralleelsed sõnad pole sünonüümid, vaid kuuluvad samasse mõisterühma. Parallelismi on õige vaadelda rühmitatuna kolmeks: sünonüümiparallelism, analoogiaparallelism (siia kuuluvad ka mitmesugused loetelud) ja segatüüp.

Lõpuks tuleb sisu ja vormi uurimisel tõsiselt arvesse asjaolu, et rahvalaul on loodud k õ r v a g a k u u l a m i s e k s. See selgitab paljugi: enamik kordusi ja kõlaefekte on kujunenud sel alusel.

Rahvalaulude struktuuri keskne uurimisobjekt on parallelism.

Kõik parallelismi käsitlejad on peaaegu üksmeelsed selles, et parallelism on regivärsi stilistilis-tektooniline alus. See on sisuline ning vormiline nähtus, olles tihedasti seotud alliteratsiooni, assonantsi ning kordusliigüuridega, on sisu süvendava ning poeetiliselt mõjuva esituse teenistuses. Rahvalaulu mõte leiab väljenduse parallelismirühmades, kusjuures paralleelvärssidega vahelduvad üksikvärsid pole ei erandnähtus ega ebakorrapärase värsistuse tunnus.

Esimesena, käsitledes heebrea ja soome keele sugulust, tegi E r i c u s C a j a n u s oma väitekirjas «De Lingvarum Ebraeae et

Finnicae convenientia» (1697) tähelepanekuid ka soome regivärsi parallelismi kohta. Tema järgi on rahvalaulude värsid kaheksasilbilised ja esinevad paarikaupa, kusjuures järgmises värsis korratakse eelmise sisu.[15] Daniel Juslenius tegeles muude küsimuste hulgas ka heebrea ja soome rahvalaulude värsside sugulusega, eriti teostes «De convenientia linguae Fennicae cum Hebraea et Craeca» (1712) ja «Suomalaisen Sana-Lugun coetus» (1745),[16] samal ajal kõneldes rahvalaulu ehitusest ja värsimõõdust, sealhulgas parallelismist. Hoopis detailsema vaatluse alla võttis parallelismi H. G. Porthan viies osas ilmunud teoses «Dissertatio de Poësi Fennica» (1766—1778). Just parallelism andvat soome rahvaluulele piduliku ilme. Ka Porthan viitas selle nähtuse sarnasusele heebrea luules leiduvaga. Porthan andis parallelismile nimetuse *rythmus sensus*, mõtteriim. Ainult erandlikult puuduvat lauludes mõtteriim, eriti siis, kui teineteisele järgnevad kaks antiteetilise sisuga värssi, näit.: *Isä istu taivahasa, / Äiti valjusa vajasa.* Palju selliseid mitteparalleelseid värsse siduda on vaevalt lubatud. Paralleelvärsse võivat olla kaks või rohkem. Järelvärss võivat peavärssi korrata teiste sõnadega täielikult või ainult tähtsamat osa — predikaati, subjekti vm. Iga värss peab sisaldama täielikku mõtet või osa perioodist. Sõna, mis kuulub esimesse värssi, ei pea esinema järgmises ja ümberpöördult. Anžambmaan on täiesti keelatud, see pole ka parallelismiga ühendatav. Loeteludes ei asetse loetletavad liikmed järjest ühes värsis, vaid iga liige koos oma atribuudiga moodustab iseseisva värsi.[17]

Pikalt arutleb parallelismi A. Ahlqvist oma väitekirjas «Suomalainen runous-oppi kielelliseltä kannalta» (1863), tehes järgmisi tähelepanekuid. Parallelism on soome luules see vahend, mille kaudu üksikud värsid grupeeruvad kogutervikuks, nimelt värsi- e. parallelismipaariks. Laulik nõuab, et iga värss sisaldagu võimalikult täielikku mõtet, lauset või lauseosa ja see mõte kordub järgmises värsis teiste sõnadega. Parallelism koosneb kahest komponendist — arsisest ja teesisest. Arsises väljendatakse mõtet esmakordselt, teesises leidub sama mõte teises sõnastuses. See moodustabki mõttelise kooskõla. Selles Ahlqvist väljendabki nähtuse kõige olulisemat külge: parallelism on mõtteline kooskõla. Parallelism on täielikum ja mõjuvam seal, kus ta on mõtte- ja vormiligidasem, ka grammatiliselt. Erinevusi võib tulla arvus, mooduses, ajas ja infinitiivide kasutamises. Possessiivsufiks võib mõnes värsis ka puududa. Parallelisme on kahe- või mitmevärsi-

---

[15] J. Hautala, Suomalainen kansanrunoudentutkimus, Helsinki 1954, lk. 41—42.

[16] Sealsamas, lk. 46—47; W. Steinitz, Der Parallelismus in der Finnisch-Karelischen Volksdichtung. FF Communications 115, lk. 15; T. Haapanen, Suomalaiset runomittateoriat 1800-luvulla, Helsinki 1926, lk. 7.

[17] J. Hautala, Suomalainen kansanrunoudentutkimus, lk. 66—68; W. Steinitz, Der Parallelismus, lk. 15—16.

lisi. Lihtne paralleelvärsipaar võib paisuda kaksikvärsipaariks, sel korral arsis ja teesis esinevad kumbki kahes värsis. Võib leiduda värsirühmi, mis moodustuvad parallelismita värsipaaridest. Värsid võivad koosneda ka kahest paralleelsest poolest, kusjuures nende vahel on lubatud ka sidesõna: *Itse virkin ja sanelin.* Selliseid poolvärsse esineb mõnikord kaks või rohkem järjestikku. Neid võib siduda tavalise värsiga üheks paralleelvärsipaariks, kusjuures poolvärss esineb kas pea- või järelvärsina. Sellise värsside järjestusega saadakse kiire edasiliikumise mulje. Paralleelvärsid ei tarvitse pikemais parallelismides mõtet korrata, vaid võivad sisaldada ka uut mõtet:

Viel on muitaki sanoja,
ongelmoita oppimia,
tie ohesta tempomia,
kanervoista katkomia,
risukoista riipomia, jne.

Nagu näeme, on siin tegemist loeteluga. Ka Ahlqvist viitab parallelismile heebrea luules.[18]

Kaarle Krohn kritiseerib Ahlqvisti käsitlust põhjusel, et uurija ei ole vaatlusmaterjaliks võtnud mitte ehtsa rahvalaulu, vaid «Kalevala», kus leidub Lönnroti muutvat kätt.[19]

Kriitilisi märkusi Ahlqvisti uurimuse kohta teeb samuti T. Haapanen. Ahlqvist loeb kordusvärsside hulka ka vastused küsimustele, pealauset laiendavad vahelaused, seletused jne.: *Kenen tyttöä ikävä? / Kenen muun kun ei emonsa, / Kun käki kukahtelevi, / Niin syän sykähtelevi. / Niin mitä minulle annat, / Jos pyörrän pyhät sanani.*

Ühelt poolt Ahlqvist laiendab suuresti ühes suunas parallelismi mõistet, samal ajal jälle piirab teises suunas põhjendamatult. Nii ei pea ta parallelismiks värsse:

Sanat suussani sulavat,
Puhe'et putoelevat,
Kielelleni kerkiävät,
Hampahilleni hajoovat.[20]

Ulatuslikult analüüsib ja kritiseerib Ahlqvisti teooriat W. Steinitz. Terminoloogia alalt tuleb kõigepealt märkida Steinitzi uusust kasutada Ahlqvisti arsise ja teesise asemel «peavärss» ja «järelvärss».[21] Ahlqvisti järgi ei korda paralleelvärsid ainult peavärsi

[18] A. E. Ahlqvist, Suomalainen runousoppi kielelliseltä kannalta, Helsinki 1863, lk. 52—59.

[19] K. Krohn, Kalevalankysymyksiä I, Helsinki 1918, lk. 73; W. Steinitz, Der Parallelismus, lk. 20.

[20] T. Haapanen, Suomalaiset runomittateoriat, lk. 68.

[21] Mõistet peavärss kasutatakse üldiselt (vt. ka Krohn, FFC 53, lk. 24), järelvärsi asemel kasutatakse Eestis üldisemalt mõistet paralleelvärss.

sisu, vaid nad võivad olla: 1) vastused küsimustele; 2) pea- või kõrvallause võib kuuluda peavärsi kõrval- või pealause juurde; 3) järelvärss võib olla ka seletusvärss; 4) antiteetiline värss. Steinitzi järgi ei ole 1.—3. üldse parallelismid, 4. aga on analoogia-parallelismi alaliik ja tuleb lahus hoida sünonüümiparallelismist. Anžambmaani leiab Ahlqvist rahvalaulus olevat küll vähe, aga ometi tuleb seda ette, kusjuures värsid sel korral ei moodusta parallelismi või on õige nõrgas parallelismisuhtes.

Parallelism puudub laulude algul või suuremate lõikude algul, vahel lõpul. Steinitzi järgi on see paikapidav enamasti ainult otsese kõne sissejuhatusvärsside kohta (*Sagte-Vers*), mujal mitte.[22]

Parallelismiküsimusi uuris ka O. Relander, kelle seisukohtadele toetub oluliselt Salminen, mistõttu Relanderit käsitletakse seoses Salmineniga. Relander nimetab parallelismi kõigepealt sisuküsimuseks. Parallelismi moodustamisel on tema järgi aluseks sarnasuse ja kokkupuute seadus.[23]

Parallelismi käsitlemisest ei pääsenud mööda ka Kaarle Krohn, kes oma elutööna arendas välja geograafilis-ajaloolise meetodi rahvaluule uurimise alal. Seejuures on temal parallelism üheks värsi algkuju kindlaksmääramise kriteeriumiks.[24]

Krohn annab parallelismile järgmise iseloomustuse. Enamikul värssidest on kordusvärss, milles väljendatakse sama mõtet täiesti või osalt teiste sõnadega. Laulu sisu esitatakse õigupoolest värsipaarides.[25] See nähtus on Krohni arvates soome rahvalaulu suure varieeruvuse üks põhjustest.[26] Parallelismi struktuurilise alusena märgib ta sünonüümsust: värsi mõte, koosnegu värss terviklausest või lauseosadest, väljendatakse teises värsis sünonüümsete sõnadega.[27] Paralleelvärssides üksteisele vastavad sõnad on harva identsed. Sel juhul muidugi v a r i e e r i t a k s e sõnavormi, näit.: *poloinen* : *polon alainen*.[28]

Krohn on oma vaatluses pööranud tähelepanu paralleelsõnadele, nende kasutamisele ja seaduspärasuste väljaselgitamisele, mille alusel laulik leiab ühele mõttele või mõistele sünonüümse vaste, kuigi ta hoiatas: sõnad on harva identsed. Sama mõtte kahekordne kordamine eri sõnadega on muidugi väga raske, nõuab elavat

---

[22] W. S t e i n i t z, Der Parallelismus, lk. 17—21.

[23] O. R e l a n d e r, Kuvakielestä vanhemmassa suomalaisessa lyyrillisessä kansanrunoudessa, Helsinki 1894, lk. 8—10.

[24] Vt. K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä, lk. 72 jj., eriti lk. 73: et laulu sisu esitatakse värsipaariti, hõlbustab see asjaolu suuresti algkuju määramist, sest teise värsi väärendumise puhul võib üks jääda muutumata, mis aitab esimese algkuju määrata. Ka «Eesti rahvalaulud» I (1926), lk. XX üteldakse: «Laulu loomisel sündinud algupärased kordumisvärsid on harilikult paremini korda läinud kui hilisemad ümberkujundused ja lisandused.»

[25] K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä, lk. 72—73; Eesti rahvalaulud I, lk. XX.

[26] K. K r o h n, Die folkloristische Arbeitsmethode, Oslo 1926, lk. 79.

[27] K. K r o h n, Kalevalastudien I, FFC 53, Helsinki 1924, lk. 24.

[28] K. K r o h n, Die folkloristische Arbeitsmethode, lk. 80.

fantaasiat ja loomisvõimelist keeletarvitust, nõuab laulikut, «jolle uuden sattuvan sanonnan keksiminen ei ole vaikeampaa kuin uuden yhtäläisen mielikuvan löytäminen».[29]

Parallelism võib juhuslikult piirduda ühe paralleelseist pooltest koosneva värsiga, seda võib laiendada ka kaksikvärsile, see võib ka ühele osale peavärsist rikkalikumat poeetilist värvingut anda. Seejuures on sünonüümsele sõnale antud juurde uus varjund, mis mõtet edasi viib. Pikemaid parallelismita värsirühmi esineb loetlustes, kumulatsioonides, ahelais ja karpides.[30]

Silmas pidades praktilist eesmärki, mille järgi parallelism on tähtis abivahend variabiliteedi jälgimisel, arendab ta edasi ka selle rahvalaulude struktuuri põhinähtuse vaatlust. Ta jälgib mõtlemisseadusi, mis viivad inimese ühelt mõttelt teisele, ühelt kujutelmalt teisele. Ligemalt tutvustab Krohn s a r n a s u s e seadust, mis olevat valitsev parallelismis. See viib kokku ligidased mõisted. Mida lähemale kuuluvad sõnad tähenduse poolest üksteisele, seda paremini ühinevad nad paralleelsõnadeks. Järgmisest neljasõnalisest sõnarühmast on võimalik eraldada sobivaid ja ebasobivaid ühendeid: *isa — vend*, *ema — õde* annab *isa — ema*, *vend—õde*, mitte aga *isa — õde*, *ema — vend*.

Samasse rühma kuuluvailt mõisteilt nõutakse lisasarnasust. Näiteks pole kuld ega hõbe ühendatavad rauaga; nende kõigiga võib liituda vask, millel on olnud nii raha kui ka praktiline tähendus. Mõisted võivad olla vahel ka identsed, vahel eri tuletusliidetega või tüvevokaali muutusega: *hirnahti — hirnui*; *kutkuttele — katkuttele*, jne.

Samatähenduslikke sõnu on keelde tulnud pikkade aegade jooksul. Tähenduse poolest lähedased sõnad on kaotanud tähendusvarjundi, algupäraste nimetuste asemele on tulnud piltlikke, piltlikkus aga jälle aja jooksul ähmastunud. Sõnatähenduse siirdumised on eri murdeis toimunud eri viisil ja naabermurrete mõjul on palju paralleelseid sõnu saadud sama mõiste väljendamiseks. Naaberkeeltest on laenatud ka selliseid sõnu, mis vastava mõiste tähistamiseks olid omas keeles olemas kas genuiinselt või laenuna. Peasõnaga identne kordussõna võib olla ka eelmist seletav liitsõna või liitsõnade rühm (*tamma — emähevonen*). Vahel kaks sama mõistet seletavat liitsõna võivad vastata teineteisele (*vellon nainen — isoni minjo.*).

Sarnasuseks tuleb lugeda ka v a s t u p i d i s u s t (antonüümiat), mis on vaid samasuse seaduse eri vorm. Kehaosadest on sellised vastuasetamised *konts — varvas*; *helveti — taivas*.

Samad mõisted võivad kuuluda mitmesse eri rühma, sõltudes jagamise alustest: *teder* kuulub pearühma *linnud*, allrühma *metsa-*

---

[29] K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä I, lk. 73. Ka: Eesti rahvalaulud I, lk. XX.

[30] K. K r o h n, Kalevalastudien I, lk. 24—25.

linnud. Kui allrühm laieneb pearühmaks *metsloomad*, võib *teder* saada paralleelsõnaks *rebasele:*

Vai lie tehnyt t e e r i tielle,
r e p o tielle jättäellyt.

Jahisaagina võib *tedre* peasõnaks olla *jänes*. Rühmi võivad moodustada ka abstraktsed ja konkreetsed mõisted: *pää — henki*; *raha — kunnia.*

Poeetiline kujutus võib mõne mõiste ümber luua rühma võrdkujulisi sõnu, mis on kas peasõnaks või paralleelsõnaks. Noore naise (tütre, õe, mõrsja, minia, laulikneiu) paralleelsõnadeks on lind, kala, lill, mari või mingi linnu või kala erinimetus. Sääraseid metafoore esineb regivärssides väga laialt.

Kaks mõistet võivad ka osalt teises sisalduda. Paralleelsõna võib peasõnast tuua esile ühe omaduse, aga sellise, mis pole peasõnale ainuomane. Nii pole *kantaja* ainuomane inimesest emale. Mingi peasõna juurde kuuluvad austussõnad esinevad paralleelsõnadena sellest hoolimata, kas ühendav peasõna on oma konkreetses sisus nähtav või ei. Neiu kohta käivad sünonüümid *valkopää, punaposki, solkirinta, vaskivyö.*[31]

Assotsiatsioonilised kokkupuuted võivad olla väga mitmesugused: l o k a a l s e d (*kivi — kanto*; *aalto — vene*; muidugi võivad *kivi* ja *kanto* kõrvu sattuda alliteratsiooni alusel), t e m p o r a a l s e d (*muninut — hautonut*), k a u s a a l s e d (*koulu — oppi*; *ilo — laulu*).

Neid seadusi arvestades olevat Krohni järgi võimalik algupärasest parallelismist eraldada hilisemad väärendused.

Tähelepandavad on veel mõned Krohni märkused: 1) kui peavärsi juurde kuulub rohkem kui üks paralleelvärss, on põhjust uurida, kas liigne värss pole hilisem lisandus; 2) pea- ja paralleelvärss võivad olla ühes värsis, sel korral aga leidub veel kogu värsi kohta käiv paralleelvärss:

Murti suuta, väänti päätä,
murti mustoa haventa,

3) värsikordus on laienenud vahel värsipaarikorduseks; 4) kordusvärss ei tarvitse sisaldada kordussõnu peavärsi igale sõnale. Aga see võib sisaldada uusi mõisteid, millel pole vastet peavärsis, seega lisab peavärsile uut.[32]

Ligidane nähtus parallelismile on jätkuvärsid.[33]

---

[31] Vrd. O. R e l a n d e r, Kuvakielestä, lk. 110—113.

[32] K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä I, lk. 73—79; K. K r o h n, Die folkloristische Arbeitsmethode, lk. 82—83; K. K r o h n, Soome-eesti vanast rahvalaulust, lk. 49—50.

[33] K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä I, lk. 79 jj.

Teatavat lõtvust parallelismis ja palju võimalusi ka ebaloogilistele lahendustele näitavad mõned laulude liitmised, millele on tähelepanu juhtinud Krohn. Uurides «Loomislaulu» märkas ta, et sellesse on Ingeris lisatud linnu lennuaega kujutav värsipaar, millest ainult suvine päev sobib päevalinnule, mitte aga sügisene öö. Viimane olevat mehhaaniliselt laenatud ketruslaulust. Otsimise kujutuses ühiseid sõnu on *maa, munia* ja *pesiä*. Et aga eesti *maale* vastav vorm *maata* on kahesilbiline, ei võinud sellele vahetult järgneda *muniaksensa*. See sai jälle eri paralleelsõna, millel oli veel selgemini kõrvalekalduv mõttevarjund, jne.[34] Seega algkuju rekonstrueerijale on parallelismi seaduspärasuste tundmine ilmtingimatult vajalik.

K. Krohni ulatusliku teooria kohta on W. Steinitz teinud olulisi kriitilisi märkusi. Ta leiab selles teoorias kaks põhipuudust: 1) Krohn ei tunne vahet sünonüümilise ja analoogiaparallelismi vahel (sellist vahet teeb aga Steinitz). Olgu lisatud, et parallelismi kaheks jagamine ei lahenda veel küsimust, on vaja veel kolmandat — segarühma (või -tüüpi). Krohn eraldab paralleelvärsist jätkuvärsi, jätab aga määratlemata nende omavahelised piirid ja suhted mitteparalleelvärssidega. 2) Steinitz ei nõustu assotsiatsiooniseaduste rakendamise seesuguste tulemustega, sest pole vaadeldud kumbagi parallelismitüüpi eraldi, pealegi ei järgne tulemused läbitöötatud materjalist, vaid materjal on korraldatud vastavalt väljamõeldud süsteemile.[35]

Ootusevastaselt ei lisa B. F. Godenhjelm oma poeetikas vähematki uut. Ta ütleb ainult, et parallelism on sama mõtte kordamine kahes või rohkem kui kahes värsis. Seda esineb ka idamaade kirjanduses ja piiblis.[36]

Tähelepanu väärib aga V. Salmineni parallelismikäsitlus.

Tema järgi on parallelism orgaaniline vana rahvalaulu kaunistusvahend ja kuulub laulu algupärasesse ehitusse. Parallelism on sisuga samas suhtes kui algriim vormiga. Salminen tsiteerib Relanderit, keda ta peab autoriteediks.

Parallelismis korratakse peavärsi mõtet teiste sõnadega ühes või rohkem kui ühes värsis, kusjuures 1) paralleelvärsi sõnadel võib olla täiesti sama tähendus mis peavärsi sõnadel, 2) need võivad tähenduse poolest mõnevõrra põigata üksteisest, 3) paralleelvärsis võib mõnikord teisele sõnale vastav sõna tähendada kindlasti midagi muud, näit. *kuu* ja *päike* paralleelvärssides.

Sama või sarnase asemele pannakse midagi samasse rühma kuuluvat. Siin on juba tegemist analoogiaparallelismi tunnetamisega.

---

[34] K. Krohn, Luomisruno Inkerissä. Kalevalaseuran Vuosikirja, Helsinki 1930, 10, lk. 13.

[35] W. Steinitz, Der Parallelismus, lk. 21—22; 179—181.

[36] B. F. Godenhjelm, Runous ja runouden muodot, Helsinki 1914, lk. 388.

Parallelism arendab edasi, määratleb ligemalt või piirab peavärsi mõtet. Ta võib väljendada ka vastupidist.

Paralleelvärssides tegevus liigub tihti veidi edasi, selles või nendes tuuakse esile peasõna uusi omadusi jne. Nèed pole aga puhtad parallelismid, vaid on vahevormid.

Tavaliselt parallelismi kuuldes märkab kohe, et sellega on tahetud väljendada sedasama mis peasõnaga. Kui näit. parallelismis kõneldakse kuu tõusmisest hommikul, käsitab kuulaja seda päikese tõusu paralleeliks, selle ebaloomulikkusele ei pöörata üldse tähelepanu.

Relanderi teost tsiteerides esitab Salminen ka parallelismi aluseks nimetatavad assotsiatsiooniseadused (sarnasuse ja kokkupuute seadus), mida ta, nagu Relander ja Krohn, peab parallelismi tekkimise aluseks. Ta teeb siin ainult mõne täienduse. Nii on Salmineni käsitluses õieti vähe originaalset. Kokkupuute seadust käsitledes toob ta paigaliste kokkupuudete all ka kohanimelise kokkupuute, kus üks kohanimi kutsub esile teise. Kohanimed on rahvalauludes muidugi omamoodi tähtsusega, nad kord märgivad täpset kohta, parallelismis on aga sagedasti traditsioonilised.

Lisaks toob Salminen pea- ja paralleelvärsi esinemise samas värsis: *Lepy, lehto // kostu, korpi; Tüki teeda, // marga maada.*

Paralleelvärss võib hoopis puududa või selle asemel esineda jätkuvärss. Ahelvärssides võib ahel liikuda suuremast väiksemale või vastupidi.[37]

Ei ole õige mainimata mööduda E. N. Setälä parallelismikäsitlusest. Tema järgi väljendab paralleelsõna enamasti kas sama või peaaegu sama kujutelma või mõistet kui peasõna. Õige tihti väljendab paralleelsõna midagi muud kui peasõna, toob kõrvale laiema või kitsama, sama- või erilaadilise mõiste. Setälä esitab seesugused vasted: *isoni koissa : emoni luona; toisehen talohon : kynnyksen kylähän : pellon naapurihin; anoppi : appi : käly : kyty*, jne. Kordussõna võib seega peasõna tähendust laiendada, täiendada või süvendada. Peasõnaga seob paralleelsõna mingi ideeline side, kas kokkupuute või kontrasti kujutelma kaudu. Setälä arutleb seda ühenduses vajadusega sisuliselt analüüsida rahvalaule sampost. Paralleelsõnade kaudu võidakse välja selgitada uuritava mõiste (siin sampo) sisu. Ühtlasi viitab ta ohtudele, mis varitsevad uurijat sõnade tähenduse hämardumise tõttu. Nagu näeme, lisab ka Setälä arutlus paar uut kasulikku tähelepanekut parallelismi mõistmiseks.[38]

Kõige mitmekülgsemalt ja ülatuslikumalt käsitleb parallelismi siiski W. Steinitz, võttes aluseks Karjala suurlauliku Arhippa Perttuneni laulumaterjali. Steinitz eraldab värsi- ja sõnaparallelismi, seejuures jagab ta värsiparallelismi omakorda kaheks:

[37] V. Salminen, Suomalaisten muinaisrunojen historia I, Helsinki 1934, lk. 188—195; O. Relander, Kuvakielestä, lk. 8—10.

[38] E. N. Setälä, Sammon arvoitus, Helsinki 1932, lk. 529—531.

a) sünonüümi- ja b) anloogiaparallelismiks. Selgemini kui keegi teine vaatleb ta eraldi paralleelseid ja iseseisvaid värsse. Värsiparallelismi defineerib ta kui kahe või rohkem kui kahe värsi kokkukuuluvust nii sisulisest kui ka vormilisest seisukohast. Parallelismi nimetab Steinitz õigusega soome-karjala värsilise rahvaluule tähtsaimaks ja iseloomulikumaks stiilivahendiks,[39] lisades tähtsate tunnustena juurde veel alliteratsiooni ja meetrumi [40]. Ühtlasi on Steinitzi püüdeks välja töötada uurimisskeem. Oluliselt Steinitzil baseerub soome käsiraamatus toodud parallelismi seletus, milles rõhutatakse niihästi paralleelvärsside sisu kordavat kui ka arendavat osa.[41]

Eraldi väärib märkimist V. Tarkiaineni seisukoht. Ta viitab sellele, et parallelism tähendas algselt sama sõna või lause kordamist tugeva emotsiooni ajel. See on aga üldinimlik nähtus, tundeelamuse keeleline väljendus. Alles pikkamööda on sellest arenenud see kindlaid assotsiatsiooniseadusi järgiv viis väljendada sama mõte teiste sõnadega, mis suunab mõtlemist kasutama sünonüümseid mõttevarjundeid; sellisena see esinebki soome ja eesti rahvalauludes.[42] Just see Tarkiaineni poolt intuitiivselt avaldatud mõte on tähelepandav ning leiab kinnitust eesti rahvalaulude parallelismis. Siiamaani pole aga jälgitud kordusfiguuride ja paralleelismi suhteid, mis aitab selgitada, kuidas on kujunenud regivärsiline rahvalaul üldse, sest selle alust, parallelismi, on harukordselt selgesti ja järjekindlalt kasutatud kogu selle mõiste piirkonda kuuluvais lauludes.

Siirdugem eesti parallelismi uurimise ajaloole.

Arvatavasti on juttu regivärsi parallelismist juba Dionysius Fabriciuse teoses «Livonicae Historiae Compendiosa Series» (1610), kus väidetakse: *«Cantilenae eorum ferme distichis includuntur, quae paritate syllabarum conveniunt: sunt pleraeque argutae et sensum in duobus absolvunt versibus. Omnes eodem cantantur tono et melodia.»* Seda võiks tõlkida: «Nende laulud piirduvad harilikult distihhonidega, mis on silpide arvult võrdsed: nad on enamasti vaimukad ja ammendavad mõtte kahes värsis. Kõiki laule lauldakse ühel ja samal toonil ja viisil.» Eelviimasest lausest võiks aru saada kui vihjest parallelismile.

Siiski on eesti regivärsi parallelismi käsitlemine ealt noorem ja vähem ulatuslik soome omast. Otseselt vihjab eesti parallelismile A. H. Neus 1836. aastal ja hiljem oma esimese eesti rahvalaulude antoloogia eessõnas 1850. aastal. Ta räägib kalduvusest kord

---

[39] W. Steinitz, Der Parallelismus, eriti lk. 1.
[40] Sealsamas, lk. 2—3.
[41] Perinteen parissa, Helsinki 1957, lk. 49—51.
[42] V. Tarkiainen, Suomalaisen kirjallisuuden historia, Helsinki 1934, lk. 7 (allmärkus).

öeldut või kirjeldatut täiendavalt ja selgitavalt korrata sageli mitu korda ühes ja samas laulus. Selline *parallelismus membrorum* tekitab venitatust.[43] Selle vihjamisi märkusega ta piirdubki, nähtuse enda analüüsimisele Neus ei asu.

Hoopis ligemale parallelismi olemusele nihkub Kreutzwald. Ta tegeleb parallelismiga teoorias ja praktikas. Poeemis «Sõda» ja rahvuseeposes «Kalevipoeg» on ta silmapaistev parallelismi kasutaja. Kreutzwald on oma ülesandega toime saanud hoopis paremini kui ükski tema järglastest eesti rahvalaulu imiteerijaist kunstluules (Eisen, Ridala jt.). Koguteoses «Sippelgas» II pühendab ta terve artikli eesti rahvalaulude küsimusele, samas tutvustab ka parallelismi, seda nähtust päris õigesti mõistes, samuti ka sünonüümikale tähelepanu juhtides:

«Arvast leitakse meie rahva lauludes üks mõte, mis üksi seisab, vaid mõttel on ikka kõige vähemalt ü k s, mõnikord kaks ja veel enam teisi tugiks kõrvas. Ülemal teomehe laulus leiame esimeses mõttes: t u l i s t a l u n d a, teises s u l a r a h e d a ja kolmandamas v i h m a v a r d a a s t a. Lumi, rahe ja vihm tulevad kõrgelt pilvest, ja on meie silmis kõik kolm ühtevärki näitused [ühte mõisteterühma kuuluvad]. Nende kõrvas on jälle t u l i s t a, s u l a ja v a r d a a s t a, nõnda kui t u l i, s a d a s ja v a l a s jälle ühtevärki.» Võõras keeles ei olevat seda selliselt võimalik edasi anda. Ja Kreutzwald rõhutab, et eesti ning soome rahvaluulel on oma kindel kunstipärane vorm.[44]

Sellest üldiseloomustusest ei jõuta pikka aega palju kaugemale. Jääb helisema üksainus mõte: parallelism on «ühe mõtte k o r d a m i n e mitmesugusel kujul ja kombel» [45].

Kuigi lühidalt, aga ometi avaramalt näeb ka parallelismi olemust O. Kallas, kes uuris korduslaule ja seega ühtlasi ei pääsnud mööda kordusfiguuride käsitlemisest seoses parallelismi kui mõttekordusega, kuigi ainult resümeerivalt. K o r d u s o n t e m a j ä r g i t ä h t i s p r i n t s i i p j a ü k s p e a m i s i p o e e t i l i s i v a h e n d e i d r a h v a l a u l u ü l e s e h i t u s e s. Peavärsis väljendatud mõtet kordab, täiendab või seletab paralleelvärss. Aga Kallas lisab juurde mõtte vajadusest uurida selle struktuuri, samuti selgitada suhteid peavärsi ja paralleelvärsside vahel.

Mõttekorduse kõrval leidub lauludes ka välist kordust: häälikuid, sõnu, värsse korratakse muutmatult või varieeritakse veidi

---

[43] A. H. N e u s, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung. Erste Abtheilung, Reval 1850, lk. XI. Vt. ka H. N e u s, Ueber die Volkslieder der Esthen. Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst. V Bd., Leipzig 1836, lk. 223.

[44] Fr. R. K r e u t z w a l d, Eestirahva lauludest ja ennemuistesest juttudest. Sippelgas II, Tartu 1861, lk. 24; Fr. R. K r e u t z w a l d, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 356—357.

[45] T. S a n d e r, Eesti kirjanduse lugu, I jagu, Tartu 1908 [2], lk. 14—15.

muudetult. Välist kordust kuhjub palju, kuni see oma täiuseni jõuab kordusvormis, mille all ta mõtleb korduslaule.[46]

Esseistlikus kirjutises «Kirjanduslik stiil» hindab parallelismi Fr. Tuglas.

Rahvalauludes kaotavat liiga sagedase kordamise tõttu võrdlused ja kõnekäänud oma otsese ja koguni iseseisva mõtte ning omandavat tähenduse selle järgi, millises ühenduses neid tarvitatakse. Seda näitavat kõige paremini parallelismid, milles tihti mõlemad pooled mõttelt tähendavat otse vastupidist ning sääraselt teineteise peaksid hävitama. Samuti esinevat arv- ja omadussõnad ainult alliteratsiooni pärast, kuna neil sisuga ei olevat mingit loogilist seost. Neil on õieti ainult relatiivne tähendus. Need võrdlused ja pildid ei näita mõtet ennast, vaid mõttesuunda. Igaüks üksikuna neist ei tähenda midagi, tähendus on ainult nende kogul.[47]

Selles Tuglase arutluses on ainult mõnevõrra tõtt, kõigepealt tema viimases lauses väljendatud mõte peab paika. Iga nähtus, ka vormiline, on rahvaluules mõistetav õieti ainult terviku taustal. Ja et eesti rahvalaulus väljendub kulminatsiooni viidud kirjanduslik impressionism, selle mõtte väljendas esimesena küll Tuglas,[48] nimelt sama artikli esimeses trükis 1919. aastal. Sellega on ühinenud hiljem Annist, viimase kaudu ka Haavio.

O. Relanderi, K. Krohni ja Fr. Tuglase mõjul omapoolsete esteetiliste täiendustega on kirjutanud parallelismist A. Annist, kes rõhutab, et korduv mulje ja ütlus mõjub süvendavalt, tõuseb selgemini teadvusse kui ühekordne. Seepärast kasutatakse seda paljude rahvaste rahvaluules. Algastmeil korratakse tähtsamaid väljendusi sõna-sõnalt, hiljem varieeritakse värskenduseks ja süvendamiseks sünonüümide abil, püütakse teisendust liita ka temaatilise süvendamise ja edasiarendamisega. Annist liialdab väitega, et parallelism on kohustuseks tehtud p e a a e g u i g a l e runovärsile. Parallelismiga käib kaasas püüe suurendada keele stiliseeritust ja dekoratiivset ilu. «Ühtlasi nagu taoteldaks iga värssi kuidagi klassiliselt tasakaalustada teise sümmeetrilise korduspoolega.»

Ei teisendata ainult tervikmõtet, nagu on vanaheebrea luules, vaid, kui mõte nõuab väljenduseks mitut värssi, ka juba selle üksikosi eraldi. Et värss on lühike, tuleb iga pikem lause raiuda kaheks või mitmeks allosaks, teisendada ühtaegu iga osa enne järgmise osani jõudmist. Annisti arvates on hetkemulje taotlus kõik, tervikteema, tervikmõtte väljendamine võrdlemisi kõrvaline. Selle arvamuse vastu vaidleb juba seegi lihtne fakt, et eesti rahvalauluvariandid moodustuvad siiski terviklauludest. Õige on mui-

[46] O. K a l l a s, Die Wiederholungslieder, Helsinki 1901, lk. 3—4.

[47] Fr. T u g l a s, Kirjanduslik stiil. Kriitika I, Tartu 1935, lk. 18—19; Fr. T u g l a s, Valik kriitilisi töid, Tallinn 1959, lk. 114.

[48] Sealsamas, lk. 119.

dugi see, et vorm niisugusena on kujunenud traditsioonipäraselt. Laulikul ei kao kunagi eesmärk (nagu arvab Annist), kuigi ta selleni jõudmiseks kasutab hoopis aeglast liiklemisvahendit.

Parallelismi kordusvärsi teemat süvendavat mõju hindab Annist lüürikas, ka eepikas soodustab vahel väljamaalimist, toob aga kaasa asjatut sõnaballasti, muudab stiili venivaks ja lohisevaks. On muidugi õige, et rahvalaulude üksikpildid on tugevad, selle asemel aga teema arendus kitsuke. Seepärast on õige ka Annisti lõppotsus, et parallelism ja alliteratsioon teevad regivärsist võrdlemisi raske ja kitsalt piiritletud vormi. Sellele nagu tegelikkusele üldse räägib aga vastu Annisti otsus, nagu sõltuks parallelismis palju ka iga üksiku lauliku kunstiosavusest.[49] Traditsioon on siiski tugevam.

Annisti impressionistlikku külge allakriipsutava parallelismi seletusega ühineb M. Haavio: parallelismi kasutamisega pilt ja mõte valgustatakse ja värvitakse teise samasuguse pildiga, seega on parallelism eriti kasutatav tundepärases lüürikas. Laulik ühendab paralleelsed pildid tervikuks, nagu vaataja ühendab kõrvuti pandud värvid impressionistlikus maalis. Parallelismile laiemas tähenduses baseerub kogu lüürika, andku see rahulikke piltide sarju, antiteese, tõusvaid ja dramaatiliselt tipnevaid lülisid. Kordusvärsid võivad lüürikas tihendada tundmuse väga vägevaks, nagu näitab armastuslaul «Jos minun tuttuni tulisi».[50]

Annistil baseerub ka M. Kampmaa käsitlus, kes rõhutab parallelismi ehk mõtteriimi meeleolulisust ja tundepärasust. Paralleelvärss kordab, täiendab ja seletab peavärsis väljendatud mõtet. Samal ajal paralleelvärsse võib olla mitu. Samuti leiab allakriipsutamist sünonüümika kasutamine, korduva sama mõtte väljendamise nii meeleoluline kui ka temaatiline süvendav toime, koguni teatav edasiarendus. Et aga parallelismi kasutamisega tekib ebamäärasusi kujutelmades, ergutab see vastuvõtjat, kellelt nõutakse, et ta peab leidma sideme nende eri kujutelmade vahel. Iga uus kordus püüab saada uut tõusu meeleolus, ühtlasi anda keelele pidulikke ehteid kõla- ja kõnekujundite näol. Parallelism toimib aga mõttekäiku lõhkuvalt, pidurdades regivärsi arenemist hoogsaks perioodiks, kuigi selles leidub ka stiililist tihedust ja lapidaarsust.[51]

W. Anderson mainib lühidalt, et vanades rahvalauludes, nagu vanaheebrea luuleski, on peaaegu igal värsil paralleelvärss. See on vastupidine uuema rahvalauluga, kus parallelismi üldse ei esine.[52]

---

[49] A. Annist, Mõtteriim. Kanteletar I, Tartu 1930, lk. 30—33.

[50] M. Haavio, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, Helsinki 1935, lk. 173.

[51] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I, Tartu 1938, lk. 71—72.

[52] W. Anderson, Das Lied von den zwei Königskindern in der estnischen Volksüberlieferung, Dorpat 1931, lk. 1.

Lihtsustatud kujul on H. Tampere edasi andnud K. Krohni parallelismiseletusi, rõhutades paralleelvärsi (-värsside) ülesandena ainult peavärsi mõtte edasiandmist.[53]

Autoriteetse kokkuvõtte (oma aja seisukohalt) annab «Eesti entsüklopeedia», kus üteldakse, et parallelism on stiililine võte, mis üht ja sama mõtet kordab teiste sõnadega kaks või kolm korda, et see eriti sagedane on eesti ja soome rahvalauludes ja vana testamendi salmides, kus ühes värsis esitatud mõtet või kujutelma korratakse ja teisendatakse mitmes järgnevas värsis. Et eestigi parallelism teisendab, seda antud artiklis ei ütelda. See on liiga lihtsustatud seletus.

Õige rohkesti esineb parallelismi käsitlusi veel kooliõpikuis ja antoloogiais.

A. Saareste määratleb parallelismi samuti kui kindla mõtte kordamist mitmes sõnastuses või teiste sõnadega, see on lähedaste või analoogiliste, vahel ka antiteetiliste mõistete esinemine paralleelseis ütlustes. Parallelismides kasutatakse palju sünonüüme. Saareste rõhutab ka üksikute värsside iseseisvust, värss ise kas moodutub lühikesest lausest või ta on terviklik lauseosa. Paremaks piltide andmiseks ja tundepäraseks esitamiseks antakse pikemaid loetelusid ja gradatsioone.[54]

Omamoodi mõju on avaldanud ka K. Petersoni antoloogia koos oma vigase lisaga.[55]

Kui Annist ja Haavio leidsid parallelismis impressionistlikku värvide reastamist, siis arvab Aavik paralleelvärsside funktsiooni seisvat oluliselt selles, et paralleelvärsside esitamise ajal on eeslauljal aega mõtelda uut värssi või heietada endises suunas, kui uut mõtet meelde ei tulnud.[56]

Viimase väite tõrjub põhjendatult tagasi A. Koemets, kes peab seda väidet parallelismi olemuse seletamiseks liiga pealiskaudseks, kuigi on võimalik, et samamõtteliste värsside kordamine aja võitmiseks võib mõnikord ette tulla.[57]

E. Laugaste annab 1946. aastal, arvestades seniste autorite arvamusi ja mõningaid isiklikke tähelepanekuid, parallelismi kohta järgmise iseloomustuse.

Parallelism on sisuline nähtus, on ühe värsi mõtte kordamine järgnevas või järgnevais värssides täpselt või ligilähedaselt. Järgmine värss (või värsid) pole mitte ainult mõtte kordamiseks, vaid ka meeleolu süvendamiseks, pildi detailsemaks väljakujundamiseks, nüansseerimiseks. Autor rõhutab ka seda, et üksikpilt

---

[53] S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule, Tartu 1935, lk. 117.

[54] A. Saareste, Valitud eesti rahvalaulud, Tallinn 1922, lk. 20—22.

[55] K. Peterson, Eesti rahvalaulude antoloogia, Tallinn 1918, lk. 11—12.

[56] J. Aavik, Valik rahvalaule, Tartu 1919, lk. 167.

[57] A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 38, Tallinn 1955, lk. 150.

muutub küll värvikamaks ja süvendatumaks, samal ajal muutub aga teema arendamise tempo staatiliseks, eriti veel, kui lauludes kõiki nüansse omakorda korratakse kaks, kolm või enamgi korda.[58]

A. Koemets oma uurimuses eesti parallelismi kohta ühineb eelmise definitsiooniga. Hoopis uuena senisele käsitlusele lisaks näitab aga Koemets, kuidas mitmesuguseid üldmõisteid, ka abstraktseid, väljendatakse üksikmõiste, ja nimelt konkreetsete üksikmõistete kaudu ja milliseid võtteid võimaldab parallelism tunnete intensiivistamiseks. Autor näitab ka seda, et lüürilistes rahvalauludes on hoopis rohkem paralleelvärsse kui lüro-eepilistes.[59]

Veidi erinevatele tulemustele jõuab A. Kubjas Põlva laule analüüsides J. Hurda tekstiväljaandest «Vana Kannel» I.

A. Kubjas ei pea niivõrd tähtsaks laulude liike kui kohalikku laulutraditsiooni. Põlva lauludes on ülekaalus kahevärsiline parallelism. Teatavais piirides modifitseerib laulude vormi ka lauliku maitse ja kunstimeisterlikkus.[60] Küsimuse lahendamine ei ole seega kaugeltki veel lõplik.

Oluliselt nõukogudeaegsetel uurimustel baseerub parallelismi käsitlus R. Viidalepa poolt toimetatud teoses «Eesti rahvaluule ülevaade», mis annab üldiselt usaldatava kokkuvõtte.[61]

Nõukogude ajal on parallelismi uurimine siiski üsna pika sammu edasi astunud, aga kooliõpetuses oli tunda veel vana inertsi. Nii kirjutas 1951. aastal E. Sõgel ka õpilaste jaoks pealiskaudse määratluse: «Iseloomustavaks stiililiseks võtteks on p a r a l l e l i s m ehk mõtteriim: ühe ja sama mõtte kordamine eri sõnastusega.» [62]

Hoopis parem on selles osas 1957. aasta kooliväljaanne,[63] kuigi sõnastus on segane. Tuleb välja, et k õ i k värsid saavad paralleelvärsi (-värsid). Kitsalt nimetatakse parallelismi ka struktuuriliseks nähtuseks (vormiline), samas lisatakse kohe juurde, et parallelism on mõtteline kordus (seega sisuline). Üldiselt õige on parallelismi värsilise koostise ja kunstilise külje iseloomustus, ainult liialdatakse sellega, et parallelism muudab sisu eriti elamuslikuks (kas alati?).

Selgub, et parallelismi kui läänemeresoome rahvaste regivärsilise rahvalaulu konstitutiivse aluse kohta on kirjutatud äärmiselt vähe eriuurimusi. Kui ulatuslikumat ja mitmekülgsemat oli põhjust tutvustada dr. W. Steinitzi analüüsi Arhippa Perttuneni, ühe

---

[58] E. L a u g a s t e, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 87.

[59] A. K o e m e t s, Sisu ja vormi ühtsus, lk. 145—164.

[60] A. K u b j a s, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I. TRÜ Toimetised. Vihik 53, lk. 195—215.

[61] Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn 1959, lk. 133—137.

[62] Vt. K. T a e v, Eesti kirjandus VII klassile, Tallinn 1951, lk. 26.

[63] Eesti kirjanduse ajalugu I, Toim. E. Sõgel, Tallinn 1957, lk. 38—40.

suurlauliku laulurepertuaari kohta. Eesti rahvaluule alalt on trükis ilmunud kahe parallelismi värsilist koostist käsitleva uurimuse kokkuvõte, neile lisaks arvestatakse käesoleva uurimuse vastavais peatükkides veel kaht käsikirjalist.[64] Tõsi küll, neis vaadeldakse väga lühidalt ka kogu selle nähtuse tekkimise psühholoogilisi ja esteetilisi aluseid, parallelismi kogu mitmekesist küsimustikku haarata pole muidugi suudetud. Teised teaduslikumat laadi käsitlused on kirjutatud muudel eesmärkidel või eri aspektist vaadatuna (Ahlqvist, Relander, Krohn, Salminen). Suurem osa on aga kommenteeriva iseloomuga, nagu antoloogia lisadena ilmunud seletused, aga ka õpikute vastavad osad. Nii või teisiti — kõigi nende käsitluste ühiseks jooneks on parallelismi põhitunnuste väljatoomine kas laiemas või kitsamas haardes, näidates rohkem või vähem parallelismi esinemise mitmekesiseid vorme. Kõigi uurimuste ja käsitluste tulemusi summeerides võib saada ligikaudu õige pildi. Mis aga jääb üsna kõrvaliseks ja mis käesoleva analüüsi autori arvates moodustab parallelismi iga näitava tunnuse, on jäänud vihjamisi käsitletuks (Kallas, Tarkiainen) — nimelt parallelismi haruldaselt tihe seos kordusfiguuridega, üksikvärsi kaalukas osa laulutervikus ja seegi, et iga laul juba tekkimise hetkest peale kujundati tervikuks, ei jäänud kunagi ainult üksikmotiiviks, või kui ta selliseks jäigi, siis on tegemist ebatäieliku (fragmentaarse) lauluga. Kordusvärss võib sisaldada peavärsi mõistetele vastavaid täielikke sünonüüme (*S õ j a l e i b ä ju sõmera, / v a e n u k a k k u ju kareda*), mõisteid reastatuna samast mõisteringist (*Ma panen p õ õ n a d põdrasarvist, / ma panen k i i l u d kitsesarvist, / p u l g a d panen pukisarvist* — VK II 204) või vastandades need (*S u v e l künnab suured välläd, / t a l v e l tapper kaindelassa* — VK II 161, täh. — teeb mitmesugust tööd).

Parallelismi liikidest

Enne parallelismi liikide juurde asumist tuleb lühidalt selgitada veel rahvalauludes esineva sünonüümika küsimust.

Sünonüümsed vasted parallelismides on kolmesugused: 1) täiesti kattuvad, 2) kõrvutavad, 3) alluvad (hõlmavad). Esimene rühm neist on kõige ulatuslikum ja mitmekesisem. Tuleb aga juba algul märkida: absoluutseid sünonüüme polegi, stiilivarjundite poolest erinevad nad ikkagi (*hunt : susi* jne.).

1. Võiksime vaadelda kõigepealt mõningaid kattuvaid sünonüüme.

Oma h e l l ä e m ä k e n e,
m e s i m a r j a m e m m e k e n e (VK II 141 C.)

---

[64] Kõne alla tulevad R. Koppeli käsikirjaline analüüs Kuusalu laulude kohta (aluseks «Vana kannel», lühend. VK, III) ja I. Tammekannu töö Kihnu suurlauliku Liis Alasi laulude kohta käsikirjaliste üleskirjutuste alusel.

Mehed metsä ju tulevad
terävillä kirve'illa,
tasasilla tapperilla. (VK II 308 A.)

Samasugused sünonüümid on veel: *joodik — lakard; kõnelema — rääkima; süsi — liimusk* [= *söepulber*]; *magajad — tukused; ivikese — raasikese; peris — õige; vistist — otsekohe* jne.

Täpsed sünonüümid võivad tekkida murdesõnadegi kasutamisel: *hunt — susi; isa — ätt — taat; hõlpmed — kaelkoogud.*

Metonüümilised sünonüümid:

Mul on veidi vendäsida
kasinasti kaabupäidä. (VK II 302.)
Vist olnd Harjus õppimaies,
Virus viisi võttemaies. (VK II 3.)

Eufemismid:

Kuri loom tulli kuusikusta,
halli hunti haavikusta,
vibunina vitsikusta. (VK II 306 A.)
Tulli suosta suuri hunti,
laane alta laiakäppä. (VK II 303.)

Mõiste mahult on nad kattuvad, erinevad aga suhtumise varjundilt.

Kattuvad sünonüümid võivad tekkida ka perifraasi alusel:

Oli sepässä Virusse,
tagujassa Tarvastissa. (VK II 300.)

Isa kui toitjat iseloomustab neiu järgmiste sünonüümidega:

Ärä mul surnud soolatooja,
kadunud kalavedäjä,
mulda läind murepidäjä. (VK II 323.)

Eufemistlikkudeks ümberütlusteks võib pidada põhisõnale *surnud* ka *kadunud* ja *mulda läind.*

Tähelepandav on vahel gradatsiooniliselt paisuv suhete liialdus arvude abil, nagu järgmises pildis mõisapõllult:

Viis on vaimu välja pealla,
kuus on kubjasta järella,
seitse seljapeksijada,
kaheksa karistajada,
kümme küllemõetijada. (Veske II, nr. 40.)

Võiks lisada veel paar traditsioonilist perifraasilist sünonüümi: kosilased on *sõrmuse vedäjäd, viinulesed;* neiu juuksed võivad saada sünonüümi *lakk*; arst on *nutuvõttija,* viisud on materjali

järgi *pajukoored; vitsul* kõrvale võib asetada sünonüümid *kaseladvul, lepäladvul* jne.

Rahvalauludes esineb küllalt rohkesti metafoorseid sünonüüme.

Laulu kiituseks on järgmised metafoorsed sünonüümid, moodustades laulus tihti laiendatud metafoori:

Minu suusta kukub kulda,
alta hammaste hõbedat,
peältä keele kilingida. (VK II 220 B.)

Enda kiituseks laulab neiu, *ma* sünonüümiks *sibulaseeme:*

Seäl ma laulin lauguseeme,
sillerdin sibulaseeme
munde seemende seässä. (VK II 25 A.)

Kuu on *ööde kuningas, kumekübärä, kullaratas.*

Sõim (sarkasm):

Ole vait, vareste ruoga,
musta linnu söögiaega,
sügisene sülevakka,
kevädene ketekotti. (VK II 220.)

Sõnapaarid:

Ülepeakaela jooksu kujutatakse järgmiselt:

Mina juosin vihva-vahva,
vanad naesed köötsä-käätsä,
leske lipates järele. (VK II 247 B.)

2. Alati pole sünonüümid sisult kattuvad, nad nagu seisaksid kõrvuti, tähendavad aga üht ja sama objekti, olukorda või tegevust:

Kes siin ilmas kaasitavad,
lustil lugu lõõritavad. (VK II 92.)

Ei ole muidugi üks *kaasitamine* või *lõõritamine,* aga märgivad mõlemad lustlikku laulmist või lustipidamist. Halba häält märgitakse metafoorilise perifraasiga:

Sul on äke häälessägi,
rierõuk sul rinnussagi,
adrakurgi kurgussagi. (VK II 220 B.)

Tüdiväd mehed tugevad,
väsiväd mehed vägeväd,
miks siis ei tüdi tütärlapsed,
vaibu vaese me' kanased. (VK II 149.)

Tugevad — vägeväd on siinjuures kattuvad sünonüümid, samuti *tütärlapsed — kanased;* viimases paaris *kanased* on metafoor.

3. Alluvad (hõlmavad) sünonüümid kujutavad nagu üldmõiste ja allmõiste omavahelisi suhteid, mõeldud on aga üht ja sama, näit.:

Kellel enäm e h t e ' i d a,
kellel pallu p a a t e r i d a. (VK II 109 A.)

Paatrid kuuluvad ehete hulka, laulik muidugi pole mõelnudki piirduda ainult paatritega ega ole kavatsenud ka ehteid loetlema hakata.

Olli sie sepässä V i r u s s a,
tagujassa T a r v a s t i s s a. (VK II 300.)

Tarvastissa täpsustab, kuskohas Virus elas sepp.

Antsin u k s i l e õluta,
s a g a r i l l e saatsin viina. (VK II 209 B.)

Tähendab üht ja sedasama, kas ütelda — ukse vaigistamiseks on vedelikku pandud *uksele* või täpsemalt *sagaraile*, mis ongi kägisemise tekitajad.

Võiks lisada veel näiteid, ikka üldisem mõiste ees, detailsem järel: *kurjasti* /= halvasti/ — *lõdvasti* (kootud); /külastama =/ *käimä* : *ukse ette — akna alla — taadi taluje.*

Parallelismis võivad mõisted ühest mõisteringist olla kõrvutatud kirjelduse või ilmekama pildi saamiseks. Me ei saa kõnelda sünonüümikast, vaid kujutatava väljamaalimisest üksikjoonte kõrvutamise teel. Laul, mis kõneleb joodikust mehest, kujutab tema hobust kõrtsilasila ääres, kusjuures on vastandatud silmade ja suu funktsioon:

Hobu koogussa konutab,
s i l m a d söövad, s u u vaatab,
silmäd söövät sipelgida,
suu tal salvab sammelida (VK 261.)

Hüperboolseis eeldus-järeldusvärssides tuuakse künniks võimalikke maastikke koos viljadega, mida nad künni järel hakkavad kandma:

S u o d künnin, s i n i k a d kasvid,
m u r u d künnin, m u r a k a d kasvid,
m a a d künnin, m a a s i k a d kasvid,
p a l u d künnin, p o h l a d kasvid,
o r u d künnin, o t r a d kasvid.
k a r j a m a a künnin, k a e r a d kasvid,
r o h u m a a künnin, r u k k i d kasvid,
t a l l e r m a a künnin, t a t r a d kasvid. (Veske II, 8.)

Värsid on siin suhteliselt iseseisvad ja seetõttu ka kergesti ümberkombineeritavad, neid võib laulus olla rohkem või vähem,

aga alliteratsioon determineerib siiski enamail juhtumeil maad ja viljad (*sood — sinikad* jne.). Ühiseks parallelismirühmaks organiseerib neid värsse ennekõike siiski ühesugune vorm ja mõlemas värsipooles epifoorina esinev predikaat (*künnin* ja *kasvid*). Võiks küll oletada, et sellelaadiliste paralleelvärsside kuhjamisega tahetakse rõhutada: kündmine pani viljad kasvama, aga võiks arvata ka vastupidi: viljade leidumine kindlais kohtades (soos sinikad, palus pohlad jne.) on andnud tõuke lauliku fantaasiale paisutada vaadeldavat pilti võimalikult laiaks. Fantaasia lennutamiseks on põhjust seda rohkem, et noormees tahab valida endale kaasa neidude hulgast, kes on lõikustöös tublimad.

Analoogilises ja segatüübilises parallelismis esinevad traditsiooniliselt püsivais mõisterühmades sagedamini arvud, nimed, nädalapäevad, tähtpäevad, perekondlikud suhted (näit. *eit — taat — õde — vend*; *isa — ema — vennad — õed*, jt.), ühiskondlikud suhted, loodus, tööriistad, metallid, mitmesugused omadused (siin ka värvid), tööd ja tegevus.

Sellest lühikesestki vaatlusest järgneb, et mõtestik on ülekaalukalt põllutöödele ja naiste kodustele töödele kuuluv.

Juba ammu on märgitud parallelismis nn. «ebaloogilisust», kui laulik laulab:

Läksin metsa kõndimaie
pühapäeva hommikulla,
argipäeva aegadella.

Küsitakse, millal ta läks, pühapäeval või argipäeval. Ometi ei tahtnud laulik rahvalaulu lugejat või kuulajat segadusse viia ega oma «ebaloogilist» mõtlemist demonstreerida, vaid ta mõtles siin k u n a g i, l i g e m a l t m ä ä r a t l e m a t a a j a l. Parallelism ei tähenda ainult sisulist, vaid ka vormilist, ülesehituslikku samasust või varieeruvust.

Arvestades puhtsünonüümset sõnatarvitust ja sama mõistepiirkonna sõnastust, jagabki W. Steinitz parallelismi s ü n o n ü ü m i - ja a n a l o o g i a p a r a l l e l i s m i k s.

Esimesse liiki kuuluks tema mõiste järgi järgmine näide, kus igas värsis on kaks sünonüümi leidvat sõna:

Kus on k u l l e l l a kodugi
ja h e l l a l eluaseke
ja m a r j a l magaduspaika
ja t a i m e l talutoake. (Veske I 4.)

Sünonüüm võib olla ka üheleainsale sõnale:

Kes tuleb Narvast n a i s t a tooma,
s i n i s ä ä r i n e i t s i k e s t a. (VK II 53A.)

Analoogiaparallelism on aga keerukam. Sinna kuuluvad 1) loetelud:

Sööditükk on söömalauda,
pujupeenar pulmapinki,
haavik on hoostetalli,
kased valged kaasanaised,
lepad sirged lellenaised. (Veske I 79.)

Sain ma tiele tedrekese,
*porilt sain poloskikese,**
küla alta neiukese. (VK II 321.)

Uuest lüpsäd lüpstud lehmäd,
joodad joodetud vasikad,
söödäd söödetud veissed. (VK II 135.)

2) Paralleelvärsid võivad olla üles ehitatud antiteesile:

Lööb hoosta, hoiab naista,
kaitseb kallis saanikesta. (H II 57, 341/1K Haljala.)

Rehe peksän, sie unetan,
luo laulan, teist tuletan. (VK II 19A.)

Antitees võib väljenduda ka värsipaarides:

Munde kari karjamaale,
meie kari karjaaias;
munde lammad laane alla,
meie lammad laadassagi. (VK 56C.)

3) Täiendavad (või selgitavad) paralleelvärsid:

Üks oli suosta, teine maasta;
üks on suosta sikke'esta,
teene nõmmesta kõvasta. (VK II 23.)

Ära lüe tulele silmi,
tulele (~ tulel on) tulised silmad;
ära lüe viele silmi,
viel on vesitsed silmad. (H II 9, 764/5 (34) < Haljala 1890.)

On aga vaja eraldada veel kolmandatki rühma, segarühma, milles leidub niihästi sünonüümseid kui ka samasse mõisterühma kuuluvaid sõnu:

Tuba luudada küsikse,
ahju halguda anukse,
pada vetta palvelekse. (Veske I 17.)

Küsikse, *anukse*, *palvelekse* on sünonüümid.

Kõik kolm liiki võivad esineda samas laulus.

Kui enamasti tervele värsile lisandub paralleelvärss, mida eesti lauludes esineb tavaliselt 1—3, harva kuni 10, leidub selle kõrval ka värsipaariparallelisme:

* *polosk* — pool kopikat.

Mul on kodo vennäd noored,
nied mo hobo soevad.
Mul on kodo memmekene,
ta mo kuue korre pannud.
Mul on kodo õed noored;
nad mo kindad kirjutanud. (VK II 53B.)

Värss koosneb vahel kahest paralleelsest poolest:

Täis olen suini, täis olen päini.
Laulemaie, luulemaie. (VK II 94.)

Värsipooled isegi võivad olla mitmeti üles ehitatud. Nii võivad nad olla antiteesi suhteis:

Mies on musta, miel on tarka. (VK II 113.)
Suu laalab, südä muretseb. (VK II 14B.)

Vrd. antiteesi vanasõnades: Suuga teeb suure linna, kätega ei kärbse pesagi.

Värsipooled võivad olla ka eelduse-järelduse suhteis. Sellisena võimaldavad nad hea fantaasiaga laulikul heietada üsna pikalt:

Murud künnin, murakad kasvid,
maad künnin, maasikad kasvid. (Veske II 8.)

Või veel:

Kus ta asub, seäl halatseb,
kus ta istub, seäl ta ikeb,
kus te seesäb, seenäd märjäd. (VK II 128.)

Seaduspärase nähtusena esineb muidugi ka parallelismita värsse: pöördumistena, üleminekuvärssidena (*Nägin und magadessagi, Nüüd ma ütlen ümber jälle*), järeldusvärssidena (*Isi jälle pakkuje pugesin*), vastusüleminekuvärssidena (*Emä mõistis, vasta kostis*), küsimusvärssidena (*Mis leidsin memme tegemästä?*). Üksikvärsse esineb ka mõningais koondlausesuhteis (*Mind pole luodud laulejasse, / vaid on luodud kündijässe*), anžambmaani puhul (*Poisid alla palvelemä / kübäritä, kinda'ita*). Mõnikord on ka algused parallelismita värsid (*Ei tohi täiesti laalda*).

Tuleb aga pidada silmas, et enamasti kõik need värsid mõnes teises ühendis võivad esineda ka koos paralleelvärsiga. Tundub, et siin kõneleb kaasa ka lauliku isik. Näit. võib üleminekuvärss *Nüüd ma ütlen ümmer jälle* esineda üksi või koos paralleelvärsiga *Pööran sõnad teesepidi* (VK II 102).

Korduste suhe parallelismiga

Kui parallelism on mõttekordus, kordus mitte selle ranges, sisuga kattuvas mõttes, on rahvaluules ka muid kordusi: häälikute, sõnade, fraaside, värsside, koguni episoodide kordusi. Hää-

likukordus — alliteratsioon ja assonants — on nähtus omaette, mis tingib värsis ulatuslikult ja otsustavalt sõnavalikut ning -paigutust,[65] episoodide kordus kuulub pigem kompositsiooniküsimuse alla, värsikordus on tingitud tihti samadest põhjustest, sõnakordus on aga väga tihedasti, koguni määravalt seotud parallelismiga ja selle lahutamine parallelismist tundub kunstlikuna.

Vaatleme rahvalaulus motiivi «Keha rohtub»:

Kulu teil kasvas kulmu p e a l e,
pihlakas pealaele,
õunapuu õlade p e a l e,
kaski kasvas kaela p e a l e,
tooming kasvas turja p e a l e,
remmelg kasvas rinna p e a l e.

Kehaosade nimed tingivad ka taimede nimed alliteratsiooni ja assonantsi alusel. Sisekordusena kasutatud *kasvas* võib värsilistel põhjustel vahel ära jääda, nagu ka epifoorina kasutatud *peale* võib vahel asenduda käändelõpuga. *Peale* koondab meie tähelepanu.

Kordus moodustab osa sünonüümiparallelismist või segarühmast, kusjuures kordussõna võib võrrutada sünonüümiga.

Või järgmises näites:

M i s o n a i t a rukki a i t a,
siep on minu taadi a i t a;
m i s o n a i t a odra a i t a,
siep on minu memme a i t a;
m i s o n kallis kaera a i t a,
siep on minu vennä a i t a,
siep on ratsu rakeldada,
kuldakõrvi kõnnitada,
sõjatäku tantsitada. (VK II 207C.)

Nagu kellukese helin kõlab sõna *aita* värsi seest ja lõpust ja annab kogu laulule sisu: lauldakse a i t a d e s t, m i n u taadi, memme ja venna aidast.

Kordus rõhutab ikka midagi tähtsat ja tähelepanuväärset. Veidi varieeriva värsiga lõpetatakse mõttekäik, nagu neljandas värsis on s a asemel e h k:

K a s s a eksid heenä t i e l e
või sa puutsid puie t i e l e?
K a s s a käisid karja t i e l e
või ehk vaatsid metsä t i e l e? (VK II 60.)

Sõnakordust, kordusfiguuri eri liike on vaja vaadelda seotuna parallelismi mitmesuguste esinemisvormidega. Kordusfiguu-

[65] Vrd. M. S a d e n i e m i, Die Metrik des Kalevala-Verses. FF Communications N:o 139, Helsinki 1951, lk. 87 jj.

TRÜ Raamatukogu

ride seost parallelismiga on märgitud, mitte aga käsitletud. O. Kallas ja A. Saareste oma sissejuhatvais märkustes, üks doktoriväitekirjale, teine antoloogiale, on möödaminnes nähtusele vihjanud. Parallelismi väljakasvamise võimalusele kordustest juhib tähelepanu, nagu nägime, V. Tarkiainen.

Jälgides primitiivsete rahvaste rahvaloomingut ja selle suhet igapäevase kõnega, võib üha rohkem veenduda, et rõhualuse sõna kordamine saab olla seoses ainuüksi suurema tähtsuse andmisega sellele sõnale või sõnaühendile, tugevama sooviga või afektiga. See on siis juba tundetoonistatud väljendus ja primitiivses loomingus väga tihti esinev. Sagedane on veel laulude saatmine trummilöökide või käteplaksutamisega, kui töömüra ise ei võimalda ühises töös koordineerivat rütmi. Kooris, ühiselt lauldavate laulude kõrval leidub muidugi üksiklaulegi. Just primitiivsete rahvaste laulud on lihtsad, koosnevad vahel ainult interjektsioonidest. (Võrrelgem eestigi lauludes äiutusi või karjaste huikeid.) Tähtis on muusika, sõnadel on nagu saatev osa. Seejuures tuleb arvestada iga keele omapära. On siis usutav, et kordus kuulub esimeste kunstivahendite hulka, mis inimene suulises luules hakkas kasutama. Kordus on luulevormi põhiprintsiip, on algul lihtne sõnade või sama lause kordamine või lühikeste lausete vaheldumine korduva refrääniga. Sama mõtte varieerimisel jõutakse mõttekorduseni, parallelismini. Ka kirjanduslikus loomingus on kordustel suur tähtsus, eriti psühholoogiliselt seisukohalt. Sellega tugevdatakse muljet, muude vahenditega ei jõuta nii kiiresti selleni. Edasi on mõningate rahvaste luule oluliseks tunnuseks alliteratsioon (soome-ugri rahvad, vanagermaani rahvad), ka riim, kohati lastakse kõik värsid mingi pika vokaaliga lõppeda. Mõnede rahvaste luules leidub püsivaid lisasõnu ja alati korduvaid pöördumisi, mis võivad olla veel vanemate lihtsate korduste jäänused. Alati korduvaid sõnaühendeid (vormeleid) leidub paljude rahvaste lauludes. Mõnikord leiame sama mõtet eri sõnastuses väljendatud kõrvu mitmel korral. Tekib parallelism, mis on tuntud heebrea luules (psalmid jm.), ka primitiivseil rahvastel. Malai rahvaste luules annavad kaks esimest rida looduspildi, kaks järgmist ütlevad selle õige mõtte. Reeglipärane ehitus, sagedased kordused, alliteratsioon, parallelismisuhted — need on ühtlasi abistajad meeldejätmisel.[66] Mitte ainult luules, vaid oma igapäevases suhtlemiseski kannatamatuse, kiirustamise väljendusena kordame, näit.: *T u l e, tule juba!* Nii on korduste kasutamine vana nähtus ja kordus kui luule printsiip kõneleb selle luule suurest vanadusest.

Kordussõnade paigutamine eesti regivärsis on siiski väga mitmekesine, sõltudes rõhutamise vajadusest ja värsirütmist. Pealegi on mitmed korduse liigid tihedas omavahelises sõltuvuses.

---

[66] H. S c h u r t z, Urgeschichte der Kultur, Leipzig u. Wien 1900, lk. 513 jj.

Järgmises kuuevärsilises segatüübilises parallelismirühmas on *kodo* rõhulises asendis seeläbi, et see on pandud moodustama anafoori, teine anafoor *kõik* läbib kogu värsirühma, kahes värsis *kodo* muutub aga värsiliselt ebasobivaks, *vihased* saab aga neli sünonüümi:

K o d o viisi, k õ i k vihased,
k o d o kuusi, k õ i k on kurjad,
k o d o seitse, k õ i k segased,
kahessa, k õ i k on kadedad,
ühessä, k õ i k on ülemäd,
k o d o kümme, k õ i g i l küllä (VK II 7B.)

Poolvärssidest koosnev parallelismirühm, kus iga värsi kummagi poolvärsi algul korduvad samad sõnaühendid, kummaski poolvärsis esineb oma sünonüümirühm, on järgmine:

K u i t u l e b kurja, k u s s a küüdäd?
K u i t u l e b halva, k u s s a ajad?
K u i t u l e b valju, k u s vajotad? (VK II 50B.)

Igal värsil on oma alliteratsioon: I *k* : *k*; II *ha* : *a*; III *va* : *va*. Viimases värsis esineb *kus* üksinda, rütm erineb kahe eelmise värsi rütmist ja lõpetab seega parallelismirühma.

Kuivõrd rohkesti esineb kordusi eesti rahvalauludes, seda näitab liigne kord Muhu pulmalaul (H II 65, 178/9 (6)), milles on 22 värssi, neist 13 värsi algul on *tere*, laulu esimeses pooles esineb *tere* igas värsis, teises pooles, kus on värsipaarid anžambmaaniga, seisab *tere* anafoorina üle värsi.

E p i t s e u k s i s, sama(de) sõna(de) lähedane, kõrvutine kordamine lauses, on kõige lihtsam korduste liik. Tõsi küll, see ei tarvitse üldse olla seotud parallelismiga. Epitseuksis on markeeritud tundeline tähelepanu peatamine luules, lauldes. Proosas seostub sellega veel vastav intonatsioon, mida lauldes on võimalik kasutada sellekohaste vahenditega ja võib kaasneda jalapõrutusega, tugevama liikumistegevusega, koguni meloodia varieerimisega. Epitseuksis ise on rahvalauludes siiski küllalt laialdane ja leiab kasutamist kõigis liikides, kõige sagedamini siiski lüürikas. Värsilise asendi poolest on see statistilises enamuses värsi algul või lõpus:

T u l e , t u l e (t u l e , t u l e), tuulekene,
Lina ütleb: L i i g u , l i i g u!

Epitseuksise vormis esineb palju käskkõnelist:

L ä h m e , l ä h m e, käime, käime!
S i r i s e , s i r i s e, sirbikene!

Samuti ütet:

Õ d e , õ d e, eks ma ütlend.

Epitseuksis + anafoor (värsi-, lausealguline kordus). Selle kahekordse korduse karakteerseks jooneks on kolmekordne ülesehitus: esimeses värsis epitseuksis sõna kahekordse kordumisega, järgmine värss (värsid) toob sama korduva sõna anafoorina ühekordselt:

Ennep, ennep, helläd velläd,
ennep mängin mätästegä,
heedän nalla naaristega. (VK II 228.)
Mina, mina, memmekene,
mina nutsin nurjatusta,
mina vaaksin vallatusta. (VK II 38B.)

Anafoor. Algselt tähendas sõnakordust, on peaaegu kõige sagedasem kordusfiguur, värsi- (lause-)alguliste sõnade kordus kas kõrvuti esinevais värssides või ligidastes. Anafooriks nimetatakse ka stroofide alustamist samade sõnadega, on siis sõnakordus kõne iga paralleelse elemendi algul. Lauseid ei seostata järelikult ainult sidesõnadega, vaid ka poeetiliste võtetega.[67] Anafoor on figuur, kus sama, sisuliselt rõhuline sõna või sõnarühm tuleb tagasi järgneva või paljude järgnevate lausete algusse. Sõnad võivad korduda ka ülevärsiliselt või kuidagi teisiti, aga ikka süstemaatiliselt kindlas kohas. Korduv sõna kriipsutab alla paralleelseid liikmeid. Mõnikord tähendab anafoor kogu teose kindlat kompositsioonilist ehitust. Anafoor on väga mõjukas figuur, organiseerib kõnet, on kasutamist leidnud kõnelustes jumalustega väga vanal ajal või palvustes jumalatele, ka pöördumistes paljude ülikute poole, igaühe poole neist samas sõnastuses ja samasuguste lausealgustega.[68] Anafoori kasutavad rohkesti ka kirjanikud, kellel on elav temperament ja loogiline dispositsioon (Kleist, Tuglas, Sütiste, Juhan Liiv). Anafoor seostub kergesti muude figuuridega, näiteks gradatsiooniga, epifooriga. Anafooriks on loomulikult ikka rõhualune sõna, kuigi selleks kõlbab iga sõnaliik. Kirjanduses on anafoori arvuks kolmarv, rahvaluules ei ole anafoor kolmarvuga kuigi tihedasti seotud, võib esineda igasuguseid arve kahest kümneni. Rahva maitse ei tõrgu vastu korduste suurele hulgale ega piira neid tingimata kindlale arvule, ootuspäraselt kolmele.

Huvitavat võrdlusmaterjali pakub lapi luule, eriti järgnev lapi nõiduslaul:

Näin oli noita suomeksi laulanut ja sitten oli alkanut lapiksi laatia:

Kost muu herkkan?
Kost muu lautsin?
Kost muu kierriis?

---

[67] Г. Н. Поспелов, Теория литературы, Москва 1940, lk. 69. Vt. ka R. M. Meyer, Deutsche Stilistik, lk. 101—102.

[68] R. M. Meyer, Deutsche Stilistik, München 1913, lk. 102; Б. В. Томашевский, Сталистика и стихосложение. Курс лекций, Ленинград 1959, lk. 282 jj.; W. Kayser, Das sprachliche Kunstwerk, Bern 1954, lk. 115.

Kost muu karppun?
Kost muu kahper?
Kost muu rahput?
Kost muu aksun?
Kost muu niihpen?
Kost muu stuorra kalppun?
Kost muu stuorra kuöllin?
Johka must valttin? [69]

Eesti rahvalauludes esineb kõige sagedamini küll kahe-, kolme- ja neljavärsilisi anafoore.

Anafoori kaudu võib rõhutada õige mitmekesiseid meeleolusid. Lootuse muutumine pettumuseks:

Mõtlin tuge tulevada,
mõtlin abi astuvada.

Hellitussuhted lüro-eepilises laulus «Kuldnaine»:

Hilju ta istus, hilju astus,
hilju istus istemille,
hilju astus voodiese.

Analüütiliselt ülesehitatud parallelismirühm iseloomustab sel teel tähelepanelikku, arvestavat käitumist, põhikõla moodustab *hilju*. Koos poolvärsiparallelismiga tekib siin kolmnurk, mõlemad pooled saavad analüüsiva laienduse ja kogu värsirühm annab lõpetatuse mulje ning sujub rahulikult.

Antiteetiline (kontrasteeritud) anafoor esineb samas laulutüübis «Kuldnaine»:

Mis oli külge vastu kulda,
see oli külge külma külge;
mis oli külge vastu vaipa,
see oli külge sooja külge.

Selliste antiteesidega seotud korduste kaudu saavutatakse tugev emotsioon (peaiegi sisekordusena ja epifoorina esineb *külge*), see nagu taob kõigisse meeltesse, kogu oma olemusega tunnetab laulik(annab selle edasi ka kuulajaile): vastu vaipa on külg soe, vastu kulda külm. Ootaks vastupidist. See sugereerib, kujund avaldab nii tugevat mõju, et tunneme nagu otseselt metalli külma puudutust, mis mõjub eemaletõukavalt. Ei jää kahtlust: kuld on küll kallis, aga ei soojenda, tal pole ka inimest õilistavaid omadusi. See valmistab ühtlasi ette selle huvitava lüro-eepilise rahvalaulu lõpplahenduse: kuldnaise valmistaja sepp pöördub tarkade naiste poole, need teevad selgeks, mis kuldnaisel viga: tal pole keelt, mõistust ega südant.

[69] S. Paulaharju, Perä-Pohjalan tietäjissä. — Kalevalaseuran Vuosikirja 1 (1921), Helsinki, lk. 268—275; S. Paulaharju, Lapin muisteluksia, Helsinki 1922, lk. 145—146.

Leidub lülilist kahevärsiliste parallelismide kõrvutamist koos polüptootoniga:

Küll olli kõrge kajokooku,
kõrgem koogo kõegutaja;
küll olli viksi kajovinna,
viksim vinna veeretäjä. (VK II 53 F.)

Ka siin on antitees, mis toob kaasa polüptootoni: *kõrge* : *kõrgem*; *viksi* : *viksim*; *kooku* : *koogu*; *vinna* : *vinna.*

Anafoori puudumine värsirühma lõpul, siin kolmandas värsis, näitab mõtteperioodi lõppemist:

Kutsid ohaka hoidemaie,
Kutsid kõrre kiigutama,
Kasteheenä kaitsemaie. (VK II 38 F.)

Kui rõhuline korduv sõna (silp) seisab värsside (lausete) lõpul, siis nimetatakse seda epifooriks.[70] Lause lõpul, kus vahepeal tähelepanu on mitmeti hajutatud, ei mõju epifoor nii tugevasti kui anafoor, aga ta tundub kui vastukaja, eriti kui on tegemist pikema värsirühmaga:

Mina laulan lapse l e n i,
nii kui parti poja l e n i,
sookurge kulla l e n i,
emätetre hella l e n i.
Mina laulan, lauda n o t k u b,
tua taga tammi n o t k u b,
pellulla pedaja n o t k u b,
aia ääres aaba n o t k u b,
kaevu ääres kaski n o t k u b,
üle oue orsi n o t k u b. (H, Mapp 1012 (6) < Simititsa.)

Esimese nelja värsi lõpu kaks silpi *le* + *ni* moodustab samuti epifoori. Viimase silbi kokkukuulumist värsside lõpul esineb rohkesti, kui parallelismis värsid lõpevad samade vormidega:

Tahtsid mind tanule panna,
enneaegu harjaka l l e,
enne tundi tutsiku l l e. (H IV 1, 86/7 < Hlj.)

Epifoorina võivad esineda peaaegu kõik sõnaliigid (peale sidesõnade). Värsside arvu poolest on mitmekesisus samuti suur.

Epifoorist tuleb lahus hoida refrään, mis lisandub igale värsile, nii mardilauludele *marti*, jaanilauludele *jaaniku*, pulmalauludele *kaske*, *kaasike*, lõikuslauludele *üles*, *helele* jne. jne.

Arvatakse, et ajalooliselt on epifoor tekkinud refräänist.[71] Eesti rahvalaulude kohta see vaevalt kehtib, sest see on üks liik väga

[70] Л. И. Тимофеев, Теория литературы, Москва 1948, lk. 226; W. Kayser, Das sprachliche Kunstwerk, lk. 110.
[71] E. Riesel, Abriss der deutschen Stilistik, Moskau 1954, lk. 315.

mitmesugust sõnakordust, muude sünonüümiliselt varieeruvate lauseliikmete kõrval parallelismis võib jääda sõna värsside lõpul samaks.

Epifoorile ligidal seisab r i i m, õieti riimisarnane sõnade kooskõla värsside lõpul, nagu seda mõningais värssides leidub:

Laulaksin mina, ääl ei a n n a,
kõneleksin, kurk ei k a n n a. (EÜS X 1477 (29) = Hlj.)

Epifoor koos anafooriga moodustavad s ü m p l o k i. R. M. Meyer peab seda omaseks kunstilisele kirjandusele, harva tõusvat see esile loomulikkudest tundeelamustest.[72] Regivärsist nähtub aga, et see figuur võib olla väga loomulik ja sagedane. Samuti ei piirdu see ainult kahe värsiga, värsside arv võib tõusta kümneni.

Järgmises pulmalaulu näites on kõige tähtsam sõna *jälled*, sest jälgi mööda otsitakse peidetud pruuti, ja nii on siis ka see sõna epifoori kaudu eriliselt markeeritud:

Siit on läenud sirgu j ä l l e d,
l ä b i pajo pardi j ä l l e d,
l ä b i aia hani j ä l l e d,
siiä poole neiu j ä l l e d. (VK II 80 C.)

Järgmises tekstis on kolm epifoori (*maha, põrmandalle, tütär nouri*):

P a n n i pingi p õ r m a n d a l l e:
istu m a h a, t ü t ä r n u o r i!
P a n n i põhud p õ r m a n d a l l e:
heedä m a h a, t ü t ä r n u o r i. (VK II 138 B.)

Mõnedes lauludes hakkab laulik heietama kordustega, nagu lõikuslaulus, kus ahelakujuliselt on paigutatud vasturääkivad värsid:

S i e p on k u r j a sirbi s ü ü d i.
S i e p o l e sirbigi s ü ü d i,
s i e p s i e k u r j a sepä s ü ü d i.
S i e p o l e sepägi s ü ü d i... (VK II 194 B.)

Nii korrutatakse edasi veel mitmeti ja mitmete võimalustega. Korduvad sõnad moodustavad koos lause ja jäävad kõlama välja muust tekstist: *siep on süüdi*; *siep ole süüdi.*

Või veel:

i l m a eide t e a d e m a t a,
i l m a taadi t e a d e m a t a.

Me kuuleme laulust läbi: *ilma teademata.*

Sümplokk polegi oluliselt muud kui parallelismis kõrvutiste lauseliikmete, sünonüümiliste elementide samasus. Mõju seisab aga

[72] R. M. M e y e r, Deutsche Stilistik, lk. 104.

sõnakordusel, millele lisandub kõlakordus algriimi näol. Nagu muude kordusfiguuride puhul, puudub ka sümplokil omaette kunstiline väärtus, selle ta saab kogu tekstist, milles teda kasutatakse.

E p a n a s t r o o f i k s (epanafooriks)[73] nimetatakse ühe värsi (lause) lõpu sõna või sõnaühendi kordamist järgmise värsi (lause) algul.

Rahvaluules on epanastroof üsna stereotüüpne, tekkinud küll rõhutamise tarbest, aga vahel ka praktilistest vajadustest: mõte ei mahu ühte värssi, anžambmaan ei ole soovitav, mõnikord pole värsistruktuurist tingitud põhjustel võimalik seda ka kasutada. Jääb üle eelmise värsi lõppu korrata järgmise värsi algul ja viia siis mõttekäik lõpule.

Juba nüüd on s ö ö m a d s ö ö d u d,
s ö ö m a d s ö ö d u d, joomad joodud,
alles laulud laulemata. (Veske II 51.)

Teine värss võiks olla ka:

Juba nüüd on joomad joodud,

sest mõttetervik kuulukse: *Juba nüüd on söömad söödud, joomad joodud.*

Seesugusel korral moodustab epanastroofiline värsipaar parallelismis peavärsi, pidepunkti, millest mõte hakkab edasi arenema, varieerudes ja andes lisaks nüansse.

Epanastroofi teine värss võib lausekujuliselt lõpule viia mõttekäigu:

Läksin pikkä kuusikmetsä,
raisin maha m ä r j ä m ä n n ä,
m ä r j ä m ä n n ä ja jämedä. (VK II 186.)

Epanastroof pole enamasti mõtteterviku väljendamine kahes värsis. Järgmine värss võibki sisaldada parallelismi, s. t. koosneda sünonüümilistest pooltest:

Siis mina hakkan l a u l e m a i e,
l a u l e m a i e, laskemaie,
üöpikene üttelemä,
kägu kulda kukkumaie,
lõokene lõõrimaie. (VK II 4 B.)

Siin on epanastroof seotud viievärsilise parallelismirühmaga nagu järgminegi:

Ma olen vaene t i e d e k ä i j ä,
t i e d e k ä i j ä, maademarsja,
saksa asjade ajaja,
papi raamatu vedäjä,
kuningate kirjakandja. (VK II 53 A, B.)

[73] М. К. Морен, Н. Н. Тетеревникова, Стилистика современного французского языка, Москва 1960, lk. 279.

Näide on pärit laulutüübist «Kaevul kosija», kus kosilane tutvustab end, seejuures oma tõelist eesmärki varjates, nimetades end suurte võimukandjate ülesannetetäitjaks.

Kordamise tõttu peatub meie tähelepanu sõnal *teedekäija,* järgnevas analüüsis on antud tema ligemad ülesanded. Sellest sissejuhatusest peab kõnetatav neiu mõistma, kellega on tegemist. Neiu võtabki esitatut mõistujutuna: *Eks sa mõesta mõestetava* (VK II 53 B). Võrdluseks võiks viidata kosjakombestikus eufemistlikule kodulinnu või kodunt põgenenud noore looma otsimisele.

Eesti regivärsi epanastroof on harilikult poolvärsiline, s. t. eelmise värsi teine pool kordub järgmise värsi esimese poolena, teistsugune olukord on haruldane, nagu:

Eit oli vastas, taat oli vastas,
vastas need vanad mõlemad.

Tegemist on epifoori ja epanastroofi seosega.

Epanastroof tähendab ikka kordamist sõnastusliku täpsusega, tinglikult võib epanastroofiks pidada ka järgmist näidet, kus sõna neidu asemel on selle täpne sünonüüm kabu:

Jumal hoitko sedä neidu,
sedä kabu kasvamasta,
kes saab joodiku mehele,
kaasaks laia lakardille. (VK II 106.)

Epanastroofiline võte parallelismis võib olla kolmesugune: 1) see koosneb ainult kahest värsist — üks terve värss ja sellele järgnev poolvärsiparallelism; 2) parallelismirühm jätkub veel pärast teist värssi; 3) üksteise järele on asetatud ahelakujuliselt mitu epanastroofi. Epanastroof võib asetseda ka parallelismirühma sees. Analüüsimisel tuleb arvestada kogu värsirühma, millega epanastroof on seotud, mitte aga ainult epanastroofi.

Epanastroofilisi värsirühmi võib esineda kahest kaheksa värsini.

Tähelepandav on epanastroofide koondumine ahelaks, mida esineb siiski üsna mitmesugustes lauludes, nagu näit.:

Kui ei lõpe, siiä jätän,
siiä jätän sirgu süüä,
sirgu süüä, virbe viiä,
virbe viiä, kärbe käiä,
siiä kure kummardada,
siiä lõo lõõritada,
pääsukesel peäle tulla,
mõtussel mune muneda,
tedrel tehä pesädä. (E. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, nr. 179.)

Ka siin moodustavad esimesed kaks värssi koos peavärsi, järgneb kaks paralleelset poolvärssi, millele lisandub veel viis paralleelvärssi.

Epanastroof võib alustada loendi:

Kohe lähme v a s t u ö ö d a,
v a s t u ö ö d a, vastu kuuda,
vastu eha valge'eda,
vastu pilgasta pimedat. (Veske II 20, 21.)

Ta võib olla seotud antiteesiga:

Enne mina heidan k i v i j u u r e,
k i v i j u u r e, kännu juure,
ennemalt kui poisi juure. (Veske II 18.)

Epanastroofi teine pool võib olla järgmise värsiga anžambmaanisuhteis:

Magasin mina, m a g a s i n,
m a g a s i n Madi mäela
sinilillede seassa. (Veske II 10.)

Võivad esineda ka eeldus-järeldussuhted:

Sai see täkk siis t ä i d e s ö ö n u d,
t ä i d e s ö ö n u d, täide joonud,
panin täku täide rauda. (Veske I 56.)

Samuti seletussuhted:

Ära mina tedsin o r j a h o o l e,
o r j a h o o l e, vaese vaeva,
kuda orjas oldanesse. (Veske I 28.)

Mõnikord võib olla suulises traditsioonis sõnade järjekord sassi aetud, mistõttu epanastroof selgesti välja ei tule:

Tullid suesa, suuda andma,
suesa suuda, kiuste kätta. (VK II 35.)

Epanastroof esineb tihti koos teiste kordusfiguuridega, nii anafoori, epifoori, sümploki, polüptootoni ja annominatsiooniga.

Epanastroof on siis sõnade või sõnaühendite asetus värsis. Seesugust asetust leidub veel mõnes teiseski laadis, olgu näiteks k i a s m i[74] kujul, kus paralleelvärsid on kõrvutatud vastupidises lauselises ülesehituses:

Kõik p i i a d p ü h a l ilusad,
kaunid k a l l i l l a a j a l l a. (H III 2, 482 < Hlj.).
Kus ukses u h e r d i a u g u d,
s a l a a u g u d s a m m a s t e s s a. (VK II 70 B.)

---

[74] Vrd. ka E. R i e s e l, Abriss, lk. 320 jj.; W. K a y s e r, Das sprachliche Kunstwerk, lk. 116—117.

Kiasm avaldub ka järgmiste antiteeside kõrvutamisel:

I *Neidu lõikab välja peäle,*
II *peigu käib küla tanavis,*
/II/ *peigu vahib,* /I/ *neidu lõikab.* (VK II 116 C.)

Kolmandas värsis korratakse kahes eelmises avaldatud mõtet, aga vastupidises lauselises struktuuris, kordamine rõhutab: peig valib kaasat töö juurest.

Tagasipööre esialgsele sõnakasutusele kannab nimetust epanodos:

Magasin mina, magasin,
magasin Madi mäela. (Veske II 1.)
Põdesin mina, põdesin. (VK II 141 A, B.)

Sõnad ei kordu ainult lause algul või lõpul, vaid ka sees, lisaks võib lause keskele paigutada ütteid. Meil on õigus eraldada seesuguseid kordusi sisekorduseks:

Seli, seli, ilmakene,
seli, ilma, selgemasse,
vali, ilma, valgemasse. (VK II 168 B.)

Detailide loetelu antiteeside alusel:

Munde kari kaasikussa,
meie kari karjaaias;
munde mullikad murulla,
meie mullikad magavad;
munde lammad laane alla,
meie lammad laadassagi. (VK II 208.)

Siin põimub antitees läbi veel anafooriga (*munde, meie*).

Kordused ei tarvitse esineda ainult täpsete sõnaliste kordustena, vaid võivad olla osalised. Regivärsis võib rõhuline sõnatüvi anda ühes värsis ühe, teises teise sõnaliigi (vahel ka samas värsis). Rõhuliste sõnatüvede kordust eri sõnaliikides nimetatakse annominatsiooniks.

Kõõrdsilma kohta leidub stereotüüpne iseloomustus:

Teene silm oli teesepidi. (VK II 230.)

Samade sõnade kasutamine ligistikku mitmesuguses lauselises seoses tingib eri vormide esinemise, saame polüptootoni.[75] Polüptooton on sama sõnatüve kordamine eri muutevormides.

Alternatiivseis värssides:

Kui põle peerguda peressa,
võta lõhnast lõmmukene,

[75] Vrd. Л. И. Тимофеев, Теория литературы, lk. 226; W. Kayser, Das sprachliche Kunstwerk, lk. 110.

kui põle lõhnas lõmmukesta,
võta pingist pinnukene. (VK II 205.)

Võrdlus:

Küll oli vares varane,
varasem veel vaenelapsi. (VK II 310 B.)

Samakõlaliste ja erisisuliste sõnade kordumist nimetatakse paranomaasiaks. Paranomaasia on rajatud seega homonüümidele, sisaldab siis niisamuti sõnamängulist nagu kalambuur:

Siis ma räägin räägu keeli. (VK II 4 B.)
Miks sina mullu mul ei tulnud...
Eks võind mullu mulle tulla. (VK II 101.)

Paranomaasia on siiski vähekasutatud kordusfiguur, seepärast on tema tähtsus väike ka kunstiliselt seisukohalt, värsirühmade kujunemisel pole tal tähtsust. Ühtib enamasti annominatsiooniga.[76]

Eesti rahvalaulude, aga ka kõnekäändude üheks huvitavaks ja küllalt paljukasutatud võtteks, milles esineb ka rohkesti paralleelvärsse, on antifraas, eituse väljendamine jaatavas vormis. Laulus «Orja põld» leiduvad järgmised värsid, laul ise on üles ehitatud küsimusele ja vastusele:

Kus oń orja odrapõldu,
kasupoisi kaerapõldu,
tüdruku linadepõldu,
vaeselapse viljavälja?
Soos on orja odrapõldu,
kasupoisi kaerapõldu,
tüdruku linadepõldu,
vaeselapse viljavälja.

Orja põld on — soos. Aga mis põld saab olla soos? Järelikult orjal polegi põldu. Vaeselapse kodu on seal, kus tuul tegi toa, vesi veeretas palgid. Seega — polegi kodu. Kõnekäänus: Kõht täis kui vaese mehe ait [= tühi].

Rahvalaul kasutab üsna küllaldaselt ka pleonasmi, s. o. samasisuliste sõnade või sõnaühendite kõrvutist kasutamist samas või kõrvutistes värssides. Lause ei muutu pleonasmist, sõnapaljusest mitte just palju laiemaks ega avaramaks, vaid peamine on selles, et sünonüümid annavad rõhutatud mõistele süvendatuse mulje. Nii väljendab rahvalaulik vilja kokkupanemist:

Mis ma keitsin, sie kogosin,
kogosin ja kokko pannin,
nabisin ja napra pannin,
kuhelikku kukutasin,
vahelikku valmistasin. (VK II 182 B.)

---

[76] W. Kayser, Das sprachliche Kunstwerk, lk. 110.

Oh sina petis peiukene!
Kuis sa minda püüdelesid,
kükäkille, küüräkille,
röötsäkille, roomakille.
Kükäkil külä tanavis,
roomaskille rukki'issa. (VK II 48 A.)

Pleonasmiline värsirühm sisaldab ka palju perifraase:

Kui sa saad kodo tulema
sõjaväällält, surmaväällält,
verepõllult, vaenupõllult. (VK II 291 A.)

Surmaväli, verepõld, vaenupõld — kõik märgivad sõjavälja. Üldisèlt on rahvalaulu lause lühike ja tihe, selle eest on laulu-des siis palju kordusi, et selle kaudu rõhutatut tugevamalt välja tõsta. Ka pleonasm kuulub korduste hulka, mille kaudu kujutatu võidab selguselt ja teravuselt. Seesugused sõnakuhjamised võivad väljenduda samasisuliste sõnade paarides või kumulatsioonides.[77] (*Risti sõedan Riia välläd, /hirki-harki Harju välläd* — VK II 203 B.)

Perifraas on mingi mõiste edasiandmine mõne sellele mõistele iseloomuliku kirjelduse, funktsiooni või tunnuse kaudu (*tütar on kajokoogo kiigutaja*, s. t. koduste tööde tegija, vee-kandja):

Kui tuleb tütar koduje,
kajokoogo kiigutaja,
ukselingi liigutaja,
viepange veeretäjä. (VK II 139 A.)

Sie läeb Narvast naista tuoma,
Võnnust tuob võitegijä,
noore koore kopotaja. (VK II 51 B.)

Minu verisest mängusta /= sõjast/. (VK II 290.)

Sõjatie sõitejada,
vaenutie vaatajada /= poega/. (VK 291 A.)

Laimamist kujutatakse järgmiselt:

/Külanaised/ *Kannid keelida külaje,*
valejuttu vainiulle. (Veske I 78.)

Kreutzwaldi enda poolt sõnastatud osas «Kalevipojas» leidub põhisõna *sepp* koos ümberütluste kuhjamisega, mis samuti tähendavad seppa:

Soomes elas kuulus seppa,
Sõjariista sünnitaja,
Vaenuriista valmistaja,
Mõnusama mõõga meister. (VI 13—16.)

---

[77] Vrd. ka K. Hoeber, Beiträge zur Kenntnis des Sprachgebrauchs im Volksliede des XIV u. XV Jahrhunderts. Acta Germanica. Band VII, Heft 1, Berlin 1908, lk. 49—52.

Sel kombel võib parallelismi kuhjata rohkesti samasisulisi sõnu või sõnaühendeid ja veenduda, et see on üsna ligidane nähtus pleonasmile. Perifraas võimaldab seega sama mõiste paljuvärsilist kordamist ja edasiandmist.[78]

Kohanimed. Kohanimesid kasutab rahvas kas konkreetsete kohtade tähenduses, millega on mingisugune sündmus või olukord seotud, või suhtelises tähenduses, väljendades ebamäärast kaugust, erakordsust, erilist väärtust (sest kõnealune pärineb kaugelt) või tähtsust.

Mõtet «kiike on raske saada, ta on hinnaline» väljendatakse järgmise kohaloendiga:

Kiik on toodud kauge'elta,
kiige aisad Haljalasta,
kiige võll Võiperesta,
kiige sambad Saksamaalta,
põhilauad Põltsamaalta. (H IV 1, 133/4 < Hlj.)

Rida võib olla pikem või lühem, esineda mitmes laulutüübis, ja ikka sisaldab ta mõtet: pärinedes ebamäärasest kaugusest, liikudes ebamäärasesse kaugusse või läbides ebamäärast kaugust.

Arvude seaduse d. Eesti rahvalaulude stereotüüpses värsistruktuuris on eriline koht arvude seadusel. Rahvaluulele on eriti tunnuslik arv kui poeetiliste piltide kujundaja, konkretiseerija, gradatsiooni viija, suhtelisuse väljendaja. Arve tuleb siin ainult kindlais tingimustes võtta absoluutsete arvudena, oma kindlas reastuses on arvud pandud väljendama üldiselt ebamäärast määrsõna paljuse ja suhtelisuse tendentsiga. Ebamäärasust aitab edasi arendada veel parallelism. Ebamääraste suuruste väljendamisest arvude kasutamisega räägib ka Relander.[79]

Väikeste arvude seadus funktsioneerib peamiselt neis lauludes, mis kõnelevad inimese ligemast ümbrusest (perekonnaelu, orjus, teolaulud jne.). Siin on arvud 1—10 kas kliimaksis või antikliimaksis:

Viis on väina'a vahella,
kuus on kuiva'a haruda,
seitse jäästa järvekesta,
kaheksa kalamereda,
üheksa hõbeojada,
kümme külma allikada. (M. J. Eisen, Eesti rahvalaulud, Tallinn 1919, lk. 164: Pulmas.)

Antikliimaks:

Mul küll künnab kümme paari,
seemendab mul seitse paari,
äestab hobo ühessä,
rehitseb reha kahessa,
niidab viisi vikatida,
lüöb mul kuusi koodikesta. (VK II 48 A.)

---

[78] Vrd. E. Riesel, Abriss, lk. 177 jj.
[79] O. Relander, Kuvakielestä, lk. 258—259.

Tööde järjekord on kausaalne, seepärast on rida ka hüppeline, kuigi alanev. Ka siin on tegemist üldtähendusega — p a l j u.

Laulik ei piirdunud ühe ümmarguse arvu andmisega ebamääräse hulga tähistamiseks ega ka rahvaluules väga sagedase kolmarvuga, vaid talle teeb lõbu heietada arvude rida läbi üksikute numbrite haaval ja nii peatub ta staatiliselt oma mõtte juures pikka aega.

Arvude seadus siin (nagu õieti mujalgi) on seotud mitmesuguste kujundiliste võtetega, nagu alliteratsioon ja assonants, anafoor, epifoor, annominatsioon jt.

Tähtsamaiks arvude rühmadeks on siin 1—5:

Kasvis kuu, kasvis k a k s i,
kasvis tüki k o l m a t kuuda,
nädaliku n e l j a t kuuda,
veerandiku v i i e t kuuda. (Eesti rahvalaulud II: Salme neiu, Vi 50a.)

Edasi esinevad järgmised arvude kombinatsioonid: 1—4; 2—4; 3—4; 2—3; 1—2; 3, 2, 5; 2, 5; 5, 3; 1, 5, 3; 1, 5; 3, 4, 2; 1—10; 5—10; 6—10; 1—6; 1—7; 5—6; 6—5; 5—7; 5—8; 5, 8; 7—8; 3—6; 2, 3, 5, 7; 10 paari, 9, 7, 8, 5; 5, 10, 7, 8, 10; 6, 3; 10, 9; 9, 10; 5, 100.

Eraldi vaatlemist väärib arv k o l m, mida Axel Olrik muinasjuttudes nimetab kolmarvu seaduseks.[80]

Arvu kolm sageduse põhjuseks on vist asjaolu, et kolmega saab kõige tüüpilisemat välja tuua. Kaks annab kontrasti (antiteesi), kolm võimaldab lõpuleviidud gradatsiooni (kliimaksit või antikliimaksit), aga ühtlasi tagakaalu, ja kolme on võimalik segamatult meeles pidada.

Kolme-ühendeist rahvalauludes on sagedased kolm venda, kolm kosilast (kolmed kosjad), kolmas harilikult on tagakaalus, temaga algab järgnev tegevus või ta on kuidagi rõhutatud olukorras. Edasi: kolm neidist, kolm vaest (~ halba); kolm härga, kolm lehma, kolm hobust (~ ruuna, täkku); kolm kana, kolm kägu, kolm õuna, kolm linnupoega, kolm metsa, kolm põldu, kolm kaevu, kolm rätti, kolm aita, kolm iili, kolm põõsast, kolm ametit, kolmed kingad, kolm soovi, kolm väravat, kolm tegevust. Siia kuulub ka o s a kolmandat.

Võib esineda sahtlitaoline arvurida:

Meil on kodu k o l m i lauta,
igas laudas k o l m i lehma,
iga lehm toob laugu härja. (Eesti rahvalaulud II. Härjad murtud, Ha 12.)

---

[80] A. O l r i k, Nogle grundsaetninger for sagnforskning, København 1921, lk. 75.

Suurte arvude seadus tegeleb kümnete, sadade ja tuhandetega, suurte ümmarguste arvudega, mille väljenduslik funktsioon on märkida erakordseid suurusi, hulka või kaugusi (palju, eriti palju):

Panin palju puida peale:
Tuhat sülda turdapuida,
sada sülda sangaleppa. (E 212 A.)
Vedamas olid venna härjad,
venna härjad, venna orjad,
toomas tuhata hoosta,
saamas sada regeda. (H IV 1, 133 < Hlj.)

Suurte arvude kombinatsioonidest märgitagu: 1000, 100; 100, 1000; 1000, 100, 10; 1000, 100, 50; 1000, 100, 50, 30; 1000, 100, 50, 6; 1000, 100, 50, 60; 10, 100, 1000; 10, 1000, 100; 10, 100; 1000, 100, 10, 9; 50, 60; 50, 110, 60; 5, 100, 1000; 1000, 100, 5—10; 100, 1000; 100, 30; mõni, 100, 1000; 1/2, 100, 1000, 5.

Arvudel on enamasti üsna kindel järjestus, nii väikestel kui ka suurtel arvudel, ülekaalus on astmeline järjestus. Ja kui arvurida on üles ehitatud alliteratsiooni arvestusega, on laulik sunnitud otsima arvule vastava kooskõlalise sõna. Arvudel on seega tähtis osa ebamääraste mõistete ja hüperboolide väljendamiseks. Omaette nähtus on veel arvude side kaugete maade ja kohtadega, mis omakorda seob ebamäärase hulga ebamäärase kaugusega. Haruldasemad on segipaisatud arvude järjestused, näit.:

Mehe tapsin Märjamaale,
kaks tapsin Kase külässe,
tuhat tapsin Turgimaale,
sada tapsin Saksamaale,
pooletuhat Pohlamaale,
viiskümmend Vene rajale. (VK II 309 A.)

Siin pole enam tähtis ainult mõtte mitu või palju edasiandmine, vaid mänglemine arvude ja maadega, mis surub tagaplaanile koguni sisu. Mõnel laulikul näib olevat suurem kalduvus kasutada hulgaliselt arve, teine jälle hoidub arvudest. Mõned laulud ongi üles ehitatud arvudele («Hundi patutunnistus»), enamasti moodustab arve sisaldav värsirühm sõltuvalt laulutüübist suurema või väiksema osa laulust.

Retooriline küsimus. Rida laule on üles ehitatud küsimustele-vastustele (näit. mõistatuslaulud). Retooriline küsimus on lausefiguur, milles küsimuse kujul antakse mingi mõte või otsus või küsimus teenib tähelepanu juhtimise ülesannet. Küsimusel pole seega otsest küsimuse funktsiooni, vaid ainult küsimuse vorm. Vastus sellele võib järgneda, aga ka mitte, sest küsimus ise juba võib sisaldada vastust. Kõige sagedamini esineb lihtne ülesehitus: ühene küsimus + ühene vastus. On aga ka keerukamaid konstruktsioone, nagu küsimuse kolmeosaline konst-

ruktsioon: sissejuhatus, pöördumine, küsimus; lisaks 2—3-värsiline vastus, mis koosneb kahest osast — üleminekuvärss ja vastus:

Läks ta kase palvidelle:
Kasekene, puukene,
Kas võid sina hoida minda?
Kaske mõistis, kostis vasta:
Minust lõmma lõhutakse,
sinda siitä leietakse. (VK II 308 B.)

Seotuna arvude seadusega võib vastuses mõnikord leiduda loetelu. Nii on laulu «Jaan läheb jaanikutulele» Kolga-Jaani versioonis kolmeosalisele küsimusele vastus: üleminekuvärss + pöördumine + 5 värssi, milles on juttu sellest, mis saanil puudub (VK II 202 A). Veel leidub konstruktsioon: küsimus + seletus kordamisega. Vastuseks retooriline küsimus (näit. VK II 56 A). Küsimus + seletus küsimusega.

On veel mitmesuguseid kombinatsioone, mis kõik rahvalaulude struktuuri seisukohalt on olulise tähtsusega.

A n ž a m b m a a n. Anžambmaani on peetud eesti rahvaluules veaks, vähemalt erandlikuks nähtuseks. Üldiste seisukohtade järgi koosneb iga värss lõpetatud mõttest. Anžambmaan on aga lause sisuliseks mõistmiseks vajaliku lauseosa ülekandmine ühelt värsirealt teisele. Teiste sõnadega: determineeritud värsirida lõpeb varem, kui lõppes sõnade lauseline seos; lauseperioodi ja värsirea piiride sulgemine ei lange kokku, see tekitabki anžambmaani. Anžambmaan tekitab ühtlasi luulelise kõnevoolu kunstliku peatuse värsirea lõpus. See oleks nagu vastuolu värsimõõdulise ja süntaktilise liigenduse vahel. Eesti rahvalauludes püütakse anžambmaani vältida ja põhiline mõttetervik mahutada ühele värsile, vist küll sellepärast, et eeslaulja ja järellauljate lauluesituse vahelduses on nagu ebaloomulik mõtet katkestada lause keskelt.

Peamiselt korduslauludes esineb järgmine algusvärsipaar, kus ajamäärus on eraldatud järgmisse värssi:

Läksin karja saatemaie
pühapäeva hommikulla.

Eraldatud on subjekt ja predikaat:

Vennänaene naesukene
andis mulle hallid sukad. (VK II 139 B.)

Näiteid leidub küllalt.

Harva läheb anžambmaan üle kolme värsi, eraldatud on subjekt, predikaat, ainemäärus:

Minu hella vennakene
tegi kannelta salussa
vihterasta, vahterasta. (H I 5, 15 < Hlj.)

des-lauselühend:

Küll mul kuri kuulatessa,
vali vasta võttessagi
oma helde'id sõnuda. (VK II 7 A.).
Pehästägu parved paksud
neiu noore viiessägi. (VK II 41 B.)

Et siin on tegemist normaalse lause vahekorraga, siis võib järeldada, et nähtus ise pole viga, kuigi statistika näitab, et anžambmaani esineb vähe ja tema kasutamist püütakse vältida.[81]

Nende mõningate näidete põhjal selgub, kuivõrd komplitseeritud on regivärsi struktuur ning kui vähe me seda veel tunneme. Parallelismide ja korduste suur sagedus ning sellega seotud piltide ja motiivide staatika sunnib järeldusele, et värss oma arengus on primitiivsel tasemel ning kuulub väga vanade nähtuste hulka. Seda kinnitab ka primitiivne meloodia. Vorm ise ei võimaldanudki suuremat dünaamikat. Oli vaja enne murda parallelismil baseeruva värsi hegemoonia, et saada uus laul, riimiline rahvalaul, mis on hoopis dünaamilisem ja liikuvam. Seda võime pidada koguni uueks kvaliteediks.

О СТРУКТУРЕ ЭСТОНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

Доц. канд. филол. наук Э. Лаугасте
Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Как и у других народов, в эстонских народных песнях текстовая часть и мелодия возникали вместе. По своему содержанию народная песня находилась в теснейшей связи с действительной жизнью. Уже в начале I тысячелетия н. э. эстонцы занимались скотоводством и земледелием; по крайней мере к середине прошлого тысячелетия восходит и современная форма старинных народных песен. Сама по себе форма весьма консервативна и сохранялась долго, причем в нее постепенно вливался новый материал. Лирика и эпика по форме не различаются. Основной компонент старинной народной песни — повтор. Большинство стихов сопровождается параллельными стихами. В. Штейниц выделяет синонимический и аналогический

[81] Näiteid anžambmaani küllalt laialdasest esinemisest soome rahvalauludes vt. M. Haavio, Laulupuu. Suomen kansan tunnelmarunoutta, Porvoo-Helsinki 1952.

типы параллелизма. При первом из них слова в группе стихов находятся между собой в синонимических отношениях (дом: жилье: комната), при втором слова в стихах относятся к одной и той же группе понятий (отец: мать: сестры — семейные отношения). Однако необходимо выделить еще третий тип параллелизма: одни слова находятся в синонимических отношениях, другие же относятся к общей группе понятий (комната: печь: котел — область женского труда; просит: вымаливает: добивается — синонимические глаголы). Параллелизм отсутствует при 15—20% стихов.

Помимо повторов мысли (параллелизм) встречаются многочисленные повторы слов (анафоры, эпифоры, эпанафоры). Параллелизм находится в тесной связи с повторами слов и, по всей вероятности, из них вырос. Часто употребляются также числа и имена собственные, главным образом для передачи отдаленного происхождения, большой ценности, неопределенного количества или отношений.

Частота применения параллелизмов и повторов и связанная с ними статика образов и мотивов позволяет сделать вывод, что стихотворная форма старинных эстонских народных песен находится еще на весьма примитивном уровне развития и может быть отнесена к числу очень древних явлений. Об этом говорит и примитивность мелодий старинных песен.

ÜBER DIE STRUKTUR DES ESTNISCHEN VOLKSLIEDES

E. Laugaste

Zusammenfassung

Wie bei allen anderen Völkern, so sind auch bei den Esten der Text und die Melodie des Volksliedes gleichzeitig entstanden. Das Volkslied war seinem Inhalt nach mit dem Leben und Schaffen des Volkes aufs engste verbunden. Schon Anfang des verflossenen Jahrtausends trieben die Esten Viehzucht und Ackerbau; das Alter der Versform des alten alliterierenden estnischen Volksliedes reicht gleichfalls bis in die Mitte des vergangenen Jahrtausends zurück. Die Form selbst ist sehr konservativ und erhielt sich lange, sie wurde im Laufe der Jahrhunderte mit stets neuem Inhalt erfüllt. Die Form der Lieder macht keinen Unterschied zwischen Lyrik und Epik. Der wichtigste Bestandteil des alten estnischen Volksliedes ist die Wiederholung. Die meisten Verse haben einen Parallelvers (Parallelverse). W. Steinitz unterscheidet zwei Arten von Parallelismus: einen auf Synonymik und einen auf Analogie beruhenden

Parallelismus. Bei der ersteren Art stehen die Wörter einer Versgruppe in einem synonymen Verhältnis zueinander (Heim: Wohnung: Bauernstube), bei der letzteren Art gehören sie derselben Begriffssphäre an) Vater: Mutter: Schwestern — Familienbeziehungen). Man muß jedoch noch einen dritten Typus unterscheiden, einen Typus, in dem einige Wörter (Begriffe) in einem synonymen Verhältnis zueinander stehen, die anderen dagegen ein und derselben Begriffsgruppe angehören (Stube: Ofen: Kessel — der Arbeitskreis der Frau; ersucht: fleht: bittet — synonyme Verben). 15—20% der Verse haben keinen Parallelismus.

Außer der Wiederholung des Gedankens (dem Parallelismus) finden sich im Volkslied viele Wortwiederholungen) wie z. B. Anaphora, Epiphora, Epanaphora u. a.). Der Parallelismus ist aufs engste mit den Wiederholungen verbunden und aller Wahrscheinlichkeit nach auch aus diesen hervorgegangen. In den Volksliedern ist der Gebrauch von Zahlen und Eigennamen, meist fremder Herkunft, zur Bezeichnung von etwas Wertvollem, einer unbestimmten Menge oder von Beziehungen häufig.

Die große Häufigkeit von Parallelismen und Wiederholungen und die sich daran knüpfende Statik der Bilder und Motive zwingt uns zur Schlußfolgerung, daß die Versform des alten estnischen Volksliedes noch auf einer ziemlich primitiven Entwicklungsstufe steht und wir es hier also mit einer sehr alten Erscheinung zu tun haben. Das findet seine Bestätigung auch in der primitiven Melodie der Volkslieder.

VÄRSISISESED VORMELID EESTI REGIVÄRSILISES RAHVALAULUS

U. Kolk
Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Käesolev uurimus kujutab enesest autori kandidaadiväitekirja «Eesti regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus, selle põhjused ja tingimused» esimest osa lühendatud kujul. Regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus on laiaulatuslik ja keerukas nähtus, mida seni on vähe uuritud. Selle probleemi põhjalik lahendamine on mõeldav alles paljude tööde käigus ja eri teaduste andmeid arvestades (folkloristika kõrval veel vähemalt psühholoogia- ja keeleteadusealased uurimisaspektid). Regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus on keskse tähtsusega probleem eesti folkloristikas, millest otseselt sõltub paljude küsimuste uurimine ja eeskätt regivärsilise rahvalaulu tühandete variantide uurimise meetod.

Alljärgnev käsitlus hõlmab kitsast lõiku varieerumisnähtuste paljudest sektoritest. Rahvalauluvariantide tüpoloogilisel uurimisel osutub tähtsaks stereotüüpse väljenduse küsimus. Stereotüüpse väljenduse üht kõige elementaarsemat liiki — värsisiseseid vormeleid — ei ole meie folkloristlikus kirjanduses seni puudutatud. Käesolev töö tahabki kõigepealt tutvustada seda omapärast vorminähtust.

Et variatsioonilisust ja ka stereotüüpsust eesti regivärsilises rahvalaulus on väga vähe uuritud, siis ei olnud autoril kasutada eeskuju andvaid eeltöid. Uurimismeetodit esialgselt piiritledes näis otstarbekana varieerumisnähtuste registreerimine ja süstematiseerimine ühe suurlauliku repertuaari alusel. Kui on välja selgitatud varieerumise ulatus ja iseloom ühe lauliku juures, saab uurimist järk-järgult teistele laulikutele laiendades jõuda lõpuks üldistusteni, mis iseloomustavad regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisust kujundavaid põhjusi ja tingimusi üldse. Uurimist alustades osutus eeldusterohkeks Paistu suurlaulikult Liisu Mäelt (1832—1925) talletatud laulumaterjal, sest selles leidus arvukalt samade laulutüüpide variante.

Juba varieerumisnähtuste esialgsel registreerimisel kerkiski esile omapärane stereotüüpsete väljenduste liik — värsisisesed vor-

melid. Et värsisiseste vormelite piiritlemine omakorda on seotud õige mitmete probleemidega, teiselt poolt on aga tahetud väitekirja ulatuses saada esialgset üldiseloomustust kõigi tähtsamate varieerumisnähtuste suhtes, mis esinevad ühe lauliku repertuaaris, siis ei olnud autoril võimalust süvendada vormelite ja nende esinemise seaduspärasuste uurimist mõneski vajalikus suunas. Nii ei ole saadud lähemalt peatuda assotsiatsiooniseaduste avaldumisel vormelites ega mnemoonika osatähtsusel, samuti on esialgu kõrvale jäänud ülesanne, mille täitmiseta ei ole mõeldav vormeliprobleemi lõplik või kindel lahendamine: 1) vormelitüüpide võrdlemine teiste laulikute samade vormelitüüpidega, 2) vormelite väljaselgitamine naaberlaulikute ja ka kaugemate laulikute kogu repertuaari alusel. Niisiis on avaldatavas töös seatud ülesandeks vaid kõigepealt vormelite registreerimine ja tutvustamine ühe suurlauliku kogu repertuaari alusel.

Väitekirja järgmised osad püüavad iseloomustada 1) eri laulutüüpides esinevaid stereotüüpseid värsse, värsirühmi ja motiive ja nende varieerumist, 2) laulutüüpide varieerumist (laulude kui tervikute varieerumise ulatust ja iseloomu), 3) regivärsiviiside (meloodiate) varieerumist. Sellega tahetakse saada esialgne üldiseloomustus regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisuse kohta ühe suurlauliku repertuaari alusel.

* *
*

Et iga rahvaluuleteos eksisteerib ainult variandi kujul teiste, temaga ühise tüübi moodustavate variantide kõrval, on rahvaluule variatsioonilisus folkloristika põhilisemaid probleeme. Variatsioonilisuse põhjused ja tingimused, seaduspärasused, mis määravad varieerumist — need on küsimused, mille tundmist vajab rahvaluule uurija igal sammul. Käesolevas töös on vaatlusele võetud eesti rahvaluule ühe rikkalikuma ja kunstipärasema liigi — regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus. Vajadus niisuguse töö järele on seda tungivam, et regivärsiliste rahvalaulude variatsioonilisust on seni üsna vähe uuritud. Olemasolevas kirjanduses on antud vaid kas kõige üldisemat laadi iseloomustusi ja tutvustatud rahvalaulude variatsioonilisuse teoreetilisi põhiküsimusi [1] või on siis peatutud mõnel üksikul kitsapiirilisel erilõigul variatsioonilisuse arvukate ja mitmepalgeliste avaldusvormide alalt [2].

Kui arvestada rahvaluule olemuse põhijooni, tuleb variatsioonilisuse tundmaõppimisel püstitada kaks orientiiri: traditsioon ja

[1] Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 7—10; E. Laugaste, Mis on rahvaluule. «Edasi» 27. IV 1958.

[2] H. Tampere, Tähelepanekuid rahvaviisidest ja rahvalaulude ettekandmisest lõunapoolses Lääne-Eestis, Tartu 1932; H. Tampere, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, Tartu 1935; H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega I, Tallinn 1956, lk. 13—16.

improvisatsioon, kollektiivne ja individuaalne looming. Ei ole võimalik leida ühtki probleemi variatsioonilisuse uurimise alalt, mille lahendamisel saaks vältida neid kaht rahvaluule levimise kõiki faktoreid koordineerivat põhinäitajat, variatsioonilisuse uurimisel ei saa lahendada ühtki probleemi ilma nende kahe komponendi suhteid arvestamata. Sellest põhilisest polarisatsioonist lähtudes tuleme paratamatult ja vahetult tüübi ja variandi suhete selgitamisele kui ühele kõige kandvamatest probleemidest variatsioonilisuse uurimisel. Üldistused tüübi ja variandi suhete seaduspärasustest on aga mõeldavad üksnes faktilise materjali alusel, teiste sõnadega — rahvaluuleteose variantide võrdlemise alusel. Kuidas võrrelda variante, et leida võimalikult avaraid, kõige põhilisemaid üldistusi variatsioonilisuse iseloomustamisel?

Variantide võrdlemise meetodeid seni kõige suurema üksikasjalisuseni arendanud geograafilis-ajaloolise koolkonna uurimuste tulemused näitavad, et neid meetodeid saab eeskujuks kasutada ainult osaliselt: rahvalaulu esitamist ja levimist tingivate ühiskondlike tegurite ignoreerimine või idealistlik tõlgitsemine, teost kui kunstilist tervikut määrava sisu ja vormi dialektilise ühtsuse mittearvestamine, mis kõige otsesemalt ilmneb mehhaanilises värsianalüüsis variantide võrdlemisel — see kõik on viinud üldistuste ja otsustusteni, millest mitmed kõige põhilisemadki on osutunud ühekülgseiks või kõikuvaiks ja tulnud juba lühikese aja vältel kardinaalselt ümber hinnata; ühekülgse meetodi tõttu on tuhandete variantide võrdlemine võimaldanud ainult väga pealiskaudseid iseloomustusi variatsioonilisuse kohta, variatsioonilisuse põhiküsimused on jäänud uurimata. On pikemata selge, et dialektilisel ja ajaloolisel materialismil põhinev teaduslik uurimistöö peab valima hoopis teistsugused variantide võrdlemise alused.[3]

Variatsioonilisuse uurimise seisukohalt tuleb üheks kõige olulisemaks ülesandeks pidada variantide võrdlemist laulikute järgi, s. o. esiteks ühe lauliku poolt esitatud variantide suhete uurimist, teiseks sama lauliku variantide võrdlemist naaberlaulikute repertuaariga.

Nõukogude folkloristikas on korduvalt rõhutatud rahvalauliku kui loova kunstniku arvestamise vajadust.[4] Kui silmas pidada vähemalt eesti regivärsilise rahvalaulu tüüpilist olukorda, kus tuhanded väga ulatuslikult erinevad lauluvariandid kujutavad endast rõhuvas enamikus terviklikke kunstiteoseid, siis ei saa kahtlust olla selles, et variatsioonilisuse taga tuleb näha kõigepealt improvisatsiooni, improviseerijad aga ongi ju rahvalaulikud. Ühe

---

[3] E. Laugaste, Eesti rahvalaulude uurimise metodoloogilisi lähtekohti. «Looming» 1946, lk. 476 jj.

[4] Ю. М. Соколов, Русский фольклор, Москва 1941, lk. 10 jj.; А. М. Астахова, Былины Севера. Том первый, Москва—Ленинград 1938, lk. 70 jj.; Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 7.

rahvalauliku poolt esitatud sama laulutüübi variantide erisused, eriti siis, kui variandid on esitatud võimalikult lühikeses ajavahemikus, näitavad kahtlemata kõige otsesemalt lauliku improviseerimise erijooni (kui varieerumine ei seisne ainult lühendamises või mehhaanilistes vahetustes, mis otseselt reedavad unustamist). Need erijooned aga peaksid võimaldama kõige olulisemaid ja üsna mitmesuunalisi üldistusi variatsioonilisuse selgitamisel, eriti siis, kui saame veel teha kokkuvõtteid mitme lauliku sellistest erijoontest. Järgmine ülesanne on ühe lauliku variantide võrdlemine teiste laulikute poolt esitatud sama laulutüübi variantidega — alles sel kombel saavad täielikult selguda traditsiooni ja improvisatsiooni suhted ühe lauliku loomingus.[5] Seega peaks ideaalseks lugema variatsioonilisuse uurimise seisukohalt niisugust võrdlemist, kus oleksid fikseeritud kõik ühe lauliku variantides ja ka kõikides samade tüüpide teistes variantides esinevad erisused — alles kõigi nende erisuste alusel tehtud üldistused lubavad siirduda variatsioonilisuse peamiste põhjuste ja tingimuste uurimisel üldmaksvate otsusteni.

Paraku pakub olemasolev eesti regivärsiline rahvalaulumaterjal niisuguse ulatusega võrdlustööks üsna piiratud võimalusi. Paljudest laulutüüpidest on küll talletatud sadu variante, kuid sama laulutüübi variante samalt laulikult on fikseeritud päris harva. See materjali ühekülgsus teeb variatsioonilisuse uurimise väga komplitseerituks, sest erisuste süstematiseerimise ühe kõige olulisema põhialuse puududes on võimalik seda teostada vaid teisel põhialusel, kusjuures analüüs jääb poolikuks, sest mõlemad põhialused — traditsioon ja improvisatsioon — moodustavad dialektilise ühtsuse, kus üht poolt ei saa sügavamalt analüüsida teiseta. See komplitseeritus ongi üks põhjustest, miks eesti regivärsilise rahvalaulu uurimine on seni olnud üsna ühekülgne — valdavalt tüübimonograafiale suunduv — ja miks variatsioonilisuse põhiküsimused on seni läbi töötamata — tüübi rohked variandid võimaldavad küll hõlpsasti seda tüüpi üldjooneliselt iseloomustada tüübi levikuala ja normaalredaktsioonide fikseerimise teel, kuid samas peab see iseloomustamine paratamatult jääma nii üldjooneliseks kui ka pealiskaudseks. Variatsioonilisuses avalduvaid seaduspärasusi mitte arvestades ei ole võimalik rahvalaulude nende koostisosade küllaldane analüüs, milles otseselt avaldub laulikute individuaalne looming ja mis on vajalikud nende mõtteseoste ja tunnetuslaadi tabamiseks, millega laulik sisustab rahvalaulu ja mille tundmiseta ei saa täielikku pilti ühe või teise rahvalaulu olemusest. Eriti ilmne on sellise uurimise ühekülgsus ulatuslikult varieeruvate laulutüüpide puhul, kus laulude ja motiivide seosed on sageli niivõrd mitmesuunalised ja võimalusterohked, et juba

[5] Traditsiooni ja improvisatsiooni, kollektiivse ja individuaalse loomingu ühtsust rahvaluules on teoreetiliselt iseloomustanud E. Laugaste, Eestin kansanrunouden kysymyksiä, Tallinna 1958, lk. 10—12.

uurimine ise muutub äärmiselt komplitseerituks ja teiselt poolt väheütlevaks.

Materjali ja uurimise niisuguse olukorra juures näib eriti otstarbekas ära kasutada kõik võimalused ühe lauliku variantide võrdlemiseks ja alustadagi sellest variatsioonilisuse uurimist. Üheks eeldusterohkemaks materjalihulgaks on endise Paistu kihelkonna rahvalaulikult Liisu Mäelt (hüüdnimega Puru Liisu) üleskirjutatud regivärsilised rahvalaulud. Liisu Mäelt [5a] on talletatud 240 lauluvarianti kokku 8121 värsiga. Seejuures on oluline, et üleskirjutusi on tehtud kuuel korral ajavahemikus 1896—1924. Esimesena on kirjutanud L. Mäelt üles J. Reevits aastal 1896 2 pulmalaulu.[5b] J. Sakkeus on kirja pannud 39 laulu 1906. a. ja samas J. Aavik 18 viisi.[5c] Tänuväärset tööd on teinud O. Loorits 1921. a. Viibides detsembri lõpul lauliku juures, on ta kümnepäevase vaheajaga fikseerinud kaks korda lauliku kogu repertuaari, saades temalt kokku 156 lauluvarianti.[5d] 1922. a. on V. Anderson ja O. Loorits fonografeerinud L. Mäelt 9 laulu.[5e] 1923. a. on Helene Peterson jäädvustanud 4 laulu tekstid [5f] ja tundmatuks jäänud koguja arvatavasti 1924. a. veel 27 laulu.[5g] Nii on suurel enamikul L. Mäe lauludest vähemalt kaks tema enese moodustatud varianti, mitmetel aga ligi kümme varianti.

Käesolevas uurimuses on seatud ülesandeks fikseerida ja analüüsida kõiki Liisu Mäe lauludes esinevaid varieerumisnähtusi, kusjuures keeleline ja prosoodiline varieerumine kui suhteliselt vähem oluline on esialgu juba töö mahtu arvestades kõrvale jäetud. Esimeseks ülesandeks on olnud varieerumisnähtuste väljaselgitamine ja registreerimine. Juba selle ülesande lahendamisel on paratamatult jõutud probleemideni, mis osutuvad varjatsioonilisuse uurimise sõlmpunktideks. Varieerumisnähtuste väljaselgitamisel tuleb kõigepealt eraldada ja omavahel koondada eri tüüpidesse kuuluvad variandid. Juba siin ilmneb, et lauludes on olemas rohkesti motiive, värsirühmi ja värsse, mis esinevad kahes või õige mitmeski eri laulutüübis. Seda arvestades on varieerumisnähtuste eraldamisel lähtutud värsirühmast, resp. värsist. On grupeeritud kõik värsirühmad ja värsid, mis esinevad rohkem kui ühes laulutüübis. Samas ongi hakanud hargnema probleem, mis otseselt juhib varieerumisnähtuste põhiküsimustele. Nimelt selgus, et paljudel juhtudel osutub problemaatiliseks juba värsside tüpoloogiline identifitseerimine. Eraldamisel laekus suur hulk värsse,

---

[5a] Lauliku eluloost vt. H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I, Tartu 1935, lk. 23—25, ka L. Raudsep, Rahvalaulikud. Eesti rahvaluule ülevaade, Tallinn 1959, lk. 110—112.

[5b] H II 59, 70/7.

[5c] EÜS III 286/492.

[5d] E, StK 10, 181/339 ja E, StK 10 A, 34/220.

[5e] ERA, Fon. 330—335.

[5f] E 54684/54691.

[5g] TEM 6, 1/57.

mis esinesid eri tüüpides ja erinevas kontekstis, kuid olid sisult ja vormilt niivõrd sarnased, et tõusis küsimus nende geneetilise ühtekuuluvuse võimalusest. Selliste värsside lähemal uurimisel tuli ilmsiks, et neis avalduvad seaduspärasused, mis koonduvad sisult ja vormilt omaette kindlailmelist tervikut moodustavate ja sellistena eri laulutüüpides püsivate värsiosade ümber, mis näivad moodustavat stereotüüpsete värsielementide omaette liigi. Et need elemendid oma suure arvukuse ja ühtlasi struktuurilise samasuse juures näivad põhiliselt kandvat stereotüüpsuse funktsioone, on neid nimetatud vormeliteks. Käesolev töö, kujutades enesest esimest analüüsietappi Liisu Mäe laulude variatsioonilisuse uurimisel, ongi pühendatud värsisiseste variatsiooniliste seoste ja nende aluseks olevate vormelite fikseerimisele, liigitamisele ja analüüsimisele. Selle kaudu tahetakse jõuda esiteks regivärsilise rahvalaulu varieerumist tingivate ja määravate kõige elementaarsemate vormiseoste ja stereotüüpsete elementide tundmaõppimisele, teiseks aga viimatiöeldu kaudu rahvalaulude uurimise meetodi täiustamisele.

«Variatsioonilisuse kui tähtsa folkloristliku probleemi lahendamine ei ole võimalik ilma faasilisust tõsiselt arvestamata.»[6] Ka L. Mäe laulude variatsioonilisuse analüüsimisel leitud tulemuste puhul peab silmas pidama, et tegemist on väljasureva rahvalauluga. Kuigi ühelt poolt on teada, et laulik on olnud üle mitme valla kuulus ja võistlejate poolt kardetud kaasitaja ja et tema pulmalauludes esinevad kohalikud talu- ja isikunimed näitavad pulmalaulude kõige aktiivsemat kohandamist, on teiselt poolt selgesti märgatavad mitmesugused ja küllaltki ulatuslikud degeneratsiooninähtused tema laulude sisus ja vormis. Nii kaldub tema lauluvara esindama pigem teist kui esimest faasi, kuigi mõne liigi, nagu näiteks pulmalaulude puhul tuleks ehk kõne alla ka esimene faas. Liisu Mäe laulude variatsioonilisus ei tarvitse niisiis täiesti iseloomustada regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisust üldse ega neil aegadel, kui laulutraditsioon oli elavam ja elujõulisem.

I. ALLITERATSIOONILISED SÕNAPAARID

Kui asuda ühe lauliku lauluvariantide variatsioonilisuse uurimisele, siis võib see niisuguse rohkearvulise materjali olemasolu puhul, nagu seda on Liisu Mäe laulurepertuaar, esialgu küllaltki lihtsa ülesandena näida. Võib ülesannet kujutleda nii: laulutüübi piires tuleb variandid omavahel läbi võrrelda ja tüüpilised, läbi mitmete laulutüüpide esinevad erinevused fikseerida. Niisuguses töös peabki põhisuund selline olema. Ometi kerkib juba veidigi lähemal süvenemisel rida takistusi sellise võrdlemistöö ette. Põhiliseks takistuseks on puhttüpoloogiliste vormiseoste rohkus ja mitmepalgelisus.

Kui võrrelda sellise monoliitse sõnastusega tüübi variante, mis

[6] E. Laugaste, «Kalevala» uusväljaanne eesti keeles, «Keel ja Kirjandus» 1960, lk. 119.

koosneb ainult motiivikindlaist värssidest ja tüübikindlaist motiividest,[7] pole ülesanne keerukas, sest varieerumisedki ei saa siin olla kuigi suured. Siin piisab tõepoolest K. Krohni lihtsast juhisest: «Puht häälikulised või ortograafilised lahkuminekud, mis sisusse ega värsimõõtu ei mõju, ei tarvitse takistada ühendamast oluliselt ühtekuuluvaid värsiteisendeid.»[8] Kui aga käsile võtta niisugune iseseisvate ja üsna vabalt liidetavate motiivide ja värsside poolest rikkalik lauluvara, nagu seda on L. Mäe pulmalaulud, ei ole võrdlemine, kui see tahab olla täpne, kaugeltki nii lihtne. On pikemata selge, et laulutüüpidest ülevaate saamise kõrval on siin enne muud oluline ülevaade iseseisvatest motiividest ja värssidest, samuti nende varieerumise iseloomust. Kuid süvenedes lauludesse võib seal märgata selliste värsist veelgi väiksemate, vormiliselt samaste ühikute olemasolu, millel on ka mõisteliselt põhijoontes või täpselt samane sisu, kuid mis võivad paikneda eri laulutüüpides ja üsna erisisulistes värssides. Arvestades selliste värsiosade tüpoloogilist iseseisvust ja vormellikuna näivat iseloomu, nimetame neid esialgu *värsisisesteks vormeliteks*. On pikemata selge, et rahvalaulude variatsioonilisuse analüüsimisel on enne kõike vajalik ülevaade sellistest vorminähtustest — nende iseloomust, seosest, esinemistingimustest. Tuleb püüda tundma õppida väiksemaid sisuliselt ja vormiliselt ühtseid, tüpoloogiliselt iseseisvaid vormitervikuid, mida laulik on laule varieerides kasutanud. Üheks silmatorkavamaks sellistest on *alliteratsioonilised sõnapaarid*, s. o. sõnapaarid, mis värsi sisu suhtes on kandval kohal ja milles sõnad on omavahel alliteratsiooniga seotud. Valdav enamik regivärsse ongi sellised, et värsi vormilise põhiosa moodustavad alliteratsiooniliselt seotud sõnad, millel ühtlasi on värsi sisu kandev tähendus; seejuures on iga värss alliteratsiooni suhtes omaette suletud vormitervik, konkreetne alliteratsioon ja sõnade valik, mida see ühendab, moodustab sisulise ja vormilise terviku ühe värsi piires, n. ö. *värsitüübi*. Kuid esineb nähtusi, kus alliteratsiooniga seotud samad sõnad võivad esineda üsna teisesisulises värsis ja teises laulutüübis: seda vorminähtust võikski esialgu nimetada alliteratsiooniliseks sõnapaariks. Toogem näide. Ühes pulmalaulus heidetakse emale ette, et ta on tütre mehele andnud ja kodu nii tühjaks jätnud:

Tükk jäi tühja tareda,
paik jäi pallast põrmandada,
ait jäi arvas rõõviesta,
laut jäi lages lammastesta. [11][9]

[7] Motiivikindlaiks värssideks ja tüübikindlaiks motiivideks on siin ja järgnevas nimetatud selliseid värsse ja motiive, mis esinevad ainult ühe ja sama motiivi või tüübi variantides.

[8] K. Krohn, Lauluteisendite võrdlemisest. Eesti rahvalaulud dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. Esimene köide, Tartu 1926, lk. XXI.

[9] Number nurksulgudes näite lõpul osutab registrile kirjutise lõpul, kus antakse variandi viide. Sõnade sõrendamised siin ja järgnevalt tsiteeritud näidetes pärinevad autorilt.

Teisal on aga laulik öelnud mardilaulus:

Sisse ma viska seemen otre,
siia külva köömenida,
l a u t a viska l a m b a õnne,
põhku viska põrsa õnne,
katusesse karja õnne. [34]

Mõlemale värsirühmale on ühine sama alliteratsioonilise sõnapaari (*laut — lammas*) esinemine.

Küsimus selliste sõnapaaride geneetilisest seosest on paljudel juhtudel kindlasti kas raskesti lahendatav või lahendamatu; samade sõnade ja sama vormi taga peituva, päritolult kummalgi juhul hoopis eraldi seisva, lahus toimunud juhusliku või täiesti iseseisva improvisatsiooni [10] eraldamine geneetilisest sidemest selliste sõnapaaride vahel näib olevat esialgu võimatu, eriti siis, kui erisisuliste värsside ja eri laulutüüpide juures on tegemist ka eri laulikute või koguni teineteisest kaugel elavate laulikute lauluvariantidega. Seevastu sama lauliku lauluvariantides esinevad alliteratsioonilised sõnapaarid, eriti siis, kui neid korduvalt, rohkearvuliselt ja õige mitmetes laulutüüpides kasutatakse, peaksid sisaldama palju enam eeldusi nende omavaheliste geneetiliste seoste tabamiseks, kui need olemas on olnud.

Äsjaesitatud näidete puhul on võimatu konstateerida alliteratsioonilisi sõnapaare sisaldavate värsside identsust. Seesugust olukorda leidub alliteratsiooniliste sõnapaaride puhul sageli mujalgi: värsid kuuluvad hoopis erineva sisuga tüüpidesse ja on orgaaniliselt liidetud neid ümbritsevaisse motiividesse, on hoopis eri sisuga. Kuid esineb ka selliseid alliteratsiooniliste sõnapaaride näiteid, kus värsid on nii sisuliselt kui ka vormiliselt teineteisele üsna lähedased ja nende otsene geneetiline seos võiks tulla kõne alla; kui seost võib pidada tõenäoliseks, saab sõnapaari sisaldavaid värsse lugeda variantideks teineteise suhtes. «Pajamängu» on L. Mägi alustanud kord nii:

Mis p a n e mina p a d a j e
või kanna mina katalisse?
Mu tuleb sugu Soomemaalta,
velle valgepää Virusta ... [22]

Laulus «Õpetus noorikule» küsib tal noorik:

Kuule, kuula ämmäkeine,
mis mä p a n e nüid p a d a j a
või ma keedä keitelennä? [95]

---

[10] K. Krohn on hinnanud alliteratsiooniliste vormiseoste loomist puhtmehhaaniliseks mõtteprotsessiks, vt. K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä I, Helsinki 1918, lk. 231. Sellise seletusega ei saa otseselt nõus olla: siingi on kindlasti tegemist kunstilise loominguga, toimugu see pealegi primitiivseis vormides.

«Pattapanemise» värss on neis näiteis äärmiselt sarnane, sarnasust on ka paralleelvärssides. Või vaadelgem teist näidet, kus värsside erinevus on veidi suurem. Lõikuslaulus kaebab neiu:

Küll ma t e i e ööst t ö ö d a,
saa es ööle öökesta. [30]

Laulust «Kodu käimas» leiame aga värsid

... mina sis ju küll siin oli,
kui see tare siia teti,
mina tüdruk t e i e t ö ö d ä,
mina näiu näie vaeva... [110]

Selliseid näiteid võib koondada pikka ritta, mille ühes otsas oleksid äärmiselt lähedased ja ilmselt või tõenäoliselt geneetiliselt seostatud värsid, teises otsas aga kaugemad, kuid samu alliteratsioonilisi sõnapaare sisaldavad värsid, mille geneetiline seos on vägagi küsitav või võimatu. Iga sellise näite puhul saab leida vastuse küsimusele värsside samasusest ja nende geneetilistest seostest ainult otseses analüüsis, kus jälgitakse antud lauluvariante kui tervikuid ja nende variantide seoseid teiste sama tüübi variantidega.

Eelnevast järeldub ühtlasi, et ülevaade värsisisestest vormelitest ei ole vajalik üksnes variatsioonisuhete eneste fikseerimiseks, vaid ka värsside identifitseerimise täpsustamiseks. Kas ühel või teisel juhul on tegemist värsside laenamisega ühest laulust teise või siis n. ö. iseseisvate (resp. paralleelselt esinevate) vormielementide kujundusliku kasutamisega kummalgi juhul eraldi, selle üle otsustamiseks saame paremaid kriteeriume siis, kui omandame ülevaate selliste elementide esinemuse tüüpilistest joontest, loomingulistest traditsioonidest nende kasutamisel, kui neid on võimalik arvestada. Juba põguski pilk Liisu Mäe lauludele sunnib oletama, et samade ja väga sarnaste värsside rohke esinemine eri lauludes viitab pigem värsside ja värsisiseste vormelite loomingulisele kasutamisele i s e s e i s v a t e või stereotüüpset laadi vormidena kui ühe lalutüübi värsside juhuslikule laenulisele kasutamisele teistes tüüpides; arvatavasti on nii mõnedki ühest tüübist pärinevad värsid saanud niivõrd sageli ja vabalt laenatavaiks, et nende esialgne funktsioon näib olevat taandunud hilisema stereotüüpse funktsiooni ees. Nõnda tulekski variatsioonilisuse süstemaatilist jälgimist alustada ülevaatega värsisisestest vormelitest kui oletatavasti elementaarseimatest tüpoloogilise iseseisvusega vormiosistest; teiselt poolt, arvestades seda, et laulude loomisel ja varieerimisel on elavas traditsioonis järgitud mitmesuguste vormielementide kasutamise printsiipe laulikute eri koolkondades ja eri kihelkondades kindlasti mõneti erinevalt, võib eeldada, et ülevaade värsisiseste vormelite seostest juhatab elava traditsioonilise poeetika lokaalsetele põhijoontele.

Alliteratsioonilised sõnapaarid on stereotüüpsete värssidega ja stereotüüpset karakteristikat väljendavate motiividega mõnigi kord väga lähedases seoses. Paljude stereotüüpse ilmega värsside ülesehituses jääb alliteratsiooniline sõnapaar vormi põhitoeks, värsi tuumaks, mida kord nii, kord teisti kasutades kontekstiliselt varieeritakse. On siiski vajalik nende nähtuste kui vormiliselt põhiliselt erinevate liikide lahushoidmine: ühel pool on vormel, iseseisev värsi algosa, mis võib asetseda värsis kord nii, kord teisiti, ja mis võib kuuluda kord ühte, kord teise värsitüüpi, teisel pool on valmis värss, omaette tervikuna loodud värsitüüp kui selline; kummalgi liigil peaksid olema niisiis ka vormilised erijooned. Et eraldada värsisiseste vormelite variatsioonilisust värsitervikute varieerumisest, on viimaseid vaadeldud omaette, uurimise järgmisel etapil. Eraldamisel on lähtutud esialgsest tähelepanekust, mis on saadud värsitüüpide identifitseerimisel: värsitüüpide samasus sõltub sisult ja vormilt kokkulangevate värsijalgade arvust ja asendist võrreldavais värssides. Esialgsete tähelepanekute põhjal võib püstitada tööhüpoteesi: värsside kokkulangevus puhttrohheilistes värssides kahe värsijala ulatuses moodustab umbkaudse piiriala, mille ületamine kallutab otsustuse ühele või teisele poole: kolme värsijala ulatuses kokkulangevad värsid on väga sageli samased, kolme värsijala ulatuses erinevad värsid aga väga sageli erinevad värsitüübid; värsside kokkulangevus kahe värsijala ulatuses moodustab ühendusi, kus värsside identsuse üle on sageli raske otsustada. Oluline on siin kokkulangevuste ja erinevuste iseloom: sisult kaalukamate osade kokkulangevus viitab muidugi palju rohkem värsside ühtsusele kui sisult kõrvaliste või vähem tähtsate osade kokkulangevus; ka võrreldavate värsside meetriline ilme, selle kokkulangevus või põhiline erinevus peab arvesse tulema. Daktülo-trohheilistes värssides näib sageli viitavat värsside ühtsusele sisult kaalukamate osade põhiline kokkulangevus kahe värsijala ulatuses. Nõnda ongi siis järgnevas ülevaates värsisiseste vormelite ja eeskätt alliteratsiooniliste sõnapaaride analüüsimisel vaadeldud selliseid värsse, kus põhiline kokkulangevus ei ületa kaht värsijalga; värsside kokkulangevuse puhul kolme värsijala ulatuses on neid vaadeldud juba järgnevas, stereotüüpseid väljendusi ja värsitüüpe kui tervikuid analüüsivas töö osas; daktülo-trohheiliste värsside puhul on kokkulangevuse alusel kahe värsijala ulatuses värss samuti viidud värsitervikuid käsitlevasse peatükki.

Mõningaid näiteid sellisest eraldamisest. Laulus «Neiu surm» esinevad värsid

a) *Tääs me enge eidu päivä,*
kui me tääs koolu päevä,[11]
ajas koolu ammeida,
sis tiis sool suure aia,
surnu aial suure lina. [15]

Laulus «Nutust järv» on aga värsid

b) *Oles mul sugu suures lännu,*
võsa laiasse lamenu,
sis tees soost suure aia,
võsast vaskitse värati. [38]

Laulus «Orja uni»:

c) *Kunnes ori une magas?*
Suure soo keskeel,
lage laane vahe pääl. [17]

Laulus «Laulu võim»:

d) *Minu ääli lõhub puida,*
lõhub puida, lõhub maida,
soost lõhub suure kuuse,
laanest ladvata pedaja. [13]

On pikemata selge, et kahes esimeses näites leiduvad «suure soo» värsid on sama värsitüübi eri variandid, kuna vastavad värsid kahes viimases näites ja suhetes esimeste näidetega moodustavad erinevad värsitüübid ja kas ei ole üldse omavahel geneetiliselt seotud või on seda siis ainult alliteratsioonilise sõnapaari vahendusel. Niisama ilmne on seesugune vahekord ka järgnevais näidetes: kahes esimeses värsirühmas on sõnapaari «hoia oma» sisaldavad värsid ühe ja sama värsitüübi eri variandid, kuna kolmanda näite vastav värss on eelmistest põhiliselt erinev nii sisult kui vormilt. Laulus «Õpetus noorikule» õpetatakse:

a) *Kuuled kurja ommukulle,*
see pane palaja ala,
litsu sängü lina ala,
oia see oman söämen! [96]

Laulus «Joodikul mehel» väljendab vastav värss neiu salasoove:

b) *Küll sina oodid uhket meesta,*
kessi kõlbab minu kõrva,[12]
oisid oma söämenna. [104]

---

[11] Or. «taäs».

[12] Originaaltekstis on märgitud sellele sõnale lisaks ka paralleelvorm «kes see».

Laulus «Kõrtsitütar» esineb vaadeldav sõnapaar aga järgmises seoses:

c) *Kõrtsinaine Reedukeine,*
oia oma ilust Anne,
ära lase laudil kävvä,
laudil kääve lakekoira... [163]

Problemaatilisemad on aga järgmised näited. Arvestades äsjamainitud süstematiseerimispõhimõtteid, tuleb alliteratsioonilist sõnapaari «ilus — ilus» sisaldavaid värsse kahes esimeses näites lugeda esialgu sama värsitüübi variantideks, kuna neil kui daktülo-trohheilistel värssidel esineb põhiline sisuline (ja meetriliselt ka vormiline) kokkulangevus kahe värsijala ulatuses; esimene värss kolmandas näites aga tuleb eeltoodud näidetest lahus hoida, kuigi ta sisult on esimesele näitele palju lähem kui teise näite värsivariant ja on võib-olla sellega isegi kõige otsesemas geneetilises seoses. Laulus «Suude sulg» nendib laulik:

a) *Nüid ep om ilus ilatsa!* [60]

Laulus «Oma poiste kiitus» imetletakse oma küla poisse:

b) *...neil om silmä kui sibula,*
neil om uule kui ubina,
nina kui saia sarvekeise —
nee om ilula ilusa! [74]

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu:

c) *Jikki om ilus jeläda*[13] —
tuleb suvi, saab sügüse,
kevädelt om kenä olla,
kão siin kukuv kõrutsikku,
valge linnu vastastikku. [99]

Järgnevais näidetes aga on võrreldavad «põrmu-põlle» värsid toodud esialgu värsisiseste vormelite ülevaatesse, neil kui trohheilistel värssidel on kokkulangevus ainult kahe, mitte kolme värsijala ulatuses. Laulus «Põll põrmune» on värsid

a) *Lätsi sis külä kiigu pääle,*
lei sis põrmu põlle pääle,
udsu uvve kuvve pääle. [134]

Ühes mardilaulus aga sõnavad mardid, et nad ei tantsi ülearu kõvasti, sest muidu keerleksid liiv ja põrm maast üles ja

[13] Selles värsis esinevad *j*-häälikud on sugenenud Liisu Mäele omasest prosoodilisest varieerimisest ja kujutavad enesest proteeshäälikuid. Vrd. H. Tampere, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III, Tartu 1935, lk. 103.

b) *liiv küll rikub lindi kirja,*
põrmu rikub põlle kirja. [149]

Eeltoodud näidetega illustreeritud menetlus, kus eraldatakse värsisiseste vormelite variatsioonilised seosed iseseisvate värsitüüpide kui tervikute varieerumisest värsijalgade alusel, on küll pealiskaudne, kuid on paratamatult vajalik materjalide esialgseks süstematiseerimiseks. Selline eralduspiir kokkulangevate osade ulatuse järgi on ju vaid esialgne tööhüpotees, mille sisulist tabavust ja sobivust kontrollib alles järgnev analüüs. Sellist eraldamist ei saa ka kuidagi võtta mehhaanilisena — igal üksikul juhul tuleb uurida võrreldavate värsside kõiki detaile: värsside sisu, vormi, nende kuuluvust kindlasse motiivi või tüüpi. Võrreldavate tüüpide variantide suhteid arvestades (ajalist lähedust ja kõiki võrdlemisvõimalusi silmas pidades) võib koguneda tähelepanekuid, mis sellisele eraldamisalusele vastu räägivad ja värsivormide kuuluvuse ühte või teise vormiliiki ära määravad. Nii võib hõlpsasti esineda isegi olukordi, kus värsside vormis on väga suuri erinevusi kogu värsi ulatuses, kuid teatavaid kriteeriume arvestades peame nad kandma sama värsitüübi variantideks; või vastupidi, — nagu alamal näeme, esineb olukordi, kus sisuline kokkulangevus on peaaegu täpne, kuid värsimõõdu erinevused koos mõne muu asjaoluga või mõned muud kriteeriumid sunnivad värsse lugema hoopis erinevateks ja iseseisvalt kujunenuiks, mitte variantideks. Oluline on siin kõigepealt kontekst.

Tuleb arvestada ka seda, et üksiknäidetes tabatud samased vormid ei tarvitse veel mitte midagi *eo ipso* öelda nende vormide tüpoloogiliste seoste kohta. Vormiline kokkulangevus selles värsisiseses ulatuses võib olla täiesti juhuslik või siis tingitud muudest, mittetüpoloogilistest seaduspärasustest. Lähemate kriteeriumide puudumisel peab seetõttu esialgu sageli jääma päris lahtiseks küsimus võrreldavate värsside geneetilistest resp. variatsioonilistest seostest ja nõnda ka sellest, kas ühes või teises näites on tegemist tüpoloogiliselt puhtindividuaalse värsiosaga või stereotüüpsemat laadi vormeliga. Paljude problemaatiliste värsside puhul me vaevalt saamegi kunagi teada, kas nad on olnud mingil määral variatsioonilises suguluses või mitte. Kui paljud vaadeldavaist alliteratsioonilistest sõnapaaridest on omavahel otseselt seotud või vabalt ja tarbe korral kasutatava universaalse iseloomuga ühisvarana mitmete laulude jaoks lauliku mälus liikvel olnud, kui paljud aga täiesti eraldi, iseseisvalt kujunenud ja üksteise kõrval ka elanud eraldi, jääb vist rahvalauliku loomingulise laboratooriumi igavesti avamata saladuseks. Kuid paljude samalaadsete või põhijoontes identsete, ühtlasi eri tüüpides esinevate värsiosade kõrvuta-

mine ja neid ümbritsevaisse vormiseostesse süvenemine avab lootuse, et vähemalt mõnedel juhtudel selgub, millised seaduspärasused avalduvad stereotüüpsete väljenduste algetes.

Järgnevalt asume L. Mäe lauludes esinevate alliteratsiooniliste sõnapaaride üksikasjalisele vaatlemisele.

§ 1. k e e r u - k e s k e l (k e s e t)

«Sõjalaulus» õpetatakse sõttaminejat:

a) *K e e r u t a k e s e t sõdada,*
keset kirveste lahingut,
ligi lipu kandijat! [19]

Samas laulus kaebab sõttaminev noormees:

b) *Mul on pihta peenikene,*
õlanurka õhukene,
k e s k e l t k e e r u niidikene,
käevarre väikese. [19]

Laulus «Joodikul mehel» võrdleb noorik oma rasket elu sõjaga:

c) *Kuule, kulla jemäkeine,*
lunasta minu sööta
ummiskeelde keskeelta!
Nüid ole sõa sean,
k e e r u mõõga k e s k e e l l a. [123]

Laulus «Ori tahab süüa» palub ori päikest, et see lõuna tooks:

d) *Loori, loori, päivakene,*
loori, päiva, lõuneesse,
k e e r i k e s k e ommikulle! [31]

Laulus «Targad tallipoisid» öeldakse:

e) *Küll oliv targa tallipoisi,*
ooliku obeste poisi,
söödiv talli, joodiv talli,
tallin tantsitiv obesa,
jehen talli jehitive,
k e s e t talli k e e r u t i v e. [53]

Pulmalaulus «Kohus koju minna» iseloomustatakse langude koduteed:

f) *Ehen om pikka pirru mõtsa,*
taga laia laua mõtsa,
k e s k e l k e e r u looga mõtsa. [38]

Teine näide on vaadeldava sõnapaari osas võib-olla kuidagi mõjustatud esimese näite vastavast värsist, sest mõlemad näited kuuluvad samasse lauluvarianti. Kolmanda näite eelviimane värss

on mõneti stereotüüpse ilmega [14]; motiiv on põhiliselt geneetilises ühenduses lauluga «Lunastatav neiu», millest L. Mäel leidub põiming pulmalauluga «Joodikul mehel» [15]. Ka neljandas näites on vaadeldav värss motiivikindel; motiivi ennast on laulik kasutanud eri laulutüüpides nälga tundma hakkava töötaja stereotüüpseks iseloomustamiseks.[16] Eelviimases näites on kõnealune värss ainuke variant sellest värsitüübist nii vastava laulutüübi variantides kui ka L. Mäe repertuaaris üldse (improvisatsioon?). Viimane näide on motiivi- ja laulukindel.

§ 2. k o d u - k o l m

Pulmalaulus «Kohus koju minna» meenutatakse langudele:

a) *K o d u teil minnä k o l m e mõtsa:*
ehen teil pikä pirru mõtsa,
taga laia lauwa mõtsa,
keskel keeru looga mõtsa. [116]

Samas lauluvariandis kontamineeritakse eelmisele lisaks tüüp «Sõtsile sõrmused»; üleminek toimub värsside

b) *K o d u teil jäie k o l m e näiu,*
neil tulev kolme kosilese [116]

kaudu. Sama laulutüübi ühes teises variandis öeldakse, et koju tuleb minna seepärast, et

c) *K o d u n tettu k o l m e kurja,*
kolme kurja, kate kahju:
siga om sõkkun sõgla põhja,
varsukeine vaka põhja,
linnukeine liuva veere. [113]

Pulmalaulus «Ei tulnud söögi pärast» selgitatakse:

d) *K o d u mul jäie k o l m e söögi:*
ahju jäie ani küdsäma,
lihaliud jäi lauva pääle. [117]

---

[14] Nii esineb ta näiteks «Pajamängu» kujul

(Mul tuleb sugu Soomemaalta,
velle valgepää Virusta,
onu alli Arjumaalta,)
sõsara sõa siasta. [22]

[15] Vrd. Vana kannel. Täieline kogu vanu Eesti rahvalauluzid välja annud Dr. Jakob Hurt. Tõine kogu, Tartu 1886, lk. 314, v. 145—147.

[16] Näiteks laulus «Õpetus noorikule» räägitakse väljal töötajatest:

Neil küll tüntsib tühjä kõttu,
nõrgub nõrka öö alune —
päe ju lõõrib lõuneesse,
keerib keski ommukulle. [95]

Laulus «Joodikul mehel», mis L. Mäel on põimitud lauluga «Lunastatav neiu», palub noorik, et isa ta härgade eest lunastaks:

e) *Mis sul viga, esäkene,*
sul om k o d u n k o l m i ärga:
üits om ärga õbe sarvi,
tõine ärga vaske sarvi,
kolmas ärga kulda sarvi. [11]

Samas lauluvariandis veidi hiljem kordub umbes sama:

f) *Kuule, kulla esäkene,*
lunasta minu sõasta!
Sul om k o d u n k o l m i ratsu:
üits om ratsu õbe kapja,
tõine ratsu vaske kapja,
kolmas ratsu kulda kapja. [11]

Pulmalaulus «Kolm aita» kiidetakse nooriku elu:

g) *Mis sul viga, Mannikeine,*[17]
siin om k o d u n k o l m i aita:
üits om aita õbe arja,
vahel aita vaski arja,
kolmas aita kulda arja. [94]

Laulus «Unenägu» pöördub laulik Anne poole:

h) *Unda näid magadeenna,*
tõist küll üles tõusteenna,
k o l m a t k o d u minneenna:
kuusk oli koa lävele,
kasekeine kaju teedä,
saarekeine sanna teedä,
aavakene aida teedä,
tammeke tare lävela. [177]

Kiigelaulus öeldakse kiigele:

i) *Ära ike, kiigukene!*
Kui mu velle võtab naise,
tõine veli tõise naise,
k o l m a s toob k o d u minija,
sis saab kiiku kindeida,
kiigupuu puna öökse,
varuvitsa veimesida,
kiigu lauva laia rätti. [16]

Siin on tegemist sõnapaariga, millel on ilmselt juba teatav tüpoloogiline iseseisvus. Tuginedes suurte arvude seadusele ja kandes nii juba sisuliselt küllaltki laia, universaalset ilmet, läheneb ta teiselt poolt meetrilisele vormelile,[18] määrates ühtlasi ka

[17] Originaalis ka paralleelvorm «Marikeine».
[18] Vt. alamal, lk. 97 jj.

temale järgneva parallelismirühma struktuuri. Teine näide kujutab enesest antud lauluvariandis võib-olla improvisatsiooni, sest ta on kontaminatsiooni sideosaks ja puudub mõlema laulu teistes variantides (38, 107, 108, 109, 112, 113 ja 236).

§ 3. k u u - k u m e r

«Salme laulus»:

a) *Lää ei Anne kuule,*
k u u om õige k u m e r a. [176]

Laulus «Uppunud vend»:

b) *Tuli kuu, kumer kübära.*
Võti sis kuud tereta:
Tere, k u u , k u m e r kübära,
kas sa näied näiü velle? [183]

Juhul, kui viimane motiiv (kuu tegelasena laulus «Uppunud vend») ei ole L. Mäeni traditsioonilisena kandunud, on väga võimalik, et ta on selle tuletanud «Salme laulust» mõjustatuna, kus kuu on algselt tegelaseks; lauliku varasemas, 1906. a. üleskirjutatud repertuaaris näikse «Salme laul» puudunud olevat, laulu «Uppunud vend» teistes variantides aga seda episoodi (kuu tegelasena) ette ei tule; «Salme laulu» ja «Uppunud venna» vaadeldava variandi on ta aga esitanud ühel ja samal üleskirjutamisjärgul (1921. a.); «kumer» on nähtavasti «kuuga» kaasa tulnud n. ö. stereotüüpse epiteedina.[19]

§ 4. l a s k m a - l a a t

Laulus «Venna kiitus» ülistatakse venda:

a) *Kus ta keerutab kübarta,*
sinna keerutab kiriku,
kus ta rooska laksutelle,
sinna l a s e b l a a d a paiga. [7]

Laulus «Joodikul mehel» kaevatakse halva mehe üle:

b) *Kui temä veereb Villändisse*
või ka l a s e b l a a d a teedä... [106]

Esimene näide on ainukordselt üles kirjutatud Liisu Mäe laulude hulgas, teise näite esimene värss on õieti stereotüüpne värss, millele tüübis «Joodikul mehel» on korduvalt liidetud vaadeldavat sõnapaari sisaldav värss, teistes tüüpides aga hoopis teised värsid.[20]

---

[19] Vt. alamal, lk. 117 jj.

[20] Nii esineb ta «Kosjalaulus» kujul

(Kui oli poiga memmepoiga,)
kui ta veeris Villjandisse,
(keerut ta kiriku poole,

§ 5. laul-laitma

Laulu «Vana laulik» on alustatud:

a) *Mudu ma laulas mitu laulu —*
pelgä laulust laidetava,
äälest äbü tetävata. [59]

Samas laulus öeldakse veel:

b) *Kes minu laulu laitanesse,*
ääle ärä põlganesse,
susi tal söögü suure musta,
karu söögü kaararatsu! [59]

Ühes pulmalaulus ütleb kaasitaja noorikule:

c) *Mina ̆i kuku sulle kurja,*
jegä ̆i laula sulle laitu,
mina kuku sulle kulda! [99]

Esimesena esitatud laul kuulub lauliku põhivarasse, teine laul esineb sellisena ainukordselt — ainukordsena on esitanud laulik ka vaadeldava motiivi. Kui arvestada viimase laulu paljudes detailides avalduvat improvisatsioonilist ilmet, samuti vaadeldava värsi naabervärsside improvisatsioonilisust,[21] siis võiks ehk sõnapaari viimases näites eeldada improvisatsioonilist tuletust.

§ 6. muu-maa

Laulus «Suur tamm» räägitakse, et tammest tehakse neiule veimevakk ja

a) *sis sõtsi viias muile maile.* [14]

Laulus «Neiu surm» õpetatakse, kuidas saab maetut veel näha:

b) *Mine too linnast liiva sõkla,*
muilta maalta mulla sõkla,
sõglu läbi linna liiva,[22]
keeruta kiriku liiva,
sis saad näiut silma nätta,[23]
nätta näiu sõrmeluida. [15]

---

kui ta sai saiakese,
ost ta ubinakese,
selle tõi oma emale) [3]

ja laulus «Nooriku kodu» ülistatakse:

(Mis sul viga olla viksi —)
kui sina veered Vil'ländisse,
(raha sul raksub kaukeenna!) [94]

[21] See lauluvariant koosneb vabalt ja üsna lõdvalt liidetud motiividest (millest suur osa on stereotüüpsed), kujutades enesest ainulaadset, sellisesse koostisesse improviseeritud kombinatsiooni. Vaadeldava värsi naabervärsside improvisatsioonilisus peegeldub nende kui suures osas stereotüüpsete värsitüüpide konkreetsele tekstile kohandatud kasutamises.

[22] Or. «soglu».

[23] Or. «naiut» ja «natta».

Laulus «Elu ja ilu pole pikalt» leidub ilus võrdluspilt nooruse rõõmuaja lühiduse kohta:

c) *Kui pikält mede igädä,*[24]
kui kavva kao kasuda?
Senikui vihma vitsa pääle — — —
Tuleb katku kaugeelle,
tõbi tõise viirä pääle,
tuleb murdu m u i l t a m a i l t a,
piken põhjasta põrutab,
lööb vihma vitsa päältä —
sis saab mullana muretsa,
sis saab liivän seistä leinä. [55]

Esimene näide esineb ka ühes teises laulutüübis sellise värsina.[25] Näited on huvitavas seoses esitusjärjestuse suhtes: teist näidet sisaldava laulu on laulik tõenäoliselt esitanud kohe esimest näidet sisaldava lauluvariandi järel, seejuures on esimese näite variant ainuke «Suure tamme» variantidest, kus see episood sisaldub; teise näite laulutüübiga on aga tihedasti liidetud kolmanda näite laulutüüp (var. 15), kusjuures kolmandale näitele analoogilisel kohal selles lauluvariandis vastav värss («tuleb murdu . . .») puudub; teine näide ise aga on üles kirjutatud selles laulutüübis ja üldse Liisu Mäe repertuaaris ainukordselt. Alliteratsiooniliste sõnapaarinäidete selline lähedus viitab improvisatsiooniliselt kujundatud vormellikule alliteratsiooniseosele, kuid võib ehk olla ka juhuslik.

§ 7. m u r e — m u u

Ühes pulmalaulus kaebab noorik suure mure üle:

a) *Oles si m u r e m u u d e näta,*
silmavesi veliste näta,
avitas muu muretsa,[26]
avitas valda vaata,
avitas küla kahetsa,
mis mu ende üte näta. [38]

Teises pulmalaulus kaebab noorik samuti mure üle, kuid teistsuguste sõnadega:

b) *. . . jeidä õhtu ma magama,*
mõtle m u r e m u i l e minnu,
oole tõisile olevat.
Tõusu üles ommukulta,
tuleb mure mulle sülle,
lendab kui lind põlve pääle. [119]

---

[24] Or. «pikält» kirjutatud kahekordselt.

[25] Laulus «Sõtsile sõrmused»:

Tetäs sõtsil sõrmussida,
sõtsi viias muile maile. [112]

[26] Or. mitte «muu», vaid «mu».

Nende näidete suhtes on temaatiline ja isegi laulutüübiline paralleelsus. Mõlemad nad on esitatud suurel määral analoogilises seoses teiste lauludega — keset pulmalaule, kus kaevatakse nooriku raske elu üle; seejuures on näidetele vahetult eelnevana esitatud laulutüübid suures osas kattuvad — näide a on esile kerkinud niisuguste laulude järel: «Kohus koju minna» + «Kodu tunnused» + «Suur suguvõsa» + «Nutust järv» + näide a; näide b: «Kohus koju minna» + «Kodu tunnused» + «Sõtsile sõrmused» + + «Joodikul mehel» + näide b. Näide a on esitatud 1906. a. ja sellel üleskirjutusjärgul pole üldse esinenud näidet b, näide b on esitatud 1921. a. ja sellest üleskirjutusjärgust puudub näide a, nendele eelnevad tüübid aga põhijoontes kattuvad mõlema üleskirjutusjärgu variantides. Kas see temaatiline ja tüübiline paralleelsus on täiesti juhuslik või mitte, kas seejuures sama sõnapaari (sellest sõnapaarist on need ainukesed näited lauliku kogu repertuaaris) paralleelne esilekerkimine samasisulises, kuid erineva sõnastusega motiivis on kuidagi ühenduses või täiesti juhuslik, on esialgu raske öelda.

§ 8. m u s t — m u l d

Laulus «Tütar mõisas» sõnab tütar, et mõisamehed teda ei peta.

a) *Enne mu petku peene liiva,*
maatagu m u s t a m u l l a,
katku kardine kiriku! [8]

Laulus «Neiu surm» õpetab laulik:

b) *Teke mul tinane kirstu,*
valge vaski kaanekeine,
põdra luist tee põõnakeine,
undi luist tee otsa lauwa,
sika sarvist tee sagara!
Sis ei liivä mind ei liidä,[27]
m u s t a m u l d a mind ei määndä,
alli liiva ei auta. [167]

Laulus «Veli kukub kiigelt» ütleb veli, et ta peab surema:

c) *Elts, mu ellä linnukeine,*
Maret, margeme minija,
kaege auwa kaevajata,
m u s t a m u l l a pöörajata! [125]

Laulus «Laula, laula, suukene»:

d) *Kui saad alla m u s t a m u l l a,*
sis saab siiski vaiki olla,
sis saab mullana muretsa,
sis saab liivan seista leinä,
sis saab seista küllalt kurba ... [62]

---

[27] Or. toob ka värsi variantvormi «Sis see ...»

Selle sõnapaari esinemissuhetes võib nentida parallelismivormeli[28] olemasolu: «mulla» paralleelsõnana kaldub esinema «liiv».

Lauluvariandis 167 on kontaminatsioon lauludest «Neiu surm» ja «Laula, laula, suukene»; see liitmine on sisu poolest loomulik; sõnapaari kahe näite n. ö. kõrvusattumine on siis võib-olla juhuslik ega ole laulude liitmist tinginud (ühe vormelikuju eeskuju teise moodustamiseks lähedase sisuga laulutüübis võib ehk siiski eeldada).

§ 9. h o i d m a — h o b u n e

Ühes pulmalaulus:

a) *Küll saab süüvä, küll saab juuva,*
küll saab prilli, küll saab pralli,
küll saab o b u äste o i d a.[29] [1]

«Kosjalaulus»:

b) *Sis võt o i d a ta o b e s t a,*
rautada ratsukesta. [3]

Laulus «Loomadega pulmas»:

c) *Pia, poiss, piata, poissi,*
o i a, poiss, oma o b e n e,
seisatelle siidi saani,
kurdatelle kulda tõlda... [27]

Viimane näide kuulub laulutüüpi «Loomadega pulmas» järjekindlalt, esinedes kõigis tüübi variantides. Teine näide, nagu kogu see laulgi, on L. Mäelt üles kirjutatud ainukordselt. Esimese näite vaadeldav värss esineb samuti ainukordsena lauliku üleskirjutatud repertuaaris; teistes variantides, kus sellele värsile eelnev pulmalaulude stereotüüpne värsipaar esineb, on see mitmel korral seostatud stereotüüpse värsirühmaga laulust «Targad tallipoisid» (värss «hoovis hobused»).[30] Tähelepanuväärne on ehk asjaolu, et esimesed näited, mis on ainukordsed, on üles kirjutatud kahel vanemal üleskirjutusjärgul (1896. ja 1906. a.), 1921. a. variantide hulgas, mis peaksid andma kõige täielikuma pildi lauliku kogu repertuaarist, neid ei leidu. Nii võib arvata, et näited a ja b esindavad lauliku poolt varasemail aegadel aktiivselt kasutatud ja (vähemalt esimesel juhul) improvisatsiooniliselt rakendatud vormelit.

---

[28] Vt. alamal, lk. 130 jj.
[29] Or. «ässte oiida».
[30] Näiteks:

Kas ei ole süüa või ei ole juua,
kas ei ole oovin obese
ega tallin tasatse,
kurekarva kurtamanna? [41]

§ 10. p a l u — p ä ä l

«Pajamängus» kiidetakse pada:

a) *Hää pada, elle pada,*
katal kate toobiline —
keeb palja p a l u p ä ä l,
keeb külma kivi pääl
ilma puida tõrvasida. [22]

Laulus «Neiupaelad» öeldakse vellele:

b) *Teid sa soole soe paela,*
p a l u p ä ä l e põdra paela,
aru pääle araku paela,
tee pääle tedre paela,
küla alla näiu paela. [24]

Selle laulu kahes teises variandis esineb vaadeldav värss kujul

põllu pääle põdra paela. [150]

On võimalik, et selline kontekstiline variant (näide b) on kujunenud näite a otsesel mõjul — näited a ja b on üles kirjutatud samal kirjutusjärgul (1906. a.) ja tõenäoliselt väga lähestikuselt — käsikirjas lahutab neid vaid üks laul; «palu pääl» on siis võibolla värsivormeliks kujunenud just sellel üleskirjutusjärgul.

§ 11. s a a m a — s a a n

«Kosjalaulus»:

a) *Oh jemä, mine minusta,*
käi nüüd kaudu, kasvataja!
Ma saa esi saia sööja,
saia sööja, õlle jooja,
s a a s a a n i n sõidateva. [3]

Laulus «Võõras kosilane»:

b) *Külämees jälle küsisi:* [31]
«Kuku mul kuvve õlma pääle,
tule, s a a minu s a a n i!» [178]

Kui arvesse võtta, et laulust «Võõras kosilane» on L. Mäelt kirjutatud kolm üsna täielikku varianti, viimane näide aga esineb neis ainukordselt ja teistes variantides puudub, võib tõeks pidada, et kogu see näide kujutab endast otsest improvisatsiooni. Sellele arvamusele suunavad veel asjaolud: 1) antud näidet sisaldav variant on fikseeritud kümme päeva enne üht teist varianti (81), mis vaadeldavat värsirühma ei sisalda, küll aga langeb palju rohkem kokku kolmanda variandiga, mis laulikult on üles kirjutatud

[31] Or. sisaldab ka variantvormi «küläpoiss».

kaks aastat hiljem (211); 2) viimase näite värsid esinevad ainukordselt lauliku kogu repertuaaris üldse, seejuures on ka järgnev värss («Jei ma‿i lähä, jei tereta») kohandus ühest teisest samas lauluvariandis esinevast värsist.

§ 12. t e g e m a — t e g u

Laulu «Põll põrmune» alustab laulik nii:

a) *Kuuli külän kiigutava,*
külä ällun ällutava.
Võti t e t ä t e g e m i s t a,
võti aia askelida,
lätsi aita ma mäele ... [133]

Laulus «Neiupaelad»:

b) *Soole teid sa soe paela,*
arule haraka paela,
külä ala künnü paela,
tee pääle tedre paela,
vaole varessa paela,
põllu pääle põdra paela,
külä ala näiu paela.
Tedrest sai t e o t e g i j a,
partsist sai paa paneja,
arakust asja ajaja,
näiust sai manu magaja. [150]

Laulus «Tütar mõisas»:

c) *Sis t e i e esä t e g u s i d a,*
pästi velle pikä päevä,
käüsi kurja karjakõrra ... [158]

Sama laulu ühes teises variandis:

d) *Kui tuli mina koduja,*
jikki t e i esä t e g u j a,
pästi velle pikä päivä,
käüsi kurja karjakõrra. [160]

Ja kolmandas:

e) *Sis t e i esa t e o korra,*
pästi velle piina päeva,
käisi kurja karjakorra. [8]

Esimese näite vaatlusalune värss on ainukordne lauliku kogu repertuaaris. Kui arvesse võtta stereotüüpsete värsside rohkust kogu selles laulutüübis ja seda, et laulu teises variandis (134) on vaatlusalune värss asendatud ka eri lauludes leiduva stereotüüpse ilmega värsiga «võti sis kävvä käskessida», siis võib ehk mingil määral eeldada improvisatsioonilisust vaatlusaluse värsi kasutamisel siin (kuigi teiselt poolt võib tegemist olla ka täieli-

kuma värsirühma katkendliku ja erineva esitamisega kummalgi juhul). Viimane näide on üles kirjutatud 1906. a., näited c ja d 1921. a.; sõnapaarikuju, nagu see on näidetes c ja d, on siis ilmselt selleks ajaks motiivikindlaks saanud. Ka esimene näide on üles kirjutatud 1921. a.; selle vormiline sarnasus näidetega c ja d (mis näite e variantidena on võib-olla isegi värsis sisuliselt vähem sobiv) on küll vist täiesti juhuslikku laadi, kui mitte eeldada vaadeldava vormeli meetrilist kristalliseerumist lauliku repertuaaris hilisematel aegadel.

§ 13. t e i n e — t e i n e

Laulus «Ema haual»:

a) *Sai sis emä aua pääle,*
sõtsi kateksi kõneli.
T õ i n e pühib t õ i s e silmi,
siidirätti neil kähena. [9]

Laulus «Imelik linn»:

b) *Kes säält mööda sõiteleve —*
ega esmaspäe isandi,
ega t õ i s i päe t õ i s e saksa,
ega kolmapäe kuniga,
ega neljapäe neitsikese,
ega reedi Riia ärra,
ega poolpa poe poisi —
kik sääl näidav näiu linna,
kik kerkitave kübära. [18]

Kiigelaulus:

c) *Ära ike, kiigukene!*
Kui mu velle võtab naise,
t õ i n e veli t õ i s e naise,
kolmas toob kodu minija,
sis saab kiiku kindeida... [16]

Laulus «Omakssaamine»:

d) *Tulge teie meie poole,*
meie lääme teie poole,
teretame t õ i n e t õ i s t a,
t õ i n e t õ i s t a, nõine naista.
Üte oma me oleme,
üte kalli kasusõtsi. [144]

Laulus «Orja uni»:

e) *Üits ärä ütelgu minule,*
t õ i n e t õ i s i t i kõnelgu.
Kunnes ori magasi,
kun ta suiku suigatelle?
Ori magab õrre pääle,
vaene magab varva pääle. [156]

Laulus «Suisa suud»:

f) *Tuli suur Sulevipoiga,*
pand mul sõrme sõle pääle,
kaits või kätta kaala pääle,
pak ta panta võtamaie,
vaha sõrmusit vaheta,
t õ i s t a t õ i s e s t a käesta,
kolmat kulda päielista. [40]

§ 14. v a l a m a — v a s k

Laulus «Neiu surm» õpetatakse, et kirstu ei või teha puust, vaid

a) *Teke mul tinane kirstu,*
v a l a g e v a s k e kaanekene... [15]

Sama laulu teises variandis kõlavad samad värsid:

b) *Teke mul tinane kirstu,*
v a l g e v a s k i kaanekeine... [167]

Pulmalaulus õpetatakse noorikut:

c) *Tõusu hüles hommukulta,*
mine hämma päetsesse,
vii sinna suu vesi,
v a l a v a s k i vaagenesse,
tinatselle talleresse! [124]

«Nukumängus» kutsutakse nukku koju kangast kuduma:

d) *Tule kodu, nukukeine,*
sea siidi niitsemida,[32]
v a l a v a s k i varbeeida! [187]

§ 15. v i i m a — v e s i

Laulus «Joodikul mehel» teeb tütar emale etteheiteid:

a) *Kuule, kulla jemäkeine,*
enne v i i n u mu v e e s s e,
kandan kajo kaldeesse —
mind oles vesi veeretanu,
jõe kallas kasvatanu —
enne kui sa minu panid
joodikumal või mehele. [121]

Nooriku kodu ülistades on lauldud:

b) *Mannikeine, Maalikeine,*
sina i kanna kaalapuida

---

[32] Or. sisaldab ka küsimärgiga paralleelvormi «seo».

jega ei vii vee paari —
mehe siin vettä veave,
latse toove tulelaastu. [94]

Laulus «Kolm kaelarätti» räägitakse linatööst:

c) *Tuleb omme uusi päevä,*
lääme sis lina kitsumaie,
kitsumaie, kakkumaie.
Kitsum kiudu, kakkum' karda,
viime sii kiudu sis vesile. [14]

Pulmalaulus õpetatakse noorikut:

d) *Tõusu hüles hommukulta,*
mine hämmä päetsesse,
vii sinna suu vesi,
vala vaski vaagenesse,
tinatselle talleresse! [124]

Vaadeldav sõnapaar on aluseks ka vastavale stereotüüpsele värsile — viimast esindavad näited a ja c; näited b ja d, erinedes sellest värsist tunduvalt, tingivad näidete käsitlemise ka alliteratsiooniliste sõnapaaridena. Kui näited a ja c on küllaltki motiivikindlad ja esinevad põhiliselt samasugustena vastavate laulutüüpide eri variantides, siis näited b ja d on igatahes esile kerkinud pulmalaulumotiivide improviseeritud järjestuses ja on võib-olla ka ise otseselt improviseeritud värsid. Viimase kasuks räägib asjaolu, et arvukais pulmalauluvariantides esineb kumbki värss vaid ühel korral, samuti nende värsside n. ö. proosalisem, vähem poeetiline kujundus. Variandis 70 on näitele b vastav motiiv sõnastatud:

Mei pane vettä vedäma —
mehe meil vettä veäve,
poisi kannav kaalapuida,
latse toove tulelaastu.

Näites b esinev sõna «vesi» kasutamine naabervärssides ja pealegi kummalgi juhul eri sõnadega allitereeruvalt ei kõnele viimistletud või traditsiooni poolt lihvitud vormist. Näitele d vastav motiiv lauluvariandis 95 esitab noorikule õpetatava tegevuse hoopis teistsuguses järjestuses kui variandis 124; viimases viib noorik ämmale kohe pärast ülestõusmist «suuvee», käsib tal tõusta ja pesta, ja siis nimetab, et tal on toit juba keemas, variandis 95 läheb noorik kõigepealt talli-lauta, siis paneb toidupaja tulele ja alles seejärel valab ämmale pesuvee ja läheb teda äratama. Vaatlusaluse värsi esilekerkimine (resp. kasutamine) ongi tingitud tegevuse sellisest järjestusest, mida näitab vastav motiiv ka variandis 95, kus veeviimist ämmale alustatakse sõnadega

Vala sis vettä vaagenesse,
tinatselle talleresse . . .

Et variandi 124 on laulik esitanud 10 päeva enne varianti 95, on vaatlusalune värss kujundatud arvatavasti vastava motiivi esmakordsest esitusest (antud üleskirjutusjärgul) ja sellega kaasnevast meenutavast-otsisklevast improvisatsioonilisest sõnastuskäigust tingitult.

II. MEETRILISED VORMELID

Alliteratsiooniliste sõnapaaride kõrval paistab silma teine rühm värsisiseseid vormeleid, mida käesolevas nimetame meetrilisteks vormeliteks. Need on värsiosised, mis vormelliku iseloomu omandavad kõigepealt oma kindla meetrilise asendi tõttu. Toome näiteks ühe sellistest.

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu rikkust:

a) *Mannikeine, Maalikeine,*
jei sa‿i sure soola näl'gä,
kao ei kalade näl'gä.
Sul sool tuvvas suuresta meresta,
kala tuvvas k a u g e,e l t a. [94]

Pulmalaulus «Sõtsile sõrmused»:

b) *Kodu teil jäie kolme näiu,*
neil tulev kolme kosilese.
Kui na viias muile maile,
kannetse või k a u g e,e l l e,
kui‿i ole sõrmen sõrmussida
egä rinnan kulda reesi,
jemä latsel jelmessida —
sääl sis sõt'se sõimatasse,
nänni latsi näägutasse. [116]

Pulmalaulus, kus kästakse noorikul olla hoolikas:

c) *Kui läd karja saatemaie,*
värist väl'lä laskemaie,[33]
saadad karja k a u g e' e l l e —
külä niidu kül'le pääle,
oma niidu otsa pääle . . . [98]

Laulus «Võõras kosilane» ütleb neiu kosilasele:

d) *Ma‿i ole ullu uskumaie,*
ma‿i tee kaupa k a u g e,e l t a. [178]

Laulus «Neiu surm»:

e) *Tullu katku k a u g e e l t a,*
tõbi tõise viira päälta. [15]

[33] Or. lisab ka paralleelvormi «väärist».

Laulus «Ori tahab süüa»:

f) *Joba aiga ammu tõusta,*
joba nüüd laulva Riia kuke,
obu irnat k a u g e e l l a. [31]

Neis erinevais laulu- ja värsitüüpides võib märgata värsi teist poolt täitva sõna «kaugeelta» («kaugeelle», «kaugeella») esinemist igas näites. Et kindlale meetrilisele asendile liitub siin ühtlasi stereotüüpne sisu, võib selles korduvas sõnas näha vormellikku iseloomu ja teda sisaldavate värsside vahel oletada — vähemalt mõnedel juhtudel, kui selleks leidub veel lisapõhjendusi — geneetilisi seoseid.

Meetriliste vormelite tabamine ja piiritlemine (nende olemasolus üldse ei saa olla kahtlust) on küllaltki keerukas ülesanne.

Kui tegemist on eri tüüpides esinevate samaste ja rangelt samas meetrilises asendis püsivate värsiosade arvuka hulgaga, siis võib julgesti eeldada, et need värsiosad osutuvad värsisisesteks vormeliteks. Kui aga näiteid on vähe, on selliseks oletuseks palju vähem põhjust. Sõna või sõnaühendi meetriline asend värsis võib mõneti ette määratud olla regivärssi kujundavate põhiliste ja elementaarsete seaduspärasuste tõttu ja eeldatav vormel osutuda vaid illusoorseks. Väheste näidete puhul kerkibki küsimus, kas meetriline kokkulangevus pole mitte tingitud üksnes loomuliku sõnavaliku, silpide arvu, sõnarõhkude ja väldete meetrumikohasest ja otsekui enesestmõistetavast koordineerimisest, aga ka süntaktilistest ja muudestki grammatilistest seaduspärasustest. W. Steinitzi parallelismiuurimus näitab veenvalt, et mõned sõnaliigid ja -rühmad (nagu näit. pärisnimed) saavad värssides esineda ainult teatavas asendis ja järjestuses.[35] Vaevalt ongi rajajoon ühelt poolt meetriliste vormelite ja teiselt poolt samaste värsiosade juhuslike meetriliste kokkulangevuste vahel täpselt piiritletav. Ka vormellikkus ise võib siin esineda mitmetes astmetes, ulatudes vaevumärgatavaist geneetilistest seostest, n.-ö. «vormelieostest», kuni täiesti ilmsete, tüpoloogiliselt omaette liigi moodustavate vormeliteni. Näidete arvukuse kõrval tuleb meetriliste vormelite fikseerimisel oluliseks pidada eeskätt stereotüüpset sisu. Mõisteliselt avar, eri lauludes kasutamiseks rohkeid võimalusi sisaldav ja ühtlasi arvukate näidetena esinev värsiosa peaks lubama küllaltki tõenäoliselt tema arvestamist vormelina.

1. Vormelid poolvärsipaarides

Eesti regivärsilises rahvalaulus, samuti ka Liisu Mäe repertuaaris võib üsna sageli kohata omapärase struktuuriga värsse, mida käesolevas töös on nimetatud poolvärsipaarideks.[36] Need on

[35] W. Steinitz, Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, FFC 115, lk. 41 jj., lk. 70 jj., lk. 193.
[36] W. Steinitzi eeskujul — m. t., lk. 75.

värsid, mis jagunevad kaheks iseseisvaks sisult ja vormilt terviklikuks värsipooleks, kusjuures värsipooli seob parallelism. Leidub näiteid, kus värsipooled on isegi identsed:

Oi oi velle, oi oi velle! [172]
Sõita tahas, sõita tahas! [94]

Rohkem on poolvärsipaare, kus värsi teine pool on vähem või rohkem muudetud:

Annekeine, õnnekeine [177]
Äräp võtab, äräp võidab. [193]

Värsisiseste vormelite uurimise osas on poolvärsipaaridel eriline koht. Juba värsi selgesti rõhutatud dipoodsus ise kannab endas — laias joones võetuna — vormellikku iseloomu. Sellises värsis on, tavalisega võrreldes, sõnavaliku võimalused ahendatud, veelgi ahendatumad on võimalused meetriliste kombinatsioonide osas. Kui nendele omadustele lisaks arvestame värsipoolte vastastikust sisulist tingitust, siis peame küll eeldama seda tüüpi värsside suurt individuaalsust iseseisva värsitüübina. Paljud sellistest värssidest ongi väga reljeefselt individuaalse ilmega. Kuid teiselt poolt võib ometi märgata poolvärsipaarides õige avaraid võimalusi vormelite, eriti just meetriliste vormelite kujundamiseks. Kui kitsale konkreetsele meetrumilülile langeb traditsiooniliselt ikka ja jälle sõna, mis sisuliselt on õige avar, siis võibki see endas kanda soodsaid eeldusi vormelina kasutamiseks. Selline vormel jääb värssides püsivaks, tema ümbrus aga varieerub — kas siis kogu poolvärsi ulatuses või ka veel väiksemas osas.

§ 16. ...s ü ü a, ...j u u a

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu:

a) *Suust me s ö ö d am, suust me j o o d a m,*
suust me söödam suhkurida,
peo päälta pähkelida. [70]

Teises pulmalaulus toimub see hoopis teistsuguses toonis:

b) *Mis viga minu velile*
või oli ädä äitsemille?
Kas jole s ü v v ä, või i jole j u v v a?
Põld om põhjani aritu,
küll om kalli karjalauda! [77]

Laulus «Oma poiste kiitus» räägitakse rikkusest:

c) *Katske Olstre poisikeisi!*
Kui läeve kõrtsi mäele —

kulda kuvve karmaninna,
ligi liha neil õbeda,
vaske vammussa vahela.
Ulge s ö ö v e, ulge j o o v e,
marge massave rahada. [74]

Laulus «Endine elu» kurdab noorik, et mehekodus ollakse toiduga kitsi:

d) *Sääl om pala paperenna,*
sääl om raasa raamatunna — [36a]
külla s ö ö j ä, küllä j o o j a. [79]

Vaatlusalune värss kuulub õieti stereotüüpsete värsside hulka.[37] Käesolevas osas on ta esitatud näitena värsijalaulatuselisest meetrilisest vormelist, mis kaheldamatult selle värsitüübi põhialuse moodustab. On huvitav, et sama värsitüüp esineb isegi karjala rahvalauludes.[38]

2. Vormelid värsipooltes

Tüpoloogiliselt omapärased värsitüübid moodustuvad sel puhul, kui trohheilise värsi üks pool täidetakse sellise iseseisva vormeliga, mis ei kuulu sünonüümina või parallelismi kaudu teise värsipoole külge, vaid võib vabalt esineda eri värssides. Värsside erisuse moodustavadki värsside teised, mittevormellikud pooled; vormel moodustab sellistes värssides sageli sisulise põhiosa, värsi teine pool aga lihtsalt varieerib seda, vastavalt konkreetse laulu vajadustele.

Seesugused vormelid omandavad reljeefsuse tänu meetrilisele asendile, nende meetriline asend saab aga oma rõhu regivärsi dipoodsusetaotlusest. On üldtuntud tõsiasi, et meetrilises suhtes on puhttrohheilised regivärsid selgesti dipoodsed isegi siis, kui tsesuur pole rõhutatud lauseehituse poolt. See dipoodsus aga aitabki värsipoolt täitval sõnal või sõnapaaril, kui tal on sisuli-

---

[36a] Or. «raamatun(na)».

[37] Kujul «Küll oli süvvä, küll oli juvva».

Nii ühes pulmalaulus:

Mis te kurdat' kurvalise —
küll om süüa, küll om juua,
kann om kaaneni õluta! [41]

Laulus «Endine elu»:

Lätsid aita sa mäele,
keset õuta kelleresse,
küll oli süvvä, küll oli juvva. [79]

[38] S t e i n i t z, m. t., lk. 77.

selt avar tähendus, mis võib iseseisva traditsiooni kujundada, meetriliselt reljeefseks ja seega vormeliks saada. Regivärsside variatsioonilisuse suhtes näib see olevat üks kõige põhilisema tähtsusega nähtus — väga paljude värsside variatsioonilisus tugineb iseseisvate värsipoolte sobitamisele ühest värsist teise, ühest laulust teise.

Suure osa sellistest vormelitest hõlmavad üttelised värsid, sageli just ühtlasi stereotüüpsed üttelised värsid. Vormel võib moodustada ütte enese, sageli aga ka ütte traditsioonilise lisandi. Mitmesuguste traditsiooniliste ütete ja üttelisandite küllaltki vabal varieerimisel on üheks peamiseks aluseks just vaadeldavat tüüpi meetriliste vormelite kasutamine.

Üheks rühmaks sellistes värssides ongi üttevärsid, kus vormel esineb ütte lisandina, nõnda et moodustub ühtlasi ka värsisisene parallelism.

Pulmalaulufragmendis küsitakse peigmehelt:

Jaanikeine, v e l l e k e i n e,
mis sa kut'sid koertest pulma! [44]

Kiigelaulus palub neiu:

Küläveli, v e l l e k e i n e!
Kiigum' tasa, kiigum targa! [131]

Karjane pöördub vihma poole:

Vihmakene, v e l l e k e n e,
ookene, omatsekene,
mine, vihma, Virumaale! [35]

Vormel «vellekene» sobib, nagu näha, mitmesugustesse lauludesse üttevärsi traditsioonilise põhiosana. Seda sisaldavad värsid on omavahel omapärases tüpoloogilises resp. geneetilises suguluses. Antud tüüpi üttevärsse on aga küllaltki palju («Noorem poiga, poisikeine» [164], «Külänaise, nännikeise» [71] jne.).

Suure rühma moodustavad siin sellised värsid, kus üttevormelile eelneb värsi 1. pooles mingi verbivorm, märkides üttega tähistatu tegevust, tema poole pöörduja tegevust või käsku-soovi temale. Sageli jääb üttevormel seejuures kiillauselisse asendisse. Nii võib äsjakäsitletud vormelist «vellekene» tuua järgmisi näiteid («Poiss tõuseb neiude juurest»):

Magasid sa, v e l l e k e i n e,
magasid sa Malle manna,
engäsid sa Ellu manna. [173]

«Linnamängus»:

Lubasite, v e l l e k e s e,
— — —
lubasid obesta osta. [33]

Lõikuslaulus:

Sai ma veerde, v e l l e k e n e,
veeren verdä serväti,
otsen joodi mul jumeda. [30]

Sama tüüpi üttevärssidest võib tuua arvukalt õige mitmesuguseid näiteid. On ilmne, et dipoodne puhttrohheiline värss, mille teine pool täidetakse üttega, on kogu oma vormitervikuga väga laiahaardeliseks, universaalseks, oma olemuses aga ühtlasi väga elementaarseks meetriliseks v o r m e l i a l u s e k s; seda alust võib laulik täita õige mitmesuguste traditsiooniliste vormelitega või ka improviseeritud ütetega — tingimusel, et need kas üksi või koos oma lisandiga täidaksid neli silpi:

Jei ma i lepi, n ä i u n o o r e! [132]
Paras, paras, t ü d ä r n o o r i! [144]
Istu nüid sissi, s i i d i n ä i u,
karga siia, karda kengä! [81]
Setu süüdu, e m a k e n e,
setu süüdu anna sinule: [37]
Joome pääle, e l l ä v e l l e! [54]
Koot's, koot's, k u l l i k e i n e,
naat's, naat's, nabrakeine! [194]

Sellisel üldisel ja väga elementaarsel vormelialusel paiknevad värsid moodustavad õige kirju ja keeruka, läheduselt väga mitmesuguste astmetega variatsiooniliste suhete kogu. Üksteisest sisuliselt kõige kaugemaid sama struktuuriga näiteid ei saa muidugi mingil määral varieerumissuhteis olevaiks lugeda, kuid seesugune üldine vormelialus, kus iga värsijala suhtes on traditsioonist teada, mis laadi s i s u g a (ja küllaltki kitsalt piiritletud sisuga) seda täita tuleb, annab põhjust seda tüüpi värssides oletada geneetiliste seoste — tõsi küll, kõige elementaarsemat tüüpi seoste — olemasolu võimalusi. Ei ole mõeldamatu, et üks sama struktuuriga värss, milles ükski sõna ei kattu teise värsi sõnadega, on otseselt tuletatud teise värsi «vormelialuslikul» eeskujul. Mitmekesiste variatsioonisuhete tabamine algab sealt, kus on tegu juba samaste vormelitega või siis vähemalt nende osistega või variantidega sünonüümide näol, lisandite liitmise või ärajätmise näol vms. Õige rikkalikult kasutatakse variatsioonilisteks arendusteks vaadeldavat tüüpi vormeleid lauliku poolt eriti sama laulutüübi, veel enam sama lauluvariandi piires. Kui näit. «Kullimängus» esines juba värss

Koot's, koot's, k u l l i k e i n e, [194]

siis leiame samast variandist mõne värsi järel:

Oh sina ullu k u l l i k e i n e,
mine sa sinna talule,
kunnes kana kõlgussana,
kuke kuiva õrre pääle!

Ja samast lauluvariandist veidi tagapoolt:

Vaatame, vaatame,
mehanes oli kullikeine!

Mõnikord käiakse seda laadi vormelitega veelgi vabamalt ümber — liidetakse eri värssidest kokku sellise vormeli abil hoopis uusi värsse. Lõikuslaulus pöördutakse töötajate poole:

Näiükeise, noorukeise,
küll om pikä velle piiri —
laske käe äste käüvvä,
sõrme noore äste sõuda! [154]

Samast lauluvariandist leiame veidi tagapoolt värsi

Laske käüvvä, näiukeise!

Üttevormeleid sisaldavate värsside hulgas on rühm selliseid, kus ka värsi algus on omandanud vormelliku iseloomu — värss algab mingi traditsioonilise side- või küsisõnaga, vabalt täidetavaks resp. varieeruvaks jääb vaid 2. värsijalg. Ühes pulmalaulus räägitakse sellest, et pruut on kirikuteel hakanud tulevast peigmeest ihaldama:

Kui sina näied, Reedakeine,
kirikunna kääveenna,
esi endes mõtelida:
kuule, Johan, kulda kübära,
tule mulle, saa minule! [89]

Laulus «Joodikul mehel»:

Kui ei kuule, Reedakeine,
kui saji tõusuvata,
pel'gä ei äränevata —
võtab su pessä pihta möödä. [106]

On muidugi ka võimalik, et laulik on tulnud samasugustele üttevärsside algustele juhuslikult, loomuliku sõnaseadmise tulemusel ja vormellikkus on näiv. Tuleb siiski arvata, et korduvalt lauludes esinev samasugune värsialgus on siin tahes-tahtmata, juba oma kordumisega, loonud vormelitunnetuse samase põhistruktuuriga värsside alguse jaoks. Võrreldagu ses suhtes veel järgmisi näiteid. Laulus «Suur tamm»:

Kuule, kulla vellekeine,
lääme tamme raiumaie!
Mis me raium, sõtsikeine? [138]

Laulus «Riia rikkumine»:

Mis me rikum, vellekeine,
mis me rikum Riia linnast,
mis me Tallinnast taandam? [153]

Pulmalaulus sõimatakse vastaslauljat:

Mis sa laulad, laiska poissi,
külä näidiste magaja? [69]

«Sõjalaulus» areneb dialoog:

«Ehi, ehi, poiga noori!»
«Mis mina ehi, jemakene,
mis mina ehi, esäkene!
Mul on pihta peenikene...»[39] [19]

Paljudel juhtudel on üttevärssides kindlasti väga keerukas või võimatu selgusele jõuda, kas tegemist on täiesti juhusliku struktuurilise kokkulangevusega regivärsi meetrumi üldisel baasil või tulevad arvesse kõige elementaarsemad vormellikud seosed. Sellised näited oleksid umbes järgmised. «Linnamängus» kutsutakse:

Tulge tuppa, noored mehed,
ostamaie, ostamaie! [189]

«Lambamängus»:

Tule karja, undikene,
vii mõtsa minija lammas! [40]

«Nukumängus»:

Tule kodu, nukukeine,
koa kangas kammeresta,
peenikeine peelde päältä! [148]

Vormellikkus on eriti tunduv neis üttevärssides, mis algavad hüüdsõnaga «oh» («oi», «oo»):

Oh sina ullu Jaanikeine! [72]
O mu libe Liisakeine! [166]
O mu jellä jesäkeine,
jesäkeine, taadikeine! [171]
Oh sina suuri sõa päälik,
oh te katsi kaasameesta! [26]

Omaette variatsiooniliigi moodustab selliste vormelite ümber nähtus, kus ei varieeru mitte vormelile eelnev värsi esimene pool, vaid see jääb muutumatuks ja värsi teises pooles asendatakse üks üttevormel teisega. «Lõikuseõlle» ühes variandis kaebab lõikaja:

Sai ma veere, vellekene —
veerest oli viin kadunu,
otsest oli olu ojunu. [30]

---

[39] Vt. ka var. 16, 36 ja 69.

Sama laulu teises variandis:

Saime veere, sõtsikeise —
veerest oli viin kadunu,
otsest õlu otse saanu. [154]

Üttevormelitele eelnevad verbaalsed värsipooled näivad mõnigi kord olevat ise kujunenud vormeleiks, mida siis ühendatakse ka mitmesuguste muud laadi värsi-järelpooltega. «Sikulaulus» esineb dialoog:

Tule mulle, sikukeine!
Ei lähä, (härrakene!) [152]

Laulus «Võõras kosilane» keeldub neiu võõrast kosilast teretamast:

Jei maˌi lähä, jei tereta. [178]

Kuigi siingi tuleb eeldada võimalusi, et värsside esimeste poolte kokkulangevus võib olla tingitud ka loomuliku sõnavaliku juhuslikust ühtesattumisest, peab teiselt poolt arvama, et korduvalt esinevad seda tüüpi värsipooled on mõnigi kord kujunenud küllaltki iseseisvalt ühest värsist või laulutüübist teise liikuvaks, eri värssidesse sobitatavaks ja omandanud nii vormelliku iseloomu. Värsi verbaalse esipoole vormelitaotlust võib märgata ka järgmistes näidetes, mis näivad olevat just sellise vormeli kaudu geneetilises seoses. Laul «Harja otsimine» algab:

Veere, veere, päevakene,
veere, veere vetta mööda... [17]

Üks lõikuslaul algab:

Veere ikki, iiekene,
veere ikki veere poole! [30]

Värsialguste vormellikkust kinnitab ehk ka asjaolu, et näited on üles kirjutatud samal üleskirjutusjärgul (käsikirjas umbes kümnelaululise vahemaaga), kusjuures lõikuslaulu teistes variantides, mis on hiljem üles kirjutatud, need värsid puuduvad. Huvitav on üttevärsside teiste värsijalgade «säilimine» nendele järgnevais värssides (teise näite üttevärsis on «ikki» kujunenud ilmselt alliteratsioonitaotluse tõttu; kogu see värss on võib-olla tuletatud lõikuslauludes laialt traditsioonilise värsi «jäta iie ikkemaie» [29] eeskujul). Võib arvata, et mõnedel juhtudel on stereotüüpseiks värssideks tardunud üttevärsside teine värsijalg just selleks püsivaks elemendiks, mis taas omakorda vormeli moo-

dustab ja varieerivat laulusepitsemist soodustab. Nii on ehk lugu järgnevaga. L. Mäel on ülitarvitatavaks stereotüüpne üttevärss

Kuule, k u l l a vellekene! [40]

Ühe pulmalaulu algus on tal aga selline:

Mis te, k u l l a, kurvastade,
mis te, ellä, jiket pal'lu,
ärä, k u l l a, kurvastage:
ta sai mehe meelelese. [70]

Rohke tarvitamise tõttu oma asendisse kivinenud teist värsijalga täitev ütte epiteet-lisand on siin endale võtnud kogu ütte funktsiooni ja ütte traditsioonilise koha vabastanud mõtet arendava verbivormi jaoks.

Omalaadi variatsioonilised vormiseosed näivad moodustuvat üttevärsside värsipoolevormelite ja poolvärsipaaride vormelite vahel, kui neis esineb sama sisu, samu sõnu. «Omakssaamist» on laulik alustanud:

T e r e, sõtse, t e r e, sõlge,
t e r e, sõts sõlealune! [144]

«Sikulaulu» aga:

T e r e, t e r e, sikakeine! [152]

Ei ole võimatu näidete pärinemine lauliku ühest ja samast assotsiatsioonist — värsialgulisest teretamisvormelist. «Sikulaulus» oleks see vormel jäänud siis epitseuksiseks ütte (värsi teist poolt täitva) pikkuse tõttu, «Omakssaamises» aga võtnud poolvärsialgulise anafoori kuju ütte alliteratsioonivormellikust iseloomust lähtuvalt.

Küsimus kokkulangevate värsipoolte suhetest, nende suhete juhuslikust või vormellikust iseloomust moodustab keeruka, kuid põhilise tähtsusega probleemi varieerumisnähtuste elementide uurimisel. On võimalik koostada pikk ahel värssidest, kus lülide sidujaiks on kattuvad värsipooled:

K u u l e, k u l l a perenaine,
t õ u s u ü l e s oodiesta! [31]
K u u l e, k u l l a emakene,
t õ u s i d ü l e s o m m i k u l d a. [37]
L ä ä m e m õ t s a o m m i k u l ... [14]
L ä ä b m õ t s a k ü n d a m a i e ... [103]

Millistes suhetes on need kattuvate pooltega värsid omavahel? Paljudel juhtudel lükkame pikemata eemale oletuse selliste värsside geneetiliste seoste võimalustest ja peame kokkulangevusi

[40] Vt. var. 22, 24, 29 ja 33.

juhuslikeks — vähemalt puuduvad võimalused geneetilise seose näitamiseks. Kuid tuleb arvata, et nii mõnelgi sellise kokkulangevuse puhul on tegelikult olemas olnud geneetiline seos värsside vahel — üks on teisele otseseks või kaudseks eeskujuks olnud. Tuleb arvata, et selliseid seoseid on tegelikult värsside loomisel olnud rohkem kui meie neid näha või avastada suudame. Eriti tuleks seda eeldada üldisema sisuga värssidest, nagu mitmesugustest üttevärssidest, siirdvärssidest, stereotüüpseist värssidest, laulude algustest jne., kuna väga individuaalse või ainulaadse sisuga värsside puhul saab seda palju vähem eeldada. Igatahes peitub selliste värsipoolekattumiste taga omapärane, elementaarne ja produktiivne varieerimismenetlus. Variantide eraldamine juhuslikest kokkulangevustest tuleb kõne alla vaid analüüsi abil, peab aga arvama, et sageli osutub see ülesanne lahendatamatuks kriteeriumide puudumise tõttu. Variatsioonisuhete, resp. vormelite olemasolu tuleks aga arvestada juba kõige üldisematest ja elementaarsematest vormilistest kokkulangevustest alates. Kui viimati tsiteeritud värsiga

Lääb mõtsa kündamaie

võrdleme värssi

Lääme tamme raijumaie. [136]

siis näeme nende vahel küllaltki suurt sarnasust, kuigi me neid variantideks teineteise suhtes vaevalt tahaksime pidada: peale esimese ja viimase värsijala kokkulangevuse on neil veel üldine struktuuriline samasus (samad sõnaliigid samades värsijalgades). Juba sellises struktuurilises samasuses tuleb näha vormeli algelementi, v o r m e l i a l u s t, mis moodustab ühtlasi v a r i a t s i o o n i l i s u s e vormilise algelemendi, elementaaraluse. Kui nüüd sellisel alusel kerkib esile lisaks veel mõni vormel, sõnastuslik kokkulangevus vms., siis on meil juba rohkem põhjust eeldada värsse siduvaid assotsiatsioone lauliku fantaasias ja ühtlasi mingisuguste variatsiooniliste seoste olemasolu. Kuid mõnedki küsimused peavad siin arvatavasti lahtiseks jääma. Kui näiteks võrdleme 4. värssi näitest «Sõjalaulust»

Kuule, kulla emakene,
enne mu uputanu ojasse,
kautan külä kajosse,
l ä m m a t a n u l ä t e e s s e —
kudas lää sõtta sõdima? [19]

4. värsiga näitest «Nukumängust»

Kangas ikeb kammerenna:
«Siia surma me sureme,
palavesse paagatame,
l ä m m e e s s e l ä m a t a m e,» [187]

siis ei saa küll kuidagi selgusele, kas värsside osaline kokkulangevus on juhuslik või variatsiooniline. Igatahes ei saa küll millegagi tõestada, et laulikul ei oleks olnud üht värssi kujundades teine värss või selle osa silmade ees, küll aga võib seda oletada väga sarnaste värsikujude alusel.

3. Vormelid värsi lõpul

§ 17. ...k a n d e l e n n a

Laulus «Riia rikkumine» jäetakse Riia rikkumata seepärast, et ei

a) *ole meil kirvest õlala,*
rauva kangi k a n d e l e n n a. [13]

Laulus «Haned kadunud» kimbutavad teekäijad hanesid koju viivat neiut:

b) *Näiukene, noorekene,*
mis sul piitsuve peona,
mis sul kaaguv k a n d e l e n n a,
mis sul röögib alla õlma,
käpa käusest paisteneve? [26]

Laulus «Loomade püüdmine» võetakse karu kinni:

c) *Sai sis karu kättegi,*
kääni karu k a n d e l e s s e. [27]

Vaatlusalune värss esindab neis näidetes vormelit kõige selgemal kujul. Värsilõpuline «kandelenna» sobib sisult igasse laulu, kus on juttu millegi kandmisest, eriti kaenlas või ka käes kandmisest. Kindel meetriline asend — meetriline vormel — soodustab selle värsielemendi meelespidamist ja kasutamist. Viimane näide esindab juba õigupoolest stereotüüpset värssi.[40a] Käesolev vormel ongi n.-ö. kahepaikne — ühelt poolt on ta oma põhiolemuses värsisisene iseseisev vormel, teiselt poolt moodustab ta põhilise koostisosa stereotüüpses värsitüübis. Siit võib näha, kui vahetu

---

[40a] Näiteks laulus «Kohus koju minna»:

Ei mina enne siit ei lää,
enne kui toa laota,
selga võta seina palgi,
tala pista taskuesse,
kattuse kääna kandelesse! [38]

või laulus «Haned kadunud»:

Kääni kana kaindelesse,
võti ani alla õlma. [180]

võib olla vormiline üleminek värsisiseselt vormelilt värsitüübile kui tervikule.

§ 18. ...mehele

Laulus «Venna kiitus» [B]:

a) *Sõsar sõge läits mehele,*
veli võtt vene karjanaise,
sõsar sai sõapääliku. [143]

Laulus «Uppunud vend»:

b) *Sõsar läits sõa mehele,*
veli võtt vene karjanaise,
sest mina jike ja imeta. [183]

Laulus «Metsast mehele»:

c) *Kes läb mõtsasta mehele,*
kes teeb kauba karjasmaale —
sööt' sel suuri söögilauda,
peenär pikä istepenki... [178]

Laulus «Vara vaeslapseks»:

d) *Nüid sai mereme mehele,*
Jesä põlgi põlve päältä,
veli võtt minu vihata:
tulge nüid Anne vaatama,
Anne sai mere mehele. [160]

Laulus «Hiire pulm»:

e) *Roiroi, roiroi rotil pulma,*
iire tüdär sai mehele[40b]
nirgi noorele pojale,
kärbi noorele kälüle. [50]

Kaks esimest näidet esindavat üht ja sama stereotüüpset motiivi. On märkimisväärne, et kõik näited pärinevad ühest ja samast üleskirjutusjärgust (1921. a.), kuna teistest üleskirjutusjärkudest sama lõpuga värsse ei pärine üldse. See viitab vormeli aktiivsele püsimisele lauliku vormivaras just ühe kitsama ajalõigu vältel.

§ 19. ...siia saanu

Ühes kontaminatsioonilises pulmalaulus:

a) *Nüid om saaja siia saanu,*[41]
vaatame, ootame,
kas ta kõlbab velle kõrva! [84]

[40b] Or. toob lisaks ka paralleelvormi «saab».
[41] Or. lisab ka paralleelvormi «saja».

Laulus «Neiupaelad»:

b) *Sai nii püha siia saanus,*
jõulu siia jõudanessa,
nääri siia nätanesse,
kuule, kulla vellekene,
läbe ei pühi pidada. [24]

Laulus «Pussupung»:

c) *Kuule, poissi, kaitsa pussu,*
ärä lase pussu perrä tulla,
salasitta siiä saia! [49]

Mardilaulus:

d) *Kust nii märdi siia saanu?* [207]

Peaaegu kõik näited on improvisatsioonilised ja viitavad seega vormeli olemasolule, tema aktiivsele kasutamisele. Näide a esineb ainukordselt lauliku pulmalauludes, seejuures kuulub ta ise variantiderohke tüübi «Võõrast vallast» külge ja on ümbritsetud stereotüüpsetest värssidest.[42] Näide c kuulub laulu, mis ainukordselt Liisu Mäe repertuaaris esineb ja on tõenäoliselt tervikuna tema enda improvisatsioon (stereotüüpsete värsside rohkus, sõnastuse pealiskaudsus ja improvisatsiooniline, ütteline iseloom). Näide d esineb tal vaid ühes mardilaulu variandis (neljast ulatuslikust variandist üldse), puududes teistest variantidest samade motiivide naabruses.[43] Tema improvisatsioonilisust näitab ta stereotüüpne ilme ja otsese sideme puudumine teiste motiividega (sama värsi variant — samas lauluvariandis 2. värss — saab küll vastuseks

Kella Ritsu käsu pääle,

---

[42] Näitele a eelneb:

Seda see suvi sositi,
seda see kesä kõnelti,
seegi aiga aeti juttu,
jet saame saaju sõitamaie,
pikke pulme me pidäma,

mille viimastele värssidele on paralleel näiteks laulus «Ema haual»:

Isakene, taadikene,
tule nüüd saaju sõitemaie,
pikke pulme pidamaie! [9]

Näite a 2. värsi paralleel on näiteks laulus «Joodikul mehel»:

Ikki oodid, ikki vaadid,
ikki oodid uhket meestä,
ikki vaadid valget meestä. [106]

[43] Variandid 34, 149 ja 231.

kuid seegi värss näitab improvisatsioonilisust oma hilise ja motiivivaba päritolu tõttu — sellest alamal).

Võiks oletada, et vormel pärineb tüübist «Võõrast vallast», värssidest

Ärä me riksem ruuna rinna,
kakasime märä kaala,
laigu luiesta laotim
siia maale saieenna.
Tuhant me näime tulleenna,
sada siia saieenna. [72]

Selles suhtes on iseloomulik, et näites a, mis kujutab endast vaid laulu «Võõrast vallast» mõne värsi interpoleerimist kontaminatsioonilisse pulmalauluvarianti, on just vaadeldav vormel esile kerkinud; võib-olla on vähemalt vormelinäide a otseselt kujunenud tüübi «Võõrast vallast» äsjatsiteeritud värsside mõjul. Näites b on vormel kõige motiivikindlam. Näite ainukeses variandis (var. 150) kahjuks vormelivärss puudub. Selleski näites leidub aga pidepunkt just vormeli fikseerimiseks: siin on laulu sisus samasugune stereotüüpsete värsside ja motiivide esinemiseks soodne olukord nagu näites a — mõlemale eelneb vahetult motiiv, kus räägitakse millegi ootamisest (ühes oodatakse saajaid, teises pühi); näidete a ja b esimesed värsid oleksid nagu ühe ja sama vastusvormeli variandid.

Tuleb küll ka eeldada, et vaadeldav vormel moodustab ühe erikuju veelgi laiahaardelisemalt esinevast ja teiselt poolt tüpoloogiliselt elementaarsemast vormelist, mille põhialus on 3. värsijalale langev «siia». Seesuguse vormeli variante oleksid

Kes si püha s i i a toonu?
Mari püha s i i a toonu. [24]

(Esinedes sideosana traditsioonilises kontaminatsioonis «Neiupaelad» + «Jeesuse näljasurm», näitab see motiivikindlana ehk geneetilist seost näitega b vaadeldava vormeli osas, on ehk kaasas käinud tema loomisega.)

Laske sisse engesandi,
uu-uu-uu,
enge omma s i i a jõudnu!
Kella-Ritsu käsu pääle
oleme nüüd s i i a tullu...[44]

Eriti viimased värsid peaksid näitama vormeli kehtivust. Üsna hilisel ajal loodud[45] ja improviseerivas-otsisklevas sõnastuses värs-

---

[44] ERA II 78, 457 (1) < Pst.

[45] Värsside hilisust näitab Kella-Ritsu mainimine. Kella-Rits — Paistus elanud kellamees, Liisu Mäe kaasaegne (S. Läti andmeil).

sides moodustavad nad vormi põhilised tugipunktid. Selle vormeliga on arvatavasti ühendatavad ka «Sõjalaulu» värsid

Kui tuleb sõda s i i a maale,
vene leeri s i i a linna [19]

ja samasse lauluvarianti kiilutud «Raamatu Rantsuse sõjasta» improvisatsioonilist laadi lõpuvärsside hulgas esinev «siia maale»:

Kiri om tullu keiserista,
raamat Rantsuse sõasta.
Mihi vaja miilitsesse,
poisi pannas polgu pääle.
Iki jääve näiu nutamaie,
näiu jääve s i i a maale
kütusida küttamaie...

«Siia saanu» kasutamist vormelina on kindlasti soodustanud ka asjaolu, et meetriliselt kindla vormi kõrval on vormilist iseseisvust suurendanud alliteratsioonilise sõnapaari olemasolu, samuti selle taga seisev teatav sisuline mõttetervik.

4. Vormelid värsi algul

§ 20. k o d u j ä t i...

Laulus «Suude sulg»:

a) *Mudu ma laulas mitu laulu —*
k o d u j ä t i suude sulge,
lauwa pääle laulu lehte,
kirstu kapi keele kõltsu. [60]

Laulus «Pussupung»:

b) *K o d u m a j ä t i pussupunga,*
ahju ette aisuvaka. [49]

Laulus «Ei tulnud söögi tõttu»:

c) *K o d u m u l j ä i e kolme söögi:*
ahju jäie ani küdsäma,
liha liud jäi lauva pääle. [117]

Ühise vormeli oletamisele vastupidiselt võib esitatud näidete puhul päris tõenäoliseks pidada ka arvamust, et näidetes pole tegu vormeliga, vaid puhtiseseisvate värsimoodustistega, mis on loodud üksteisest sõltumatult. Vormeli olemasolu kasuks kõneleb asjaolu, et näide b on üles kirjutatud samal päeval kui näide a — teda eraldab näitest a vaid neli laulu; näidete side on seda tõenäolisem,

et näide b, olles üles kirjutatud pärast näidet a, kuulub läbinisti improvisatsioonilisse laulutüüpi, mis esineb laulikul üldse vaid ainsas variandis ja milles on palju stereotüüpseid-vormellikke elemente. Näited a ja b on ka sisuliselt lähedased samalaadsest assotsiatsiooniringist moodustuvate troopide tõttu — «suude sulg» — «pussupung». Vormeli kasuks räägivad ka parallelismivormelid ühelt poolt näidete a ja c, teiselt poolt näidete b ja c vahel. Laulu «Suude sulg» vanim variant, mis on üles kirjutatud 10 päeva enne näidet a, esitab vastava motiivi küllalt segaselt, selles esinevad värsside järjekorra segiajamised, värsside kordamised ja segamised peegeldavad vist lauliku otsisklevat-meenutavat mõttekäiku laulu esmakordsel sõnastamisel sellel üleskirjutusjärgul; vaadeldava vormeli kordamine ja temaga seostatud värsid peaksid sellises meenutusprotsessis selgesti näitama, milline osa on vormelil värsside ülesehituses ja nende memoreerimisel:

Kodu me jätim, kulla velle,
kodu me jätim kõõlu kõltsu,[46]
kirstu kapi keele kõltsu,
kodu jäi mul suude sulge,
lauwa pääl jäi laulu lehte. [57]

§ 21. ...k u r j a...

Laulus «Memme vaev»:

a) *Ann oli k u r i ikkemaie,*
vilets oli vihastamaie,
kalk oli söat kandamaie. [37]

Samas lauluvariandis, paarkümmend värssi tagapool:

b) *Ikki oli k u r i ikkemaie.*

Laulus «Õpetus noorikule» hoiatatakse noorikut, et ta halvasti ei kõneleks:

c) *Õikad ema emmisasse,*
kutsud onu orikasse,
tädi Tartumaa seasse,
sis sinu k u r j a s kutsutasse,
alvas latses augutasse. [37]

Samas lauluvariandis:

d) *Kuuled k u r j a ommikulle,*
si pane palaja ala,
mitte ära anna mehe kuulda
ega mehe ema kuulda!
Kuuled k u r j a õhtuelle,
si sina sõku sõnnikusse!

[46] Üleskirjutaja on originaalile lisanud «kõllu?»

«Linnamängus» pahandatakse poistega:

e) *Võtku k u r j e poisikesi!* [33]

Laulus «Tütar mõisas»:

f) *Sis tei esa teo korra,*
pästi velle piina päeva,
käisi k u r j a karja korra. [8]

Kiigelaulus kaebab kiigelt kukkunud veli, et kiige all oli sügav auk:

g) *Aud oli k u r j a ja kavala,*
ütessa süldä sügäve,
katessa süldä kavala. [125]

Sama laulu ühes teises variandis ütleb kukkuja, et ta sureb:

h) *Mullu meeli minnä mulda,*
söä armas auda minnä,
ei mu söä kutsu süvvä,
avvan mul armas eläda
kui om k u r j a kiigu päält. [130]

Ühes pulmalaulus räägitakse pruudist, kes ei oska «manna magada»:

i) *Kuule, Jaak, kulda kübära,*
sääjä pääle särgi siilu,
kata päälè sa kasuka!
Küll om k u r i, kukub kurja. [71]

Eriti palju on vaadeldavat vormelit aga pulmalaulus «Joodikul mehel» (ka selle variantidesse vahetult põimitud teiste pulmalaulude motiivides):

j) *Kui om k u r j a — kos võid minnä,*
kos võid paarista pageda,
lahku lüvvä laulatsesta? [104]

k) *Ämmä k u r j a ikki kutsub:*
«Mine nüid, litsi, lüssä lehmä,
mine, kaagi, saada karja,
vana hatt, jooda vasiku!» [47]
Kui om k u r j a ämmä äiä,
kohes pea mina minema?
Kui vaada kodude poole,
akkab vesi veeremaie.
Jemakeine, jennekeine,
nüid ole sõa seana.
Näo närväst näägutave,
küü k u r j a s t kuulutave. [120]

---

[47] Or. «(h)att».

l) *Päe pikä mul jeläda,*
mees om kurja kurval meelel. [122]

m) *Hauvan om armas eläda*
kui om kurja mehe põlvi,
jegä päe isändi põlvi. [122]

n) *Oles tuvi tundamine,*[48]
tähekeste täädämine,
et ta kurjale kositse,
vihatsele viitanesse,
pahatsele pantanesse,
viskas tulle viina toobi...[49] [2]

o) *Nüüd ole kurjana koduna,*
õeleinna rahvaenna.[50] [11]

Laulus «Neiu surm»:

p) *Kui mina ärä koolenesse,*
ärä tee lepästa kirstu,
lepp om kuri leinämaie,
ärä tekü aavast kirstu,
aab om kuri allitama,
ära tekku kuusest kirstu,
kuusk om kurja korbatama,
ära teke kasest kirstu,
kask om kurja karbatama. [167]

Lähemat tähelepanu äratab vormeli meetrilise asendi kindlus. Tundub, et siin kajastub mingi värsside sisu ja vormi suhteid määrav tendents. Kas vaadeldavat meetrilist tüüpi värssides pole 2. värsijalg üldiselt värsi sisuteraviku suhtes kõige tundlikumaid kohti? Traditsioonikindlates (vormelit sisaldavates) värssides on see värsijalg otsekui avatud värsis käsitletava objekti sisuliste omaduste rõhutamiseks, improvisatsioonilised värsid näivad koguni justkui koonduvat selle värsi sisus kõige määravamat sõna kandva värsijala ümber. Igatahes leidub sama meetrilise tüübiga värsside hulgas rohkesti näiteid, eriti adjektiivide või epiteetide värssides, milles samuti teatava omaduse või koguni terve värsi peamise mõtte rõhutatud väljendus langeb just sellele värsijalale:

Kuule, kulla vellekeine! [174]
Ärä, kulla, kurvastage! [1]
Tulge sis varsi vaatamaie! [167]
Mine nüid, litsi, lüssä lehmä! [120]
Mede ääda ällu lasta,
mede kallist kasu lasta! [37]
Kodu kullal kirjutetu. [84]
Kui ma ärä koolenesse... [15]

See tendents on muidugi põhialuseks olnud ka vaadeldava vormeli kujunemisele.

---

[48] Or. «tunndamine».
[49] Or. «visskas».
[50] Or. «oeleinna».

§ 22. mis viga...

Laulus «Joodikul mehel» palub noorik isa, et see ta härgade eest mehelt lunastaks:

a) *Mis sul viga, esäkene,*
sul om kodun kolmi ärga. [11]

Laulus «Venna kiitus»:

b) *Mis sis viga minu vellel*
või om ädä äitsemelle —
pilvest joob vee pisara,
vikerkaarist võtab vettä! [7]

Laulus «Nooriku kodu»:

c) *Mis viga Reedal eläda!*
Kodu tal kullal kirjutettu,
õuwe õbele jehitu. [91]

Laulus «Nooriku kodu ülistatakse»:

d) *Mis sul viga olla viksi —*
ärjä aia kõrguseda,
obu irnub tallinagi
sõita tahas, sõita tahas! [94]

Ühes pulmalaulus:

e) *Mis sis viga õlut juua!* [41]

Neli esimest näidet esindavad variantiderohkeid stereotüüpseid värsse ja motiive, viimane näide on laulikul ainukordne. Pole kahtlust, et tegemist on ühe ja sama, enamasti uhkustavalt-praalivalt hüüdelise sisuga vormeliga. Vormeli osakaal värsside sisus on niivõrd suur, et tõstatab mõtte teda sisaldavate värsside pidamisest isegi samasse stereotüüpsesse värsitüüpi kuuluvaiks. Vaadeldavate värsside küllalt suur sisuline ja vormiline erinevus (vrd. näiteid d ja e) sunnib neid pidama siiski ainult vormeli vahendusel ühendatavaiks. Igatahes on siin tegemist näidetega, kus mõnel juhul on raske otsustada, kas ühendatavad värsid esindavad vormelit või stereotüüpset värssi. Vormeli järk-järgulist, vahetut ja raskesti tabatavat üleminekut stereotüüpseks värsiks on võimalik jälgida just kõiki vaadeldavaid näiteid ja nende variante arvestades.

Värsisiseste vormelite hulgas moodustavad traditsioonilised epiteedid ja metafoorid rühma, mille stereotüüpsus ehk vormellikkus on juba mõisteliselt pikemata selge. Juba antiikaja rahvaluulest alates on õieti kõikide rahvaste folkloori poeetikat iseloomustades ikka ja jälle räägitud tüüpilistest epiteetidest või metafooridest, mis omaette vormelitraditsiooni loovalt liiguvad ühest rahvalaulust teise või isegi ühest rahvaluuleliigist teise.[51] Selgepiirilisemana on sellistest vormelitest aegade jooksul esile kerkinud eriti traditsiooniline (püsiv) epiteet, mida on märgitud eri terminiga.[52] Vormelliku olemuse poolest peaks traditsioonilise epiteediga tüpoloogiliselt võrdses asendis olema ka traditsiooniline metafoor — seda enam, et epiteedi ja metafoori olemuslikud piirid on ääremaadel sageligi vahetult kattuvad, üksteisesse hajuvad,[53] aga ka muud stilistilised figuurid, kui nad traditsioonilistena kuuluvad vormelivaramusse. Teiselt poolt tuleks need üksikute sõnadega piirduvad värsisisesed vormelid lahus hoida stereotüüpsetest värssidest ja värsirühmadest, mis omaette vormeliliigina on taas väga tuntud ja ka mitmeti nimetatud.[54] Lahushoidmine on vajalik, et eraldada kõige elementaarsemaid, mõnikord keelelistele idioomidele lähedasi vormeleid olemuselt mõneti teistsugustest, suuremaulatuslikest ja tektoonilis-kompositsioonilise iseloomuga vormelitest. Kuivõrd raske või suhteline võib aga olla nende kahe eri kategooria piiritlemine mõnel juhul, kuivõrd tihedasti nad on omavahel põimunud, selgub O. Relanderi laiahaardelisest uurimusest, kus «kuva» on jäänud üldist laadi terminiks väga mitmesuguse iseloomu ja ulatusega vormelite jaoks.[55]

Ka eesti regivärsilistes rahvalauludes on tähele pandud stereotüüpseid epiteete ja metafoore. Nii on märgitud neiu nimetustena «mari», «lind», «part», «hani», «lestasjalg», «piiripää», «kudruskael», «helmekael», «kardavanik», «kuldapärg»,[56] «tinapihta», «sini-

[51] П. Д. Ухов, Русская былевая поэзия. [Teoses:] Былины, Изд. Московского Университета 1957, lk. 42.

[52] *Epitheton ornans; stehendes Epitheton* — E. Riesel, Abriss der deutschen Stilistik, Moskau 1954, lk. 199; *постоянный эпитет* — Ухов, m. t., lk. 42.

[53] А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Изд. Московского Университета 1957, lk. 340—341.

[54] Juba antiikkreeka aoidid on olnud teadlikud stereotüüpsete lauluosade mõistest, mida nad on märkinud «käikudena» — I. M. Tronski, Antiikkirjanduse ajalugu, Tartu 1949, lk. 51—52; hiljem on üldise mõistena kasutatud «loci communes» — П. Д. Ухов, Типические места (loci communes) как средство паспортизации былин. Русский фольклор, Материалы и исследования II, Москва—Ленинград 1957, lk. 129; vt. ka Ed. Laugaste, Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles, TRÜ Toimetised nr. 38, Tallinn 1955, lk. 96.

[55] O. Relander, Kuvakielestä vanhemmassa suomalaisessa lyyrillisessä kansanrunoudessa. «Suomi». Kolmas Jakso. 8 Osa. Helsingissä 1894, lk. 3 ja 277 jj. Ka eelmainitud antiikkreeka aoidide «käigud» tähendasid nii üht kui ka teist vormikategooriat — Tronski, m. t., lk. 52.

[56] J. Aavik, Valik rahvalaule, Tartu 1919, lk. 170—171.

põlle», «ubasuu».[57] Need tähelepanekud ongi jäänud vaid märkmeteks; tüpoloogilisest aspektist või vormelitena neid uuritud ei ole. O. Relander, kes on koostanud põhjalikema uurimuse regivärsiliste rahvalaulude vormelivarast, on vaatluste aluseks võtnud psühholoogilised seaduspärasused ja nii piiritlenudki assotsiatsioonide avaldumistüüpe (figuuridena) vormelite loomisel ja kasutamisel; tüpoloogilisest aspektist pole temagi rohkesti vaadeldud vormeleid käsitlenud.[58]

Ometi ei saa olla kahtlust, et stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid moodustavad omaette tüpoloogilise vormeliliigi. Paljudelegi värssidele annavad sisulise põhiilme neis esinevad stereotüüpsed epiteedid või metafoorid, näidates ühtlasi, kui suur osa värsside koostises on vormellikel elementidel või kuidas läbinisti «puhast», väiksemategi vormielementideni ainulaadset, iseseisvat, vormeliteta laulutüüpi vaevalt esinebki. Käesolevas peatükis võetaksegi stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid vaatlusele tüpoloogilises suhtes, s. o. iseseisvate vormelitüüpidena.

Vaadeldavasse vormeliliiki on loetud eri laulutüüpides esinevad samad sõnad või sõnaühendid, mis mingit omadust või ka objekti tähistades jätavad s t e r e o t ü ü p s e i s e l o o m u s t u s e mulje. Vormeliliigi sisulisel ja vormilisel piiritlemisel tuleb kohtuda keerukate asjaoludega, mis seda piiritlemist määravalt raskendavad. Sõnaühendite puhul on küll selge, et vormelit tuleb otsida kõigepealt seal, kus sõnaühendi komponendid moodustavad koos lahutamatu terviku, kuid kus sõnaühend ei ületa mõõtmeilt poolt värssi. Stereotüüpsete sõnaühenditega kui vormelitega on sisuliselt iseenesest enam-vähem võrdne metafoor «kana munesta» näidetes

See kiiku sea li-asta,
kabla om k a n a m u n e s t a [127]

ja

Ari puu ani sulista
Kattussa k a n a m u n e s t a.[59] [18]

Sõnaühend «kana munesta» täidab siin suurema osa värsist, on seega ilmselt määraval kohal kogu värsitüübi sisu ja vormi suhtes ja et ta näib seega ületavat värsisisesele vormelile iseloomulikud piirid, siis osutub õigemaks või igatahes otstarbekamaks — vähemalt vaatlusaluste nähtuste esialgsel piiritlemisel — arvestada teda stereotüüpse värsi (resp. motiivi) esinduskujuks. See otsustus leiab kinnitust, kui jälgida äsjatoodud näidetele nii sisult kui vormilt kõige lähedasemaid nähtusi, mida tuleks aga

[57] A. S a a b e r k, Valitud eesti rahvalaulud koolidele, Tallinn 1919, lk. 25.
[58] R e l a n d e r, m. t., lk. 277 jj.
[59] Or. «kuttussa».

juba käsitleda värsisiseste vormelitena. Üheks selliseks võib olla laialdaselt tuntud traditsioonilise sünekdohhi «sinipõll» esinemine. L. Mäel esineb see «Nukumängus»:

Jaan' võt't naise Narvamaalta,
obu os't ta Oiumaalta,
punapõlle Poolamaalta,
sinipõlle siita maalta. [148]

Kuusalu laulikul Els Mikiveril esineb «Tütarde tapjas»:

Ei tule mini sinule,
sinipoll ei pormandule.[60]

Kui nüüd lisaks arvestada värsse

(Marti tuli taevaesta,)
sinipilvede seasta. [34]

ja

Siin om põrmand põlle kirja,[61] [1]

siis on ilmne, et värsitüübi tüpoloogilist ilmet ei ammenda alati ainult alliteratsiooniga seotud sõnad — mõnikord peab arvestama ka stereotüüpse sõna või sõnaühendi osatähtsust, mis võib olla küllaltki suur; alliteratsiooni alusel seisab viimane näide lähedal näitele «Tütarde tapjast» ja eelviimane näide näitele «Nukumängust», kuid vormeli «sinipõll» vahendusel seisavad kaks esimest näidet siiski teineteisele palju lähemal. Kui nüüd taas meenutada stereotüüpset värssi põhiosaga «kana munesta», siis kerkib viimaste näidete põhjal esile värsisisest vormelit sisaldava värsi elementide suurem variatsioonilisus — võrreldunа stereotüüpse värsi elementidega. See on muidugi esialgne tähelepanek nähtuste üldjoonelisel piiritlemisel ja vajab edaspidist täpsustamist.

Keerukam on stereotüüpsete sõnade ja sõnaühendite stereotüüpse sisu määramine vormelite fikseerimisel. Juba regivärsiliste rahvalaulude arhailine keel on määranud omapärase, paljudes ainulaadsetes väljendustes ja omaette sõnavaras traditsioonilise stiili. Kus on siin aga piir, mis eraldab stereotüüpsed väljendid n.-ö. tavalistest? Selle piiri umbkaudsekski tabamiseks on vaja veel sooritada ulatuslikke uurimusi rahvalaulude keele ja stiili valdkonnas. Piiritlemise sellise, esialgu paratamatult tingliku iseloomu juures on käesoleval vaatlusel vormelite fikseerimiseks püütud tabada esiteks nende vaieldamatut sisulist stereotüüpsust, teiseks nende vormilist iseseisvust (omaette vormelitüübina).

---

[60] Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere, Tallinn 1938, lk. 188.

[61] Or. «kirrja».

Sisulise stereotüüpsuse puhul on mõõduandev sama väljendi variantide arvukus, kusjuures sama väljendi sobitamine üsna erinevatesse kontekstidesse näitabki just stereotüüpset iseloomustamist. Ei ole näiteks kahtlust, et metafoor «kanamunesta» on stereotüüpne, kui teame, et ta kord iseloomustab toredat kiike, kord toreda ehituse katust, kord neiu kaela kaunistavaid helmeid.[62] «Osi» kannab stereotüüpset võrdlust, sest kord iseloomustab ta onupoega, kord hobust.[63] «Laik» ei ole ainult ruun, vaid ka lammas ja isegi haug võib olla «laiguotsaline».[64] Mida arvukamalt on stereotüüpsest väljendist näiteid, mida erinevamais kontekstides need on (kusjuures väljend ise jääb põhiliselt samasisuliseks), seda kindlamini võime nentida stereotüüpsust.

Stereotüüpse vormeli vormilise iseseisvuse määramist raskendab tema vormiliste seoste tihedus ja mitmekesisus ühenduses värsi teiste vormielementidega (alliteratsioon, meetrika). Stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid on enamasti niivõrd vahetult seotud värsi muude osadega, et näivad kuuluvat värsitüübi algkomponentide hulka ja nende eraldamine vormeleiks tundub olevat kunstlik või väga problemaatiline. Arvukalt esinevate näidete ja nende ilmse stereotüüpse sisu puhul ei varja ka need vormiseosed meie eest vormelit (stereotüüpne sõna või sõnaühend võib ju omakorda olla — ja sageli ongi — samaaegselt põhiliüliks kas alliteratsiooni- või meetrilises vormelis); vähem arvukate näidete või vähem selge stereotüüpse sisu puhul aga peab mõnikord jääma lahtiseks küsimus, kas on tegemist stereotüüpsete sõnade ja sõnaühendite või juhuslike paralleelidega eri värsitüüpidest. Stereotüüpse sõna või sõnaühendi olemasolu, tema vormilist iseseisvust tõestab veenvalt olukord, kus ta teiste variantide kõrval esineb värsis ka väljaspool alliteratsioonilisi seoseid. Nii leiame näiteks värsside

Sis sinu kurjas kutsutasse, [37]
Küll om kuri, kukub kurja, [71]

ja

Mees om kurja kurval meelel [122]

kõrvalt värsi:

Ann oli kuri ikkemaie, [37]

kus stereotüüpne «kuri» on väljaspool värsi alliteratsiooniseoseid. Vaadeldaval juhul näitab vormelinäidete kokkukuuluvust ka nendes ühtlasi avalduv meetriline vormel.

Stereotüüpse sõna või sõnaühendi fikseerimisel tuleb vahel põrgata samadele probleemidele kui meetriliste vormelite tabamiselgi. Ka siin võivad tüpoloogiliste nähtuste piirid muutuda ähmaseks

[62] Var. 131, 18 ja 20.
[63] Var. 84 ja 7.
[64] Var. 23, 40 ja 94.

selle tõttu, et vormelitega võivad väliselt vormilt võrdsed olla mitmesuguste värssi kujundavate elementaarsemate seaduspärasuste avaldumisvormid (süntaktilised ja morfoloogilised tegurid, silpide arvu, sõnarõhkude ja väldete meetrumikohane koordineerimine).[65] Stereotüüpseist sõnaühendeist tuleb seega lahus hoida harilikud liitsõnad, mis küll eri laulutüüpides samastena ja ka samas meetrilises asendis esinedes võivad väliselt vormilt kokku langeda stereotüüpsete sõnaühenditega või meetriliste vormelitega. Nii näiteks liitsõna «unenägu» (~ «unen nännu») esineb püsiva sõnaühendina ja samas meetrilises asendis eri laulutüüpides.

Laulus «Unenägu» esineb:

Jema oli jenne unen nännu,
esa oli jenne unen nännu:
kuusk oli külä kopelenna,
kask oli mede karjasmaal...
Nüid om nätä unenägu,
mis see jemä enne nägi,
mis see jesä enne nägi:
väsüv nüid väräti tulba
peiu obest pidädenna,
ratsu kaala kandeenna. [54]

Teises laulus «Unenägu», mis üsna erineva sõnastuse järgi otsustades moodustab ehk eelneva näitega võrreldes hoopis eri tüübi:

Külanaise, nännikeise,
mõistke nüid unenäguja! [177]

Suurel määral improvisatsioonilises pulmalauluvariandis tüübist «Nooriku kodu ülistatakse»:

Kuule, Peeter, kulda kübära,
oles sa unele nännu —
Reeda kodu kuulus kodu,
sina oled vallast vaene latsi,
nüid said kulla koha pääle,
said sa armsal asemalle. [103]

«Unenäo» arvestamist vormelina keelab juba väljenduse sisu, mis ei näita iseloomustavat ega seega stereotüüpset ilmet. Ometi pole niisugune sisuline otsustamine alati lihtne, sest regivärsilises rahvalaulus peaksime arvestama stereotüüpsuse õigegi avarat avaldumissfääri — stereotüüpsed väljendid ei avalda üksnes otsejoonelisi iseloomustusi ja omaduste rõhutamist, vaid võivad tuua esile ka tüüpilisi olukordi ja objektegi, niisiis iseloomustusi kaudsemas mõttes. Kuid ka vormiliselt kerkib esile kriteeriume, mis räägivad vastu võimalustele arvestada «unenägu» vormelina.

[65] Vt. eespool, lk. 98.

Kui silmas pidada liitsõna mõistelist terviklust, selle tervikuga kaasnevat väljendi pikkust ja tema paratamatut langemist värsi lõpule loomuliku sõnajärjestuse tõttu, siis on selge, et vormeli eeldamine oleks ülimalt problemaatiline, sest mistahes värssi luues, kus esineks sõna «unenägu», oleks väga loomulik, et see sõna ikka langeks värsi lõpule ja täidaks poole või enamgi värsist. Sellistele paratamatutele sõnaühenditele (ja liitsõnadele) moodustavad vaadeldavas suhtes analoogia pikad sõnad, mis lisaks sageli tänu arhailiste morfeemide sobitamisele meetrumiga hõlmavad poole või enamgi värsist ja võivad samas vormis esineda eri lauludesse kuuluvais värssides.[66] Sellisteski näidetes tuleb eeldada pigem paratamatut, loomulikku või täiesti iseseisvat sõnaseadet kui vormelite olemasolu. Teiselt poolt peaks küll arvesse tulema ka selliste pikkade sõnade ja sõnaühendite eeskuju uute laulude loomisel, nende potentsiaalsus vormeliks kujunemise võimaluste suhtes; paljud meetrilised vormelid ongi selle tunnistajaiks. Küsimuste keerukuse ja mitmepalgelisuse juures, kus paljudki probleemid peavad esialgu lahtiseks jääma, on otstarbekas lähtuda kõigepealt selliseist sõnaühendeist, kus ühendi eri komponendid pole mõisteliselt paratamatult omavahel tervikuks seostatavad, vaid (vabalt) valitavad. Niisugused on eeskätt omadussõna ja nimisõna ühendid; omadust rõhutav, iseloomustust kandev ilme niisuguses ühendis seisab juba iseenesest küllaltki lähedal stereotüüpsuse eeldustele.

Kui nüüd niisugune liide samasuguses vormis kordub mitmetes eri lauludes, siis on juba palju enam põhjust eeldada vormeli olemasolu. Alljärgnevas vaadeldaksegi eeskätt ainult näiteid, kus kõigepealt stereotüüpne sisu on üsna reljeefne ja ilmne.

Et paljudel stereotüüpsetel sõnadel või sõnaühenditel on kindel meetriline asend, siis kerkib mõnikord küsimus, kas see või teine vormelitüüp ei peaks kuuluma pigem meetriliste vormelite hulka. Meetrilise vormeli olemasolu stereotüüpset iseloomustust kandvas sõnaühendis kinnitab kahtlemata tema vormellikkust. On ilmne, et selget piirjoont ühelt poolt meetriliste vormelite, teiselt poolt stereotüüpsete sõnaühendite vahel ei saagi olla: üks täiendab sageli teist ühes ja samas vormelitüübis; igas meetrilises vormelis peab peituma s i s u l i s e l t stereotüüpne element; sageli peitub see ka alliteratsioonivormeleis.

1. Stereotüüpsed sõnad

§ 23. m e e l i n e (~ m e e l e l i n e)

«Õpetuses noorikule» (A) pöördub ämm nooriku poole:

a) *Oh mu m e e l i n e minija,*
pojanaine nallalene! [95]

[66] E. L a u g a s t e on näidanud, et arhaismide püsimine omakorda on olnud seotud meetrikaga ja ka stereotüüpsusega — vt. m. t., lk. 95.

Samas lauluvariandis:

b) *Kulle, kulla Annakeine,*
ole nüid memmel m e e l e l e n e
varajane valgehelle!

Laulus «Nooriku kodu ülistatakse»:

c) *Kodu om jilus eläda,*
mehe said sa m e e l e l e s e,
õissaa!
kaasa kaala armulese. [99]

Lesknaine aga kaebab:

d) *Ei ole meesta m e e l i t a m a n,*
kaasa kaala nakkamanna. [64]

Vaadeldava sõna vormellikkust tunnistab taas tema sisuline avarus, mis ilmneb näidetes. Viimases näites on ta küll saanud verbaalse kuju, kuid tema ühtekuuluvust eelmiste näidetega tõendab samane alliteratsiooniside, samuti ühine parallelismivormel näitega c. Eriti viimast näidet eelmistega võrreldes selgub selle sõnatüve vormellikkus. Vormel on värssides tugevasti seotud alliteratsiooniga ja võib-olla nende seoste alusel kujunenudki: kahe viimase näite alusel võiks arvestada isegi alliteratsioonilist sõnapaarivormelit; esimese näite variantidest — see on stereotüüpne värsitüüp — osutub, et värsitüübis põhilist «meeleline» on seostatud ainult kas sõnadega «minija» või «meheke».[70]

§ 24. t a s a n e

Laulus «Tütar mõisas»:

a) *Veli, ellä vellekeine,*
sest ärä kulla kurvastagu —
must tõuseb tüdruk t a s a n e,
kasvab mu Manni madala. [160]

«Lambamängus»:

b) *Siit lännu utu usina,*
siit lännu talle t a s a t s e. [40]

§ 25. t õ s i n e

Laulus «Vara vaeslapseks»:

a) *Must tõusi tidruk t õ s i n e,*
nüid sai mereme mehele. [160]

Laulus «Loomadega pulmas»:

b) *Oh, urda, olge usina,*
tõmmake, koera t õ s i t s e,
minge, agija, ajage! [27]

---

[70] Näiteks:

Oh mu meeline meheke,
mis t e e d külmä auvanagi? [166]

Et näite a 1. värss on õieti sama mis § 24 näite a 3. värss ja et mõlemad näited sisalduvad koguni ühes ja samas lauluvariandis, siis on ilmne, et laulik on lugenud neid stereotüüpsõnu antud kontekstis võrdselt sobivaiks, ja seda nad ka on. Siit nähtub ühtlasi võimaluste rohkus stereotüüpsõnade kasutamisel, lauliku suur loominguline vabadus, millel siiski on teatavad piirid: kui neiu kohta sobib öelda niihästi «tasane» kui ka «tõsine», siis koera kohta sobib ainult «tõsine» (tähenduses «tubli»), talle kohta aga «tasane».

§ 26. u h k e

«Sõjalaulus» kaebab nekrut:

a) *Kudas lää sõtta sõdima* —[71]
onupoja õige u h k e,
tädipoja täuve mehe. [19]

Kiigelaulus:

b) *Mis säält kõrgest näüsse?*
Õige u h k e õunapuja.
Mis sääl u h k e oksa pääle?
Sääl oli kolmi õunakesta. [132]

Laulus «Vara vaeslapseks»:

c) *Leegrekeise, laagrekeise,*
viige nüid täädä velile
või ka u h k e onudelle —
Ann teeb supi suhkuresta,
kastussa kanamunesta. [160]

Laulus «Must naine»:

d) *Viisi sis Viru jõele,*
sääl ma vaalse valgeesse,
sääl ma uhtse u h k e e s s e. [172]

«Poiss tõuseb neiude juurest» ja uhkustab:

e) *Mina ei ooli u h k e e s t a,*
kae ei kangest saksestagi —
mina oli ikki näiu surma! [174]

Vormelsõna kaheldamatu stereotüüpsuse juures, mis eriti välja paistab näidetest b ja d, on märkimisväärne selle seos teiste stereotüüpsete elementidega. Nii esindavad näited a—c samast stereotüüpse värsi tüüpi, näidete d ja e alusel aga võib ehk oletada omaette meetrilist vormelit ühenduses vaadeldava stereotüüpsõnaga. Huvitav on ka asjaolu, mis omakorda viitab selle stereotüüpsõna kui iseseisva vormeli aktiivsele kasutamisele lauliku poolt: näidetes esinevad improvisatsioonijooned, ja seda just vaatlusaluse vormeli ümbruses. Nii puudub vormelit sisaldav värss ja

[71] Or. «sotta».

vastav motiivgi «Sõjalaulu» teises variandis (168); pigem on see motiiv variandis 19 improvisatsioonilist laadi (ta lähtub stereotüüpsest värsist, pealegi on kogu see lauluvariant küllaltki improvisatsioonilise ja kontaminatsioonilise üldilmega), kui et variandis 168 tuleks näha selle motiivi kui traditsioonilise, tüübikindla lauluosa hilisemat unustamist. Kui näite a improvisatsioonilises ilmes võib siiski kahelda lauluvariantide vähesuse tõttu, siis näite c puhul on see selgem. Näide esineb lauluosas, mis Liisu Mäe lauludes on täiesti ainukordne; seejuures on see lauluosa läbi põimitud stereotüüpseist värssidest ja vormelitest. Väga selgesti on aga lauluosade otsene improviseerimine avaldunud näites b. Juba näite 2. värss oma veidra viimase sõnaga äratab tähelepanu. Lähemal uurimisel osutub, et tegemist ongi lauliku kombineerimiskatsega, mis peab asendama unustatud värsse. Kiigelaulumotiiv «Kolm õuna» esineb laulikul üldse kolmes variandis. Neist vanimas, mis on esitatud 1906. a., kõlab vastav osa nii:

Mis säält kõrgest näise?
Säält näis kolmi uibukesta.
Egan oksan sääl ubina,
egan tipun sääl tigane,
egan ladvan laululindu.
Sääl oli kolmi õunakesta. [16]

Laulu teises variandis, mille laulik on esitanud 1921. a. ja 10 päeva enne näidet b, käib vastav koht lihtsalt:

Mis säält kõrgeest näisse?
Säält näies kolme õunakeista. [128]

Näite b keskmised värsid on siis laulik improviseerinud esituse käigus, kasutades 2. värsi loomiseks üht, 3. värsi loomiseks teist stereotüüpset värssi.[73] Seejuures on 2. värss äpardunud, sest pole leitud sobivavormilist värsi lõppu. Mõlemas improviseeritud värsis on aga kesksel kohal vaadeldav vormelsõna — see on rõhutatud isegi sama meetrilise asendiga (2. värsijalas ongi suur osa selle vormeli näidetest,[74] mis viitab omakorda stereotüüpses vormelis peituvale väikese ulatusega meetrilisele vormelile).

§ 27. u s i n

Laulus «Loomadega pulmas»:

a) *Oh, urda, olge u s i n a,*
tõmmake, koera tõsitse,
minge, agija, ajage! [27]

---

[73] Näiteks:

Mis sääl tamme oksa pääl?
Säng oli tamme oksa pääl. [14]

[74] Vrd. eespool, lk. 115.

«Lambamängus»:

b) *Siit lännu utu u s i n a,*
siit lännu talle tasatse. [40]

§ 28. v e n e

«Sõjalaulus»:

a) *Kui tuleb sõda siia maale,*
v e n e leeri siia linna,
vala ära venna verda,
raiu ära sõtsi sõrme,
jäta sa ema elusse! [19]

Samas lauluvariandis:

b) *Sai ta sõast sis tagasi,*
veeris välla V e n e maalta,
sai ta esa nurme pääle,
obu irnat, kõrvi kõigat.

Laulus «Uppunud vend»:

c) *V e n e l a n e tappis velle,*[75]
poolakas joonu punada,
arjakas söönu osaja,
liha liblu lõikunesse.
Sest ep Poolamaa punane,
sest see V e n e maa vereva,
jet na tapiv näiü velle,[76]
valasive näiü verda. [182]

Sama laulu teises variandis:

d) *Oh sa ullu ja rumala —*
sõsar läits sõõmehele,
veli võtt v e n e karjanaise,
sest mina jike ja imeta. [183]

Stereotüüpsõna «vene» on rakendatud lihtsalt kaugete maade tähistamiseks, nagu ka temaga võrdseid paralleelsõnu «poola» ja isegi «harju».

2. Stereotüüpsed sõnaühendid

§ 29. k i v i t u b a

Laulus «Veli teeb tuba»:

a) *Veli tiib k i v i t u b a j e,*
raiub rauda kammerida. [14]

---

[75] Originaalis ka paralleelvorm «tappan».
[76] Originaalis ka paralleelvorm «vere».

Lõikuslaulus:

b) *Minul velle kui si vitsa,*
kirjut puida, kirjut maida,
kirjut tähte taevaesse,
kirjutav' kivi toana,
panev' päivi paberisse,
rauda tähte raamatusse. [30]

Ilmekas stereotüüpne sõnaühend hõlmab siin küll üle poole värsist ja on nõnda aluseks juba omaette värsitüübile. Ongi tähelepanuväärne, kuidas nimelt just stereotüüpne sõnaühend tervikuna on siin värsitüübi põhiosaks — esimeses näites jääb sõnaühendi epiteet väljapoole alliteratsiooni seost, kuid on omal kohal just sõnaühendi vormellikkuse tõttu, teises näites on see epiteet küll alliteratsiooni seoses, kuid see seos on saanud võimalikuks ainult sõnaühendi terviklikkust arvestades.

§ 30. kui see osja

Laulus «Venna kiitus»:

a) *Minul om velle kui see vitsa,*
onupoiga kui see osja. [84]

Laulus «Oma poiste kiitus»:

b) *Katske Holstre poisikesi —*
kui lääve kiriku teele,
obu alla kui sii osja,[77]
miis om pääle kui sii päivä. [7]

§ 31. vaene naine (~ neiu)

Valdavalt improvisatsiooniliste põhijoontega laulus, mille puhul laulik on ise öelnud: «Nüid ma laula esiendäst»:

a) *Ma ole vallast vaene naine,*
päält ilma pääta kaiane. [64]

Laulus «Lesknaine»:

b) *Mis teeb vaene naine leski?*
Kessi külvab, kes äestab? [166]

«Joodiku laulus» kaebab joodiku naine:

c) *Oi-oi oi-oi oki ratas,*
kus mu vaese naise ratas?
Ketras ööd ja ketras päevad,
ikki paistab perse pallas,
ilgendab ihu punane. [161]

[77] Or. «ossja».

Laulus «Lõikuseõlu»:

d) *Sai ma veerde, vellekene,*
veeren verdä serväti,
otsen joodi mul jumeda,
si oli v a e s e n ä i u vaeva. [30]

Laulus «Joodikul mehel»:

e) *Mis tee mina v a e n e —*
nüid ole kurjana koduna! [121]

Sõnaühendi vormellikkus tuleb ilmsiks eriti näidetes b ja c, kus tal puuduvad seosed alliteratsiooniga; samas suhtes on iseloomustav inversioon näites b. Omaette vormelitüüp esineb viimases näites — ühelt poolt võiks seda arvestada stereotüüpsete sõnade hulka, sest vormel põhineb siin epiteedil, teiselt poolt tuleb siingi näha sõnaühendivormelit, sest see epiteet niisuguses asendis on ühendatud ainult isikulise pronoomeni mingi vormiga ja on nõnda moodustatud iseseisev stereotüüpne värsitüüp.[78] Ka näide a esindab omaette, alliteratsioonil põhinevat stereotüüpset värsitüüpi.[79] Nii on siis käesolevais näidetes tegemist stereotüüpse sõnaühendiga, mis esineb iseseisva vormelina, kuid on saanud ka orgaaniliseks koostisosaks paaris stereotüüpses värsitüübis.

§ 32. v a l g e p ä ä

«Pajamängus»:

a) *Mu tuleb sugu Soomemaalta,*
velle v a l g e p ä ä Virusta,
onu alli Arjumaalta,
sõsara sõa siasta. [22]

«Sõjalaulus»:

b) *Nüüd jääb näiu nuttamaie,*
v a l g e p ä ä vaatamaie,
lumi pää lunastamaie. [19]

§ 33. v ä r a t i t u l b a d

Laulus «Haned kadunud»:

a) *Näiukene, nobrekene,*
mine sina mõisaessa,

---

[78] Näiteks laulus «Neiu surm»:

Mis teeme meie vaese —
eila matime Elsekese. [15]

[79] Näiteks ühes pulmalaulus:

Sina oled vallast vaene latsi,
nüid said kulla koha pääle. [103]

kos ni värvitu väräti,
värmitu v ä r ä t i t u l b a,
kos ni tunni tulba pääle,
seieri või seina pääle,
armu aia teibaenna! [26]

Pulmalaulus:

b) *Väsüv nüid v ä r ä t i t u l b a*
peiu obest pidädenna,
ratsu kaala kandeenna. [54]

Siingi ületab sõnaühend ulatuselt poole värsist ja näib kujundavat juba omaette värsitüübi. Stereotüüpsuse ja sõnaühendi püsivuse ilmekuse tõttu olgu ta aga näitena esitatud siingi — kui siin saab arvestada juba omaette värsitüüpi, siis annab sellele põhikuju just nimelt see stereotüüpne sõnaühend, mitte aga alliteratsioon.

§ 34. õ i g e u h k e

a = § 26 a.
b = § 26 b.

Kuigi sõnaühendist on näiteid vähe ja teine neist on seotud ka alliteratsiooniga, näib siin siiski olevat õigem eeldada pigem vormelit või vähemalt mingit tendentsi selle suunas kui juhuslikku sõnaühendite sarnasust. Selle vormeli tekke aluseks saab omakorda pidada vormelit «uhke» resp. sellekohast stereotüüpset värsitüüpi. Võimalik, et ka § 26 c värsi

või ka uhke onudelle

esimeste sõnade taga tuleb näha vaadeldava vormeli mõjumist — võib-olla sama stereotüüpse värsitüübi kõlalise analoogiana.

§ 35. ä m m a p ä i t s

«Õpetus noorikule»:

a) *Mine sis ä m m ä p ä e t s e s s e —*
kuule, kullа ämmäkeine,
tõusu üles oodeesta! [95]

Laulus «Haned kadunud» leiab hanesid otsiv neiu lõpuks, et

b) *ani oli ä m m ä p ä e t s e n,*
ani oli äiä päetsen. [180]

Viimane näide tunnistab juba sisuliselt, et tegemist on vormeliga. Vormel näib olevat L. Mäe lauludesse sugenenud suhteliselt hiljem, sest seda ei esine enne 1921. a. üleskirjutatud lauludes. Näide b on ilmselt kujunenud näite a eeskujul, sest mõlemad pärinevad samast üleskirjutusjärgust, pealegi ei esine laulu «Haned

kadunud» varasemas variandis (26) üldse neid värsse. Näite b hilisemat kujunemist peegeldab ka selle vastukäivus kvantiteedireeglile (sõna «oli» asend), samuti kogu lauluvariandi 180 tunduv improvisatsioonilisus.

IV. PARALLELISMIVORMELID

Eesti-soome regivärsilise rahvalaulu parallelismi kohta on koostatud mitmeid uurimusi ja ülevaateid.[80] Nendes valgustatakse parallelismi olemust, kirjeldatakse tema struktuuri iseärasusi küllaltki laialdaselt, kuid sageli ei puudutatagi parallelismi puhttüpoloogilisest aspektist. Ka põhjalikem monograafia parallelismist — W. Steinitzi uurimus [81] — käsitleb Arhippa Perttuse runode parallelismi lingvistiliselt seisukohalt, selgitades suure täpsusega parallelismi seoseid grammatiliste kategooriatega. Selles analüüsis leidub mõningaid üldistusi, mis on tähelepanuväärsed ka tüpoloogilises suhtes; nii on siin näiteks märgitud, et tavalises parallelismis vastab värsi ühele elemendile ainult üks paralleelne element (mitte rohkem) järgnevas paralleelvärsis; [82] sellised üldistused vajavad muidugi eriarendust tüpoloogilisest aspektist; Steinitz aga jätab — vastavalt tema poolt seatud ülesannetele — selle aspekti täiesti kõrvale. Parallelismi ja tüpoloogia seoseid on (praktilisest küljest) puudutanud K. Krohn, kes näitab, et parallelism ühelt poolt hõlbustab rahvalaulu algvormi määramist neil juhtudel, kui riknenud värsi algvormi tabamiseks saab kasutada selle värsi «terveks» jäänud paralleelvärssi, teiselt poolt aga põhjustab rahvalaulude varieerumist, kuna ununenud värssi on olnud laulik ise võimeline selle paralleelvärsi abil uuesti moodustama parallelismile omaste seaduste alusel.[83] Parallelismiseadustena tutvustab Krohn järgnevas tervet rida põhilisi assotsiatsioonitüüpe, mis parallelismis avalduvad. Need seadused on niivõrd üldist laadi, et ei paku küll alust parallelismi tüpoloogiliseks analüüsiks igal konkreetsel juhtumil (nagu autor seda on eeldanud). Olulisemana tuleb arvestada siin aga teesi, mis rõhutab parallelismi loogilisust, mõttelist ühtsust ja terviklikkust eelduse alusel, et «kertosäkeet ovat ajatuksenmukaisesti syntyneitä» [84]. Ka järgnev värsipaari analüüs selles leiduva parallelismi algkuju väljaselgi-

---

[80] A. Ahlqvist, Suomen kielen rakennus I, lk. 162 jj.; K. Krohn, Kalevalankysymyksiä I, lk. 72 jj.; O. Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie I, lk. 3 jj.; Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule, lk. 87 jj.; A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRÜ Toimetised nr. 38; A. Kubjas, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I. TRÜ Toimetised nr. 53.

[81] Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, FFC № 115.

[82] Steinitz, m. t., lk. 132—133.

[83] Krohn, m. t., lk. 73.

[84] Krohn, m. t., lk. 77.

tamiseks on õpetlik ses suhtes, kuidas variantides avalduvad loogilised vastuolud parallelismisuhetes viitavad variantide geneetilistele seostele. Ent ka loogilisuse printsiip, mis kahtlemata on asjakohane ja uurimisel teed näitav ilmsete vormipuudustega variantide puhul, osutub siiski äärmiselt üldjooneliseks ja praktiliselt sageli kasutamatuks isegi nooremate ja vanemate variantide eritlemisel — juhul, kui parallelismivariandid on loogiliselt ja vormitäiuslikkuselt võrdses olukorras; selliseid variante on tegelikult aga väga palju.

Eelnevale analoogiliselt on variantide geneetilisi suhteid parallelismi loogilisuse (resp. vormilise täiuslikkuse) alusel analüüsitud väga sageli geograafilis-ajaloolise koolkonna uurimustes. Et eesmärgiks on olnud parallelismi sisaldavate värsside algkuju määramine, siis on peaaegu iga otsustus parallelismi üle seisnenud dilemmas ühe või teise variandi algupärasuse, tüüpi kuuluvuse suhtes. Loogilisuse ja vormitäiuslikkuse kõrval on sel puhul kriteeriumiks olnud ka variantide arvukus — üldisemalt esinevaid vorme on peetud algsemaiks. Nii näiteks analüüsib A. Aarne oma uurimuses Maie-laulust: «*Külmad rauad külje alla* ist merklich allgemeiner als die anderen... und offenbar der ursprüngliche Parallelvers des Verses *Pani noad voodiesse.*» [85]

Sellised parallelismi analüüsimise näited pakuvad palju õpetlikku; ei ole kahtlust, et loogilisuse, vormitäiuslikkuse ja esinemuse üldisuse arvestamine on variantide geneetiliste seoste määramisel teaduslikeks meetoditeks, mis ka just parallelismi analüüsimisel osutuvad rakendatavaiks. Kuid parallelismi analüüsimine ei saa piirduda üksnes ühe laulutüübi parallelismide variantide eritlemisega, vaid satub paratamatult ka — rahvalaulude suurt kontaminatsioonilisust ja üldse variatsioonilisust arvestades — selliste parallelismide uurimisele, kus on liitunud eri laulutüüpide elemendid, seega puhttüpoloogilisele pinnale. Eri laulutüüpidesse kuuluvate elementidega parallelismide analüüsimisel peaks kujunema üldistusi, mis näitaksid parallelismide tüpoloogilist ühtsust, selle eri astmeid, nende vormitunnuseid. Kas leidub vormilisi tunnuseid, mis näitaksid ühe või teise parallelismi konkreetsesse laulutüüpi kuuluvust või siis selle «vastuvõtlikkust» teiste laulutüüpide mõjutustele? Geograafilis-ajaloolise koolkonna ulatuslikes spetsiaaluurimustes on eesmärgiks seatud algvormi taastamine; seetõttu on seda laadi üldistused jäänud tähelepanu orbiidist kõrvale; eri tüüpide elementide vastu on huvi tuntud peamiselt selleks, et neid ära tunda ja siis — vastavalt ü h e tüübi uurimisele — kõrvale heita.

Ka parallelismi elementide kuuluvust eri tüüpidesse on siin sageli leitud laulude liitmisel ja vastastikusel kohandamisel ilmnenud loogiliste vastuolulisuste ja vormiliste puuduste alusel.

---

[85] A. A a r n e, Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied, FFC № 47, lk. 38.

Kuigi parallelismi uurimise üheks põhisuunaks peabki paratamatult olema laulutüübi monograafiline uurimine ja kuigi parallelism näib oma struktuurilt olevat niivõrd universaalne vorminähtus, et tema tüpoloogilisi äärejooni tundub esialgu olevat mõeldamatu tabada, tuleb siiski eeldada, et tema esinemuses avaldub seaduspärasusi, mis annavad materjali tüpoloogilisteks üldistusteks. On ühtlasi ilmne, et parallelismi tüpoloogiliseks iseloomustamiseks ei piisa kitsamast tüpoloogilisest tööst tüüpide sisu konkreetsete sõnastuskujude eritlemisel — selleks tuleb rakendada uurimusi ka rahvalaulude lokaalsete erinevuste, kompositsioonitüüpide, parallelismiga lähedaselt seotud kordusfiguuride ja mõnede teistegi probleemide alalt. Alles siis selguvad kõik variatsioonilised seosed, mis rahvalauludes avalduvad parallelismi vahendusel. «Parallelism on ise mitmesuguste psühholoogiliste ja esteetiliste seaduste kompleks, üsna mitmekesiste võtete ja variatsioonide kogu», kirjutab E. Laugaste [86] ja märgib sissejuhatuseks A. Kubjase uurimusele: «Käesolev artikkel moodustab ühe lüli ulatuslikumast komplekssest uurimusest, mille ülesandeks on välja selgitada eesti regivärsilise rahvalaulu ühe põhilise tunnuse — parallelismi olemus. Rea uurimustega, mis on juba valminud või on valmimas mitmest eri aspektist — topograafilisest, temaatilisest kui ka laulikute järgi, peab jõudma olukorrani, milles on võimalik lõplikult lahendatuks lugeda vaatlusele võetud probleem.» [87] A. Koemetsa uurimuses, mis oma põhiosas pakub suurepärast materjali tüpoloogilisteks üldistusteks, sest siin on välja selgitatud parallelismi erinevused laululiigiti ja seega sisuliselt antud ühe või teise laulutüübi parallelismide struktuuri üldiseloomustus vastavalt sellele, millisesse liiki see laulutüüp kuulub, on ka mõttearendusi parallelismi puhttüpoloogilise vaatluse suunas. «On kujunenud t e a t a v a d t r a d i t s i o o n i d (minu sõrendus, U. K.) paralleelsõna (või sõnade), samuti paralleelvärsside või värsipoolte paigutamiseks parallelismi . . .» [88] «Samasuguse j ä r j e k i n d l u s e g a (minu sõrendus, U. K.) kõrvutati «homme» ja «tuna»:

Las tuleb h o m m e uusi päevi,
t u n a homme teine päevi.» [89]

Liisu Mäe lauluvariantides esineb parallelismi alal vorminähtus, mida seni pole kirjeldatud ja mida võiks pidada üheks põhilisemaks tugipunktiks parallelismi tüpoloogilisel uurimisel, — parallelismivormel, nagu seda käesolevas töös nimetatakse. Parallelismivormeliks tuleb pidada parallelisminähtust, kus parallelismiga seotud üksikud sõnad naabervärssides moodustavad samase, püsiva ühenduse eri laulutüüpides, kusjuures need sõnad eri lau-

[86] E d. L a u g a s t e, Eesti rahvaluule, lk. 87.
[87] TRÜ Toimetised, vihik 53, lk. 195.
[88] A. K o e m e t s, m. t., lk. 161.
[89] Sealsamas, lk. 163.

lutüüpides kuuluvad eri värsitüüpidesse. Näiteks laulus «Sulasele» palub tütar ema, et see teda ei naidaks varanduse pärast:

Emakene, ennekene,
ära mu pane paiga tõttu,
a n d a k aseme tõttu,
k i n k i k kirja karja tõttu! [37]

Laulus «Joodikul mehel» pahandatakse:

Nüid sina k i n k s e d kerjäkulle,
a n n i d ärä armetulle. [100]

Esimene probleem, mis niisuguste sõnaühenduste puhul kerkib, on nende traditsioonilisus. Kas moodustavad sellised parallelismid tõepoolest omaette kindlakujulise traditsiooni ja neid võib käsitleda vormelitena, või on nad vaid juhuslikud, geneetiliste seosteta kokkulangevused? Oluline on igatahes arvestada ka seda, et samade sünonüümide või analoogiliste mõistete kujunemine parallelismiseosesse võib mitmelgi korral olla täiesti iseseisvate improvisatsioonide tulemuseks sõnavaliku loomuliku piiratuse tõttu, samuti parallelismi olemusest lähtuva loomuliku mõttesuuna-arenduse tõttu lähedaste mõistete tuletamisel. Kui näiteks vaadelda laulu «Loomadega pulmas» värsse

Lätsi s o o l e sõitemaie,
a r u l e aelemaie [27]

ja laulu «Neiupaelad» värsse

Teid sa s o o l e soe paela,
palu pääle põdra paela,
a r u pääle araku paela,
tee pääle tedre paela,
küla alla näiu paela, [24]

siis võib oletada, et «soo» ja «aru» on viimases näites lauliku poolt tuletatud väljaspool otsest seost samade sõnadega eelmises näites, ja seda nimelt analoogiliste mõistete loomuliku, iseenesest hargneva kõrvutava reastamisega iseseisva improviseerimise alusel; parallelismivormeli kasuks räägib aga omakorda sama sõna — «soo» — esinemine mõlema parallelismi esimeses värsis. Veelgi enam on põhjust samade sõnade iseseisva tuletamise eeldamiseks näiteks selliste piiratud valikuvõimalustega mõisterühmade puhul, nagu värvuste nimetamine või kohanimede lükkimine parallelismidesse. Teiselt poolt võib niisugune valikuvõimaluste piiratus analoogiliste mõistete tuletamisel aga arvesse tulla ka vormelite kujunemist soodustava tegurina. On muidugi mõeldavad ka eri astmed parallelismivormeleis: ühelt poolt traditsioonikindlad samade sõnade püsivad ühendid naabervärssides, teiselt poolt samade sõnade ühendamise tendents teatud mõisterühmades, mis võib vormellikke piirjooni omandada.

Parallelismivormeli fikseerimisel, tema eraldamisel juhuslikest kokkulangevustest tuleb määravaks pidada vormelivariantide arvukust. Mida suurem on sama sõnaühendi arv eri laulutüüpides, seda rohkem on tõenäosust vormeli eeldamiseks. On ka ilmne, et paljudelgi juhtudel peab paratamatult leppima selgusetusega küsimuses, kas tegemist on tõepoolest parallelismivormeliga või juhusliku vormilise samasusega, seda just siis, kui oletatava vormeli variante on vähe. Igal juhul saab siin otsustada ainult lähema analüüsi kaudu. Vaieldamatud parallelismivormelid esindavad huvitavat, rahvalaulude struktuuri ja varieerumise suhtes olulist vorminähtust.

1. Vormel ühes paralleelsõnas

SÜNONÜÜMNE PARALLELISM

§ 36. k i n k i m a — a n d m a

Laulus «Sulasele» palub tütar ema, et see teda mehele ei paneks peiu rikkuse pärast:

a) *Emakene, ennekene,*
ära mu pane paiga tõttu,
a n d a k aseme tõttu,
k i n k i k kirja karja tõttu! [37]

Motiivis «Odavalt müüdud», mis sageli esineb ühenduses lauluga «Joodikul mehel», halvustatakse:

b) *Nüid sina k i n k s e d kerjåkulle,*
a n n i d ärä armetulle.
See om sulase soosta,
kerjäkide keskeelta. [100]

Laulus «Hobuse otsimine» küsitakse hobuse leidmisel:

c) *Uokeine, allikeine,*
mis sul veimesse visati,
mis sul a n t i anumesse,
mis sul kindis k i n g i t i? [27]

Läbinisti improvisatsioonilises pulmalaulus, mis koosneb paljudest eri tüüpi motiividest, kõneldakse vaesest pruudist:

d) *Külänaise, nännikeise,*
kust ta vaene võt't nüid veime?
Es ole a n d a amesida,[90]
jegä k i n k i kindeeida,
egä sukke i ole sugugi. [71]

[90] Or. «am(m)esida».

Samas jätkatakse järgnevas värsis:

e) *Küla tidruku, sõsara,*
külänaise, nännikeise,
viige nüid perrä viimätselle,
kinke nüid perrä kerjäkulle,
and'e nüid perrä armetulle! [71]

Kahe esimese näite vahel võib eeldada geneetilist seost. Kõigepealt on nad juba sisuliselt teineteisele väga lähedased, kujutades abielu sõlmimist ja kuuludes samasse kitsamasse laululiiki. Peale selle on nende vahel ka otsesemaid kokkupuutepunkte. Lauluvariandiga 100 ühisest üleskirjutusjärgust pärineb laulu «Sulasele» teine variant, kus leiduvad ka sulast iseloomustavad 3. ja 4. värss näitest b. On ilmne, et näide b on laulikul kombineeritud hiljem, siis, kui laulu «Sulasele» ja motiivi «Odavalt müüdud» varasemad kujud olid juba unustatud. Selles kombinatsioonis leidub nimelt jooni, mis tunnistavad tema hilisemat loomist sisult lähedaste värsside baasil. Lauliku arvukais pulmalauluvariantides leiame näidet b veel ainult ühel korral (var. 102), näite b kaht esimest värssi tabame eraldi veel ühel korral (var. 101); seejuures pärinevad kõik need näitevariandid samast üleskirjutusjärgust (ei esine teiste üleskirjutusjärkude materjalis) ja kuuluvad väga improvisatsioonilistesse, laialivalguva kompositsiooniga lauludesse. Näite b 2. värsi eeskujuks näib meetrilise vormeli alusel olevat motiivi «Odavalt müüdud» varasema variandi (11) värss

annid ärä ainu latse,

millele eelnevaks paralleelvärsiks on

enne kui müüsid tütterida,

mida näitab ka asjaolu, et sama motiivi variantides lauluvariantides 100 ja 102 ei esine enam seda ühendust — variandis 100 on küll viimati tsiteeritud värss, kuid ilma paralleelvärsita, variandis 102 esineb see paralleelvärss kujul

Ära nüid annid ainu latse,

kuid sellele järgneb värss

annid alvale rahale.

See algselt terviklikku parallelismi kuulunud värsside eraldi esinemine ja nende avaldumine kompositsiooniliselt hoopis erinevais asendeis näitabki olukorda, kus vastavate motiivide varasemad kujud pole laulikul enam meeles — nende asemele on aga tuletatud vanema materjali baasil uus parallelism, näide b, mis esineb siis sellisena ka laulu «Sulasele» uuemas variandis. Ei ole mõeldamatu, et näite b 1. värsi eeskujuks on olnud näite a 4. värss, eriti just selle 2. ja 3. sõna («kirja karja» > «kerjäkulle»), näite b 4. värss oleks siis samuti samal eeskujul moodustatud. «Kerjakuga» seotud värsid on laulikul hilisemas repertuaaris omalaadi

stereotüüpseks materjaliks, mida ta kasutab vaese inimese või sulase iseloomustamisel. Seejuures on huvitav märkida, et laulu «Sulasele» varieerumises näib just käesoleva vormeli kaudu avalduvat, kuidas olulised muudatused ühiskonna sotsiaalses struktuuris tingivad ka rahvalaulude varieerumist. Kui selle laulu vanemas variandis (37), mis esindab kunstiliselt ühtlast ja ilmselt ulatusliku traditsiooniga laulu, seatakse sulane positiivsesse valgusse — teda nimetatakse vaid «teise palga poisikeseks» ja öeldakse, et

Sulasest saab suuri meesi,
orjast saab osa jagaja,

ja soovitatakse talle mehele saada — siis hilisemas variandis, mis on tunduvalt lühenenud ja tervikus sisaldab palju improvisatsioonilist (103), halvustatakse sulast, öeldes tema kohta «kerjak» ja «armetu», näites e ka «viimane», ja laidetakse temale mehele minemist. Võib arvata, et laia traditsiooniga vanem sõnastuskuju, mis on loodud muidugi veel kaugemas minevikus kui Liisu Mäe varasem repertuaari esitusjärk, näitab feodaalühiskonna-aegset mõistvat ja pooldavat suhtumist sulasesse ja orjasse, noorem sõnastuskuju aga, mis avaldub vormeli vahendusel improvisatsioonilistes lauludes ja on võib-olla otseselt Liisu Mäe looming, esindab kapitalistlikule ühiskonnale omast alavääristavat suhtumist sulastesse, vaestesse, rõhutab klassivastuolusid, mis muidugi lauliku kodumaal — Mulgimaal — võisid eriti silma paista.

Näites c ei paista olevat seoseid teiste näidetega; arvestada võiks ainult sisulist lähedust, sest hobune teeb juttu pulmadest, kus ta oli, «veimed» ja «kindad» kuuluvad mõistete ringi, mis sageli esinevad pulmalauludes. Näited d ja e on mitmeti lähedased näidetele a ja b, näide e on ilmselt näite b otsene variant, mis toob esile, kui vabalt (kuivõrd erinevat värsistruktuuri rakendades) võib laulik kasutada parallelismivormelit. Näite d loomiseks on laulik arvatavasti kasutanud ühtlasi teistsugust, laiemas mõttes parallelismivormelit — «hame» ja «kindad» moodustavad paralleelsõnad mitmes stereotüüpses värsirühmas, kus mainitakse riietusesemeid, olgu see siis veimede arutlemisel,[91] neiu ehtimisel[92] või

[91] Näiteks ühes pulmalaulus:

Külänaise, nännikeise,
kust ta vaene võt't nüid veime —
es ole anda am(m)esida
jegä kinki kindeeida
egä sukke¸i ole sugugi. [71]

[92] «Mannimängus»:

Jehi, jehi, Mannikeine,
jehi neile jehteelle —
aa sel'gä ame linane,
pääle pihta peenikeine! [190]

nekruti varustamisel.[93] Näite d viimase värsi paralleeli ja arvatavasti eeskuju leiame nooriku kodu ülistavas pulmalaulus, mis pärineb samast üleskirjutusjärgust:

Mis te tühja kiitelede,
asjata au ajade —
suhkrut ei ole sugugi,
sarap ei saa pähkelida. [70]

Eelviimane värss pakub siin oletust värsilõpulisele meetrilisele vormelile ja sellest lähtuvale alliteratsioonile tugineva otsese seose kohta. Seostatavad värsid on ainukordsed lauliku kogu lauluvaras, neid sisaldavate lauluvariantide improvisatsioonilisus viitab võimalusele, et nad on loodud otse üleskirjutamisjärgul improviseerituina.

§ 37. k u r t m a — s e i s m a

Ühes pulmalaulus:

a) *Seda ei tää ega ei mõista,*
mis nüüd k u r d a t' kurvalise,
s e i s a d' liia leinalise,
istud iku silmilise —
kas ei ole süüa või ei ole juua? [41]

Laulus «Loomadega pulmas»:

b) *Pia, poiss, piata, poissi,*
oia, poiss, oma obene,
s e i s a t e l l e siidi saani,
k u r d a t e l l e kulda tõlda! [27]

Näide a on ainukordne lauliku pulmalauludes — näite 3. värssi, mis ka käesoleva vormelitüübi seisukohalt on tähtis, ei leidunud üheski teises pulmalauluvariandis. Ka näite b puhul võib märgata umbes samasugust: 1906. a. üleskirjutatud variandis (27) esineb see küll tsiteeritud kujul korduvalt, kuid 1921. a. üleskirjutatud variandis 51 puudub näite 3. värss, kuigi sama motiiv selleski variandis korduvalt esineb; ainult 10 päeva hiljem üleskirjutatud mõnevärsilises fragmentaarses variandis 52 leidub ka see värss. Nii on mõlema vaadeldava laulutüübi puhul täheldatav hilisemate variantide lühenemine, mille põhjuseks on arvatavasti olnud unustamine; see lühenemine on sündinud aga just oletatavat vormelit moodustavate värsside arvel. Võib-olla on laulikul varasematel aegadel tõepoolest selline vormel olemas olnud — otsustamast keelab variantide vähesus.

---

[93] «Sõjalaulus»:

Aa selgä sõa amme,
kätte sõa kirju kinda! [168]

§ 38. t õ u s m a — ä r k a m a

Laulus «Ole hoolas hommikul» õpetatakse noorikut:

a) *Ärä vaata päivä järgi*
egä vaata kuu järgi:
kuu om katsiti kavala —
kõrra kasvab, kõrra kaob,
kolmande kaob koguni.
Kui sina kuuled, sis sina t õ u s u,[94]
kui sina ärkäd, sis ä r ä n a! [98]

Laulus «Joodikul mehel»:

b) *Kui tuleb tema koduje,*
kui ma‿i kuule t õ u s u v a t a,
pel'gä‿i ä r ä n e v a t a,
võtab sis pessä pihta möödä,
õhuta õlasid möödä,
kärki käe varsi möödä. [121]

Parallelismi analüüsimiseks on vaja arvestada ka viimase näite varianti

c) *Kui tuleb tema koduja,*
tuleb kui tuli taresse,
säde sängü veere pääle,
tuleb kui põrsas põrmandulle,
õikab kõrra, õikab katsi,
kui ei kuule, Reedakeine,
kui sa‿i t õ u s u v a t a,
pel'gä ei ä r ä n e v a t a,
võtab su pessä pihta mööda,
õhuta õlasid möödä,
kärgib käe varse möödä. [106]

Äratab tähelepanu näite a värsside 4—7 sarnasus näite c värssidega 5—8, mis kergitab esialgu koguni mulje, nagu oleks tegemist ühe ja sama motiivi varieerimisega eri lauludes. Lähem vaatlus näitab, et see sarnasus võib küll põhineda ainult samaste stereotüüpsete elementide kasutamisel vaadeldavais laululõikudes, kuigi ei ole ka päris võimatu, et siin tõepoolest esineb kogu motiivi (resp. värsirühma) laenamine, stereotüüpne kasutamine neiu ärkamise kirjeldamisel(sellele oletusele räägib küll veel vastu ka asjaolu, et meetrilise vormelina vaadeldav «kõrra . . . , kõrra . . .» (resp. «kõrra, . . . katsi») on näites a sisuliselt palju rohkem eemal järgnevaist värssidest kui näites c, kus ta on järgnevate värssidega kõige otsesemalt seotud). Värsside

Kui sina kuuled, sis sina tõusu
kui ma‿i kuule tõusuvata
(kui sa‿i tõusuvata)

---

[94] Or. «sis s(in)a tõusu».

lähedus on igatahes niivõrd suur, et eriti antud kontekstis on küllatki loomulik eeldada siin samast, stereotüüpsena kasutatud värssi. Kuid seegi peab jääma oletuseks (variantide vähesuse tõttu) ja arvestada tuleb veel kolmandat võimalust: näidetes on geneetiliselt ühist vaid vaadeldavas parallelismivormelis, kogu muu sarnasus on vaid juhuslik ja väline. Muidugi ei sule see ka võimalust, et parallelismivormel või siis oletatavasti stereotüüpseks tehtud värss on moodustanud esialgse pideme, mis on endaga kaasa tõmmanud teisigi vormielemente teise laulu analoogilisest lõigust. Mitmele vormielemendile põhinev sarnasus analüüsitud laululõigus suurendab igatahes tõenäosust, et siin on rakendatud stereotüüpseid elemente, seejuures ka parallelismivormelit.

ANALOOGIAPARALLELISM

§ 39. a g u — p ä e v — k u u

Laulus «Uppunud vend» otsib õde venda:

a) *Tere, a g u alta mõtsa,*
tere, p ä i v ä päälta mõtsa,
kas te näite näiu velle? [10]

Laulus «Poiss tõuseb neiude juurest»:

b) *K u u tõusi Kura jõesta,*
a g u Narva allikusta,
p ä e Pärnu lätteesta.
Kustes tõusi meie velle? [95] [173]

Laulus «Imelik linn»:

c) *Panem k u u korstenessa,*
panem a o akenista,
p ä i v a ette repenesta. [18]

Siingi on võrreldavate laulude ülesehituses vaatlusaluste näidete naabruses sarnasusi, mis võib-olla viitavad mingitele geneetilistele seostele, mis omakorda on ehk kuidagi tinginud või soodustanud parallelismivormeli kujunemist käesolevais näidetes: kui juba võeti ühe laulu kujundamisel eeskujuks rida jooni teisest laulust, siis oli hõlpus üle kanda ka nendega seotud või nende naabruses olevaid vormijooni. Mõlemas laulus otsitakse venda; laulu «Uppunud vend» alguses ja üsna lähedal näitele a esineb värss

Lätsi sis velle otsimaie,

laulu «Poiss tõuseb neiude juurest» algul ja üsna lähedal näitele b esineb värss

Me läem velle otsimaie;

[95] Originaalis ka paralleelvorm «kust sis».

mõlemas laulus on esitatud näidete lõpul otsesed küsimused, mõlemas laulus esineb seejärel venna kirjeldus (see on küll erinev), mida juhatab sisse sama küsimus:

Meanes oli meie velle? [174]

Muidugi võivad need sarnasused olla juhuslikud; parallelismivormelit võib eeldada ka väljaspool neid sarnasusi, iseseisvana.

Laulu «Uppunud vend» üks variant (183) näitab, et vaadeldavasse parallelismivormelisse võiks ehk arvata veel kolmandagi liikme — kuu. See variant pakub ao ja päeva eeskujul neiu vestluskaaslaseks veel ka kuu:

Tere, kuu, kumer kübära,
kas sa näied näiu velle? [183]

Kuigi «kuu» ei kuulu siin näitega a samasesse parallelismi, seisab ta enam-vähem samas suhtes näitega a laulu kompositsiooni alusel; teiselt poolt esineb «kuu» aga vormeli asendis näites b.

Näide c kinnitab aga juba veenvalt, et vormel on kolmeliikmeline — siia kuulub ka «kuu».

§ 40. k e s a — v a r i k

Laulus «Haned kadunud»:

a) *Ai ma ni ani vesile,*
keeruti kana k e s a l e,
varvasjalga v a r i k u s e,
lehtejalga lepikuse. [26]

«Õitsilaulus»:

b) *Kui ma saie õitsi teeda,*
õitsil oli ilus elädä:
sööt' oli obeste süvvä,
k e s ä õitsi keerutada,
v a a r i k val'laste visata. [144]

Näidetel on olemas sisuline side — mõlemas on juttu loomade toitmisest; see side on aga niivõrd kauge, et vaevalt saab seda geneetilise seose oletamiseks kasutada. Seevastu esineb vormi osas kaheldamatu sideelement — «kesa»-värss, mis näib kujundavat alliteratsioonivormeli ja on võib-olla ühest laulust teise kandunud samane värss. Just selle alliteratsioonivormeliga ühenduses võib eeldada parallelismivormeli olemasolu näidetes, mitte aga juhuslikke ja eraldi tuletatud paralleele. Tõenäoliselt on vaadeldav parallelism algsem laulus «Haned kadunud», kus tema jaoks on otsesed vormiseosed, n.-ö. lähteimpulsid juba laulu alguse ehituses olemas («kana kaitsa» > «kana kesale», «varvasjalga

vaata» > «varvasjalga varikusse»). Vaadeldav alliteratsioonivormeli ja parallelismivormeli ühendus moodustab vaheastme ühesõnalise paralleeliga parallelismivormeli ja kahesõnalise paralleeliga parallelismivormeli vahel.

§ 41. l e p p — h a a b

«Lambamängus»:

a) *Tee aida, terita*
lihavista l e p a puista,
alevista a a v a puista,
saledesta saarepuista,
koledesta kuusepuista,
kuhlapuista kullatsista,
vahterista valgeista,
sarapuista sirgiesta,
õunapuista õigeista! [96] [40]

«Ussisõnades»:

b) *Ussike, ilus linnuke,*
murueina moodulene,
kasteeina karvalene,
lehekene l e p ä kirja,
allikene a a v a kirja! [198]

Näide a esindab arvukate variantidena kasutatud stereotüüpset värsirühma,[97] näide b on aga lauliku repertuaaris ainukordne. Parallelismivormelile näib siin viitavat ka näite b 4. värsi esimene sõna, millel on kõlalist sarnasust näite a «lepa»-värsi epiteediga. Ka näite b 5. värsi alguse ja näite a 3. värsi alguse vahel saab eeldada seost kõlalise samasuse alusel. Rõhuliste värsiosade kõlaline kokkulangemine kinnitab samast vormilist ülesehitust, ükskõik, kas parallelismivormel on sellest lähtunud või see ise parallelismivormelist või on ta koguni koos parallelismivormeli rakendamisega loodud.

§ 42. s e a l i h a — l a t i k a s

Laulus «Endine elu» kiidetakse kodu toiduküllust:

a) *Kui oli oman koduna,*
lätsi aita mäele,
keset usta kellerisse,
pää pute s e a l i h a s s e,
lagipaik l a t i k i s s e,[98]
ame avi ambeessa. [11]

[96] Or. «onapuista».

[97] Näiteks laulus «Lauliku lapsepõlv»:

Veli tõi nõdja nõmmikusta,
koledesta kuusikusta,
alevista aavikusta,
lihavista lepikusta.
Ema viis allu einamaale. [25]

[98] Or. «lattikisse».

Kiigelaulus ülistatakse häid kiigeseppi:

b) *Olga terve, kiigessepä!*
See kiiku s e a l i - a s t a,
kabla om kana munesta,
lavva l a t i k a kalasta. [127]

Kumbki näide esindab omaette, iseseisvat stereotüüpse värsirühma tüüpi.[99] Käesolevast nähtub, et nende vahel võib eeldada geneetilist seost vaadeldava parallelismivormeli näol. Parallelismivormeli eeldamiseks annab põhjust juba sisuline lähedus, mis vormeli kujunemist on saanud soodustada: kuigi ühes näites on vormelsõnad otseses, teises ülekantud tähenduses, on mõlemate sisuks maitsvate toitude mainimise kaudu avaldatud kiitus. Vormeli vormilise tugipunktina tuleb kõne alla parallelismi alustav «sealiha», mis kummagi näite kõigis arvukais variantides säilitab rangelt oma kindla meetrilise asendi.

2. Vormel kahes paralleelsõnas

§ 43. a g u — a l t(a l l a), p ä e v — p ä ä l t(p ä ä l e)

Laulus «Uppunud vend»:

a) *Tuli a g u a l t a mõtsa,*
tuli p ä e p ä ä l t ä mõtsa.
Võti agu ma tereta:
«Tere, a g u a l t a mõtsa,
tere, p ä e p ä ä l t a mõtsa,
kas te näide näiu velle?» [182]

Ühes kontaminatsioonilises pulmalaulus kiidetakse noorikut:

b) *Küll ta kuvab kangeida,*
küll ta lõhub lõuendida,
sissi kuab siidi kirja,
p ä ä l e kuab p ä e v ä kirja,
kuu kirja keskeele,
a l a kuab a o kirjä. [1]

---

[99] Näiteks nooriku kodu ülistavas pulmalaulus:

Mis sul viga viksi olla —
lähäd aita sa mäele,
pää putub sea lihasse,
konsa kuivisse kalusse,
lagipaika latikille! [94]

ja laulus «Lesknaine»:

Ma kütä sanna köömenista,
vee tee mee vahasta,
viha tee villa täteresta,
seebi tee sea lihasta. [166]

Näidete sisulise kauguse ja vähesuse (ka näidete variantide vähesuse) tõttu on raske otsustada, kas siin on tegemist juhuslike väliste paralleelidega või geneetiliste vormeliseostega. Näitest a on olemas vaid üks variant (lauluvariandis 10), näide b sisaldub vanimas laulus, mis L. Mäelt on üles kirjutatud (1896. a.), on ainukordne ja puudub kõigis hilisemates arvukates pulmalaulude üleskirjutustes.

Nagu eelnevalt võis näha, laieneb vaatlusalustel sõnadel põhinev ühe paralleelsõnaga parallelismivormel kolmeliikmeliseks.[100] Ka näitest b selgub sama. Seejuures on aga ilmne, et see kolmas liige — «kuu» — ei too kuskile kaasa teist paralleelsõna samasse värssi ega võimalda teda käsitleda käesolevasse kitsamasse oletatavasse vormelitüüpi kuuluvana. Ka tema kuulumine ühe paralleelsõnaga parallelismivormelisse näib olevat mõneti juhuslik, võimalustekohaselt improvisatsiooniline — nii annab vaadeldava vormeli näide b oma k-alliteratsiooniga tema kasutamiseks alust ja näide b sobib ses osas ka ühe paralleelsõnaga parallelismivormeli näiteks. Teiselt poolt tuleb kõne alla vaatlusaluse vormeli seos ja isegi pärinemine meetrilisest vormelist «alt — päält». Kui näiteks jälgida värsse

Pää tal paistis päälta mõtsa,
jala alta arva mõtsa,
keha mõtsa keskeelta, [83]

siis võib (ühenduses näitega a) arvesse tulla isegi värsilõpuline kahesõnaline meetriline vormel. Vormel «alt — päält» paistab silma ka näites b. Nõnda võib oletada, et vaadeldavas vormelis on ehk tegemist ühe paralleelsõnaga parallelismivormeli «agu — päev» ja äsjavaadeldud meetrilise vormeli liitumisega, kusjuures kahesõnaline parallelismivormel võiks olla vaid näiline. Kuid samas ei saa silmi sulgeda võimaluse ees, et vaatlusalune vormel ongi ehk just vormeliks kujunenud äsjanimetatud komponentidest — teistest vormelitest — lähtuvalt.

§ 44. mees — meeleline, kaasa — kaela (-armuline)

Pulmalaulus hõisatakse:

a) *Kodu om jilus eläda —*
m e h e said sa m e e l e l e s e,
õissaa!
K a a s a k a a l a armulese. [99]

Oma improvisatsioonilises «autobiograafias» aga kaebab laulik:

b) *Ei ole m e e s t a m e e l i t a m a n,*
k a a s a k a a l a nakkamanna. [64]

[100] Vt. eespool. lk. 139.

Näidete kokkukuuluvusest oli juttu juba § 23 analüüsimisel. Et mõlemad näited kuuluvad ainulaadseisse, läbinisti improvisatsioonilistesse ja oma ülesehituses ainukordselt lauliku repertuaaris esinevaisse lauluvariantidesse (var. 99 improvisatsioonilisust näitab rohkete stereotüüpsete värsside ja motiivide põimimine laulu, konkreetsete isikute kui pulmategelaste nimetamine laulus ja laulu kohandamine nendele, var. 64 improvisatsioonilisust aga lauliku tunnistus «nüid ma laula esiendäst» ja samuti stereotüüpsete elementide küllus), siis on selge, et vähemalt üks näidetest on lauliku enese poolt otseselt improviseeritud — väga võimalik, et suurel määral koguni üleskirjutamise käigus. Seda kinnitab ka asjaolu, et mõlemad ainulaadsed variandid on esitatud samal päeval ja üsna lähestikuselt üleski kirjutatud. Vormeli kujunemisel võis määrav olla lauliku poolt produktiivselt kasutatud stereotüüpne värsitüüp «Oh mu meeline meheke» [101], mis andis ehk aine vaadeldavate näidete moodustamiseks. Teiselt poolt on aga käesolev vormel võimalikuks saanud tänu alliteratsioonilise sõnapaari «kaasa — kaela» vormellikule kasutamisele. Vaatlusalune vormel ja tema seosed stereotüüpsete elementidega tunnistavad, kui loovalt ja kui avara mõisteringi assotsiatsioonidele toetudes kasutab laulik variatsioonilist menetlust laulude kujundamisel.

§ 45. h o b u — o s t m a, s a a n — o s t m a, s a a n i a i s a d (— o s t m a)

Laulus «Veli teeb tuba» ütleb õde vennale, et see ehitab maja naise võtmiseks:

a) *Sa tood naise Narvamaalta,*
o b u o s t a d Oiumaalta,
s a a n i o s t a d Saksamaalta.
s a a n i a i s a Arjumaalta. [14]

«Linnamängu» variandis, mis on kirja pandud koos mängimisviisi kirjeldamisega, räägitakse algul neiule ehete ostmisest linnast ja siis

b) *Kui ärä ehit, sis*
näiul o b e s t o s t a m a i e - - -
näiul s a a n i o s t a m a i e - - -
s a a n i a i s u o s t a m a i e - - - [189]

(Viimased värsid kujutavad endast ringmängu mängimisel püsivana korduva värsirühma eri esituskordadel varieeritud lõpuvärsse.)

Käesolevad näited esindavad väga omapärast ja huvitavat vormelitüüpi, mida võiks käsitleda isegi juba tektoonilise põhiiseloomuga stereotüüpse motiivina — paralleelismi püsivus ei põhine

[101] Vrd. § 23.

siin mitte alliteratsioonil, nagu tavaliselt, vaid tihedal sisuloogilisel seosel, mis ongi osutunud stereotüüpselt kasutatavaks. Kahesõnaline paralleelistamine vormelis saab siin seetõttu eelmistest hoopis erineva ilme — vormel on sisult tihedam, monoliitsem, seetõttu aga ühtlasi reljeefsem ja tüpoloogiliselt iseseisvam. Vaadeldav vormel võib esineda ka ühesõnalise paralleelistamise näol (millest kahesõnaline, kitsam vormel arvatavasti ongi tuletatud): näide a jätkub laulus:

Naine mõistab narva keele,
o b u mõistab oiu keele,
s a a n i mõistab saksa keele,
s a a n i a i s a arju keele.

«Linnamängu» ühes teises variandis esineb:

Lubasid o b e s t a osta,
näiu s a a n i n sõidateve,
osta es näiul o b e s t a,
saa es saks s a a n i k e s t a —
võtku kurje poisikesi! [33]

KOKKUVÕTE

Juba põgusal pilgul värsisisestele variatsioonilistele vormeliseostele ilmnes, et siin avalduvad vorminähtused on paljudel juhtudel raskesti tabatavad või väga problemaatilised, kusjuures oli ette näha, et vormeli olemasolu fikseerimine peab mõningatelgi kordadel materjali esialgsete piiride ja iseloomu tõttu jääma lahtiseks, lahendamata küsimuseks. Eelnev üksikasjaline analüüs näitas samuti, et see probleem — vormelite fikseerimine — peabki paljudel juhtudel esialgu jääma lahendamatuks. Kuid analüüs näitas teiselt poolt, et värsisiseste vormelite kui rahvalaulude variatsioonilisi tüübisuhteid määrava ja elementaarseid stereotüüpseid vorminähtusi koondava omaette tüpoloogilise nähtuse olemasolus ei saa kahelda. Paljud vormelitüübid näitavad selgesti oma funktsioone arvukais näidetes (resp. variantides) avalduva samase stereotüüpse sisu kaudu. Vormelite kui omaette stereotüüpsete väljenduste liigi tüpoloogiline iseseisvus ja lauluvariantide suhetes määraval ja kindlal kohal olev funktsionaalsus tulid veenvalt ilmsiks eriti neil juhtumitel, kus vormeli kasutamist tingisid mõned vormeli avastamiseks kriteeriume pakkuvad olukorrad ja vormiseosed. Viimastest osutusid eriti tänuväärseiks asjaolud, kus võis otseselt nentida vahetut improviseerimist lauliku poolt lauluvariandi esitamisel. Kui mitmete või paljude samase, traditsioonis püsiva sõnastusega lauluvariantide kõrval kerkis esile selline lauluvariant, kus tunduvalt erineva sõnastuse taga võis näha stereotüüpsete värsside ja motiivide kõrval ka niisuguste vormelite rakendamist,

millega sisult ja vormilt samased seosed esinesid paralleelselt ka teistes laulutüüpides analoogilistel (improvisatsioonilistel) kohtadel, kui neid paralleele oli arvukalt ja kui neid sisaldavad improvisatsioonilised lauluvariandid olid üles kirjutatud väikese ajavahemiku järel traditsioonis püsivate lauluvariantidega võrreldes, siis võis kindlasti veenduda vormelite olemasolus ja funktsioneerimises. Niisuguseid analüüsinäiteid pakuvad vormelitüübid «muu — maa» (§ 6), «kodu jäti» (§ 20), «uhke» (§ 26). Kahe viimase vormeli näidetes avaldub ühtlasi selgesti ka vormelite mnemooniline funktsioon — ununema kippunud lauluosade memoreerimisel laulude esitamise käigus on improviseerivalt kasutatud vormelid aidanud mõttelõnga siduda ja vormiliselt arendada. Vormeli olemasolu ja tõhusat kasutamist saab eriti kindlalt nentida siis, kui lauluvariantide võrdlemisel kaheldamatult või suurel määral improvisatsioonilises lauluvariandis (millest mõnedki osutuvad arvatavasti tervikuna Liisu Mäe loominguks, teised näitavad improvisatsioonilisust suurte sisuliste erinevustega, motiivide ümberpaigutamisega, ainulaadsete kontaminatsioonidega ja rohkete stereotüüpsete motiivide ja värsside ainukordselt omapärase kasutamisega traditsioonis püsivate lauluvariantidega võrreldes) on vormeli alusel moodustatud koguni uusi värsse (vormeli olemasolu näitab siis taas sama vormelinähtuse esinemine resp. paralleelid teistes lauluvariantides). Niisuguseid analüüsinäiteid pakuvad vormelid «hoidma — hobune» (§ 9), «saama — saan» (§ 11), «viima — vesi» (§ 15), «siia saanu» (§ 19). Paljudel sellistel juhtudel veenab meid vormeli rakendamises ka selliste vormeli alusel loodud värsside sekundaarsus — vormilised defektid sellistes värssides (puudused alliteratsiooni või meetrumi osas, loogilised vastuolud või vormilised konarused nende värsside ümbruses) näitavad nende interpoleerimise hilisust. Vormelite olemasolu ja rakendamist näitab mõnel juhul ka nende vormiline iseseisvus; peaaegu alati on vormelid seotud värsi sisu ja vormi määrava alliteratsiooniga; esineb aga olukordi, kus vormel säilitab oma kindla, püsiva vormi (nagu see esineb tema paralleelnäidetes, tema variantides) ka siis, kui ta esineb väljaspool alliteratsiooniseost; niisuguseid näiteid pakuvad vormelid «kivituba» (§ 29), «vaene naine» (§ 31), «ämma päits» (§ 35). Vormelite olemasolus ja nende produktiivses kasutamises lauliku poolt võib lõpuks veenduda juba näidete arvukuse ja üllatavalt samaste olukordade ja seaduspärasuste alusel, mis neis ilmnevad. Teiselt poolt on selge, et vormelit saab fikseerida ainult konkreetses ja mitmekülgses variantide analüüsis, kusjuures napp materjal võib mõnigi kord vormelit pakkuda vaid näiliselt, juhuslike väliste paralleelide läbi ja sel alusel luua vaid vormeli-illusiooni.

Mida siis kujutavad endast õieti äsjaläbitud analüüsis neljaks alaliigiks — alliteratsiooni-, meetrilisteks, parallelismivormeliteks ja stereotüüpseiks sõnadeks ning sõnaühenditeks piiritletud värsi-

sisesed vormelid? Vaadeldud vormelid on stereotüüpse rahvalauluainese kõige elementaarsemad vormid, mis just oma elementaarsuse tõttu on omandanud väga laia rakendussfääri ja moodustavad põhilise tähtsusega materjali rahvalaulude loomingulisel varieerimisel. Nende kujunemise eeldusteks on kõige põhilisemad psühholoogilised seaduspärasused, mis valitsevad rahvalaulude suulises traditsioonis. Nad on moodustunud kõige põhilisemate vormitunnuste kordumisega seotud lähedaste assotsiatsioonide alusel, nad kujutavad endast kõige elementaarsemat ja laiemat stereotüüpsete väljenduste liiki, kus sisu ja vormi ühinemine ühtseteks konkreetseteks vormelitüüpideks on kujunenud laia assotsiatsiooniringi alusel; nad on seega kõige elementaarsemaid, kuid ka kõige universaalsemaid sisu ja vormi ühendusliine rahvaluules üldse. Nad on elementaarsed, kuid väga universaalsed ehituslülid, rahvalauliku stereotüüpsena kasutatav vormivara, mis tema käsutuses on olnud laulude loomisel ja varieerimisel. Nagu nägime, esines juhtumeid, kus vormel oli aluseks kogu uue värsi loomisel, enamasti aga piirdus vormeli kasutamine vaid rakendamisega värsi ühes osas. Kas vormeli kasutamine värsiosaks on toimunud juba laulu kui tervikut luues või on see hilisem vormitäitmine unustatu asendamiseks või laulu soovikohaseks varieerimiseks või on see hilisema kasutamise korral veel endaga kaasa toonud koguni suurema lauluosa või laulu kogu sisu määrava muutmise — seda kõike saab selgitada vaid konkreetsel analüüsil, mõnigi kord aga osutub see küsimus lahendamatuks kriteeriumide puudumise tõttu. Vormel võib suunata varieerimisel sünonüümide või analoogiamõistete kasutamisele mõnes üksikus sõnas värsis (näiteks § 10 puhul), kuid ta võib ehk mõnikord määrata kogu laulu tektoonilise struktuuri (§ 2) või olla tugipunktiks, mis määrab varieerimisel kujundite kasutamise.

Iga vormel moodustab sisult ja vormilt ühtse omaette terviknähtuse, omaette tüübi stereotüüpse olemuse alusel. Iga vormel on otsekui avarapiiriliseks pildiks, mis vastavalt tema sisule ja vormile sisaldab võimalusi kord laiemaks, kord kitsamaks kasutamiseks. Mõni vormel on sisuliselt väga avar, kandes eeldusi rakendamiseks peaaegu mistahes laulutüübis. Sellised on alliteratsioonivormeleist «muu — maa» (sobib igasuguse kauge maa märkimiseks), «teine — teine» (sobib lauludesse, kus juttu kahest tegelasest või nende kõrvu- või vastuseadmisest), «valama — vask» (lauludes, kus räägitakse väärtuslike asjade valmistamisest, mingist tegevusest või ühendusest väärtusliku objektiga jne.), meetrilistest vormelitest «siia saanu» (tähistab kellegi-millegi tulemist, päralejõudmist). Kitsama mahuga ja vähemas ulatuses rakendatavad on näiteks alliteratsioonivormelid «kuu — kumer» (lauludes, kus juttu kuust), «hoidma — hobune» (lauludes, kus juttu hobusest), meetriline vormel «kandelenna» (lauludes, kus räägitakse kandmisest või kaenlas hoidmisest). Mõnigi vormel on

piiratud juba teatava temaatilise ühtlusega — vormelit «mure — muu» saab kasutada vaid lauludes, kus on näidatud muretsemist, kurvastamist.

Nagu eelnevast selgus, võib vormelitüübi traditsionaalsus avalduda eri astmeis. Laiema avaldussfääriga ja elementaarsemat laadi vormelitüüp võis konkretiseeruda mõne lisaelemendi traditsiooniliseks saades ja nõnda enese pinnal moodustada erineva vormeliastmena kitsama tüübi ehk alatüübi (§ 19 ja 34). Iga vormel pärineb algselt kahtlemata mingist laulutüübist, tema hilisemal stereotüüpsel kasutamisel on ta saanud aga konkreetse ilme ja kujunduse sõltuvalt sellest tüübist, kus ta esineb.

Eelnevast nähtus veel, et mõnigi kord on ühinenud samas vormelitüübis eri vormeliliikide tunnused. Erinevailt alustelt lähtuvad assotsiatsioonid on siin niivõrd ühtseks vormitervikuks sulanud, et vormelitüübi paigutamine vaid ühe või teise vormeliliigi alla oleks kunstlik ja ebaõige. Niisugused vormelid on saanud eriti reljeefse ja iseseisva ilme, enamasti on sellega tagatud ka nende laiaulatuslik stereotüüpsus. Selliseid on näiteks alliteratsiooni- ja meetriliste vormelite ühendustest «kodu — kolm», «tegema — tegu», «valama — vask», «siia — saanu», alliteratsioonivormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «kuu — kumer», alliteratsiooni- ja parallelismivormeli ühendustest «must — muld», meetrilise ja parallelismivormeli ühendustest «kodu jäti», meetrilise vormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «kurja» ja «uhke», parallelismivormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «meeline». See vormeliliikide omavaheline põimitus näitab rahvalaulude vormielementide kõige põhilisemaid seoseid ja näitab teid rahvalaulude geneetiliste seoste avastamiseks, teiselt poolt on ilmne, et sellistes ühendites on mõnigi kord üks vormeliliik tinginud samas vormelis teise liigi traditsiooniliseks saamise.

Värsisisesed vormelid moodustavad kõige elementaarsema stereotüüpsete väljendite liigi ja on sageli otseseks aluseks stereotüüpsete värsitüüpide moodustamisele. Mitmete vormelitüüpide analüüsist ilmnes, et vormeli üleminek stereotüüpseks värsiks on vahel niivõrd sujuv, et osutub võimatuks või siis konventsionaalseks tõmmata eralduspiir ühelt poolt vormeli, teiselt poolt samase stereotüüpse värsitüübi vahel (§§ 15, 16, 17, 22, 23, 29, 31, 32 ja 33).

Värsisiseste vormelite tähtsus ja rakendussfääri laius ilmneb selgesti, kui võrdlusmaterjali valida väljastpoolt käesoleva töö piire; ongi ilmne, et vormelite olemus ja piirid selguvad täies ulatuses alles siis, kui nad võrdlevalt läbi töötada teiste rahvalaulikute (kõigepealt teiste Paistu laulikute ja naaberkihelkondade laulikute) repertuaari ja õieti kogu olemasoleva rahvalaulumaterjali alusel. Juba põgus pilk mistahes rahvalaulukogusse näitab, et võrdlemisvõimalusi on väga palju. Kuivõrd need avardavad vormelite avaldumissfääri või ahendavad seda, missuguseid seoseid laulu-

tüüpide vahel nad aitavad fikseerida — see jääb muidugi edasise üksikasjalise uurimise otsustada. Nii näeme näiteks Halliste lauludes tuttavat meetrilist vormelit «kandelenna» laulus «Ori taevas», kus kujutatakse perenaist, kes orjale tahab taevas tasuda:

Kõnnid pimeja kammeren,
küünärpuu pikä peona,
kangapaaki k a n d e l e n n a.[102]

Halliste lauludes on ka tuttav meetriline vormel «süüa — juua». Laulus «Liigsööja» esineb ta kujul

Kodo tuleb suuri sööja,
suuri s ö ö j a, suuri j o o j a,
nel'läs kiku neelataja.[103]

Kontaminatsioonilises «Sõjalaulus»:

Viiti meid nooren sõdaje,
poisikesen Poolamaale.
Kee meid s ö ö d i, kee meid j o o d i?
Jõgi meid s ö ö d i, järv meid j o o d i,
allik anni aput taari.[104]

Liisu Mäe lauludes leiduvate alliteratsiooniseoste oletatavalt vormellikke paralleele võib aga leida ka palju kaugemalt — Kuusalu ja Setugi rahvalauludest. Ent veel enam — isegi karjala ja koguni vepsa lauludest võib leida alliteratsioonilisi sõnapaare, millel on vasteid L. Mäe lauludes. L. Mäel leidub vormel «panema — pada».

Näiteks «Pajamängus»:

Mis p a n e mina p a d a j e
või kanna mina katalisse? [22]

Laulus «Õpetus noorikule»:

Sis sina veere vettä teedä,
p a n e sis p a d a tulele,
keema pane keitlekeine,
varima vaski katlakeine!

Arhippa Perttuneni lauludest leiame:

Mies pieni m[erestä] nousi,
— — —
Niin p a n i p a a n tulella.[105]

---

[102] H II 22, 77 (9).
[103] H II 22, 94 (20).
[104] H II 22, 81 (14).
[105] Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 431—432.

Liisu Mäe «Ussisõnades»:

Mine sa kül'mä kellerisse,
enne veere üle vee,
ü l e kümne, ü t s m e nurme! [198]

Tema «Roosisõnades» on proosakujuline algus:

Jeesus läits ü l e ü t s m e mere...

Arhippa Perttunenil:

Lennä tuonne, kunne käsken:
Y l i t š e meren y h e k s ä n,
Meripuolen kymmenettä.[106]

Vepslastelt on üles kirjutatud iidne haldjatekutse:

Kühärō, kaharō, tuлę munanitšut sōmhä ... ü l ü t š i ü h t s ä s mas...[107]

L. Mäel on värsid:

Kui sina veered Vil'ländisse,
r a h a sul r a k s u b kaukeenna. [94]

Karjala rahvalauludest leiame:

Isäntä ajatteloopi,
— — —
R a h a t r a k s i t kormanossa.[108]

Kuusalu lauludes esineb:

O porsas, pabalaperse,
küll oled s u v e l s u u r e l i n e![109]

Arhippa Perttunenil laulus «Suur tamm»:

Tyvin työnsi pohjaseh,
Latvoin s u u r e h e h s u v e h.[110]

Tõstamaa «Ussisõnades»:

M a d u, m u s t maa-alune,
keri ennast kerase![111]

---

[106] Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 430.

[107] L. K e t t u n e n. Tähelepanekuid vepslaste mütoloogiast. «Eesti Kirjandus» 1925, lk. 372.

[108] Suomen Kansan Vanhat Runot XIII. 1, 1419.

[109] Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere, Tallinn 1938, lk. 295.

[110] Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 422.

[111] EKRK I 7, 255 (XV a).

Karjalas:

Pään on mustalt[a] maolt[a],
Jo'et joutu juoxemah
Maon mustia veriä.
— — —
Mistä purimet saatanee?
Maon mustan kyynelist[ä].[112]

Eesti rahvalauludes tuttavat, neidu tähistavat stereotüüpset sõnaühendit «vaskivöö» leiame ka Arhippa Perttunenilt:

Siell' on neiti nukkunuña,
Vyö vaski valahtun[unna].[113]

Selliseid paralleele võib tabada rahvalaule lehitsedes peaaegu igal sammul. Kuivõrd nende sarnasuste taga tuleb näha tüpoloo-loogiliste (resp. geneetiliste) seosteta iseseisvaid moodustusi ja kuivõrd saab eeldada võib-olla juba kaugest minevikust pärinevaid vormellikke seoseid — see selgub ehk rahvalaulude edaspidisel uurimisel. Igatahes näitab juba juhuslikegi paralleelide arvukus, et äsjakäsitletud vormeliliikide uurimine võib kõne alla tulla õige laialdasegi materjali alusel.

Ka eesti rahvaluule lühivormides näib esinevat samu vormelitüüpe. Nii leiame vanasõnades meile juba tuttava «süüa — juua»:

Ükski ei seisa söömata,
ükski ei seisa joomata![114]
Kuida söök, nõnda sörk,
kuida jook, nõnda jooks.[115]
Kes palju sööb ja palju joob,
see oma kõhul vaeva teeb.[116]
Kes sööb, see teeb,
kes joob, see korjab.[117]
Isune sööb jahtenu
ja janune joob vaidenu.[118]
Saia süüaksе isuta,
õlut juuaksе januta.[119]

Nõnda selgub, et värsisiseste variatsiooniliste seoste aluseks on väga laia esinemisalaga elementaarsed vormelid. Eesti regivärsiliste rahvalaulude variatsioonilisuse uurimisel on nende arvestamine põhilise tähtsusega. Selle omapärase stereotüüpsete väljenduste liigi tundmaõppimise kaudu tuleb selgesti ilmsiks rahva-

[112] Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 417.
[113] Sealsamas, lk. 433.
[114] E. Normann, Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955, lk. 152.
[115] Sealsamas, lk. 153.
[116] Sealsamas, lk. 155.
[117] Sealsamas, lk. 156.
[118] Sealsamas.
[119] Sealsamas, lk. 161.

laulikute loov tegevus lauluvariantide kui sisuliselt ja vormiliselt terviklike kunstiteoste kujundamisel ja hakkavad hargnema eesti regivärsilise rahvalaulu keeruka tüpoloogia keerdsõlmed.

RAHVALAULUVARIANTIDE REGISTER

Signatuur viitab ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna fondidele.

1. H II 59, 70/4 (17); 2. H II 59, 74/7 (18); 3. EÜS III 286/9 (24); 7. EÜS III 293/7 (28); 8. EÜS III 298/302 (29); 9. EÜS III 302/6 (30); 10. EÜS III 306/9 (31); 11. EÜS III 309/15 (32); 13. EÜS III 320/3 (34); 14. EÜS III 323/9 (35); 15. EÜS III 329/32 (36); 16. EÜS III 332/7 (37); 17. EÜS III 337/9 (38); 18. EÜS III 417/20 (107); 19. EÜS III 420/6 (108); 20. EÜS III 426/8 (109); 22. EÜS III 429/31 (111); 23. EÜS III 431/3 (112); 24. EÜS III 433/6 (113); 25. EÜS III 436/8 (114); 26. EÜS III 438/43 (115); 27. EÜS III 443/8 (116); 29. EÜS III 453/5 (119); 30. EÜS III 455/8 (120); 31. EÜS III 458/60 (121); 33. EÜS III 461/3 (123); 34. EÜS III 463/6 (124); 35. EÜS III 466/8 (125); 36. EÜS III 468/71 (126); 37. EÜS III 471/9 (127); 38. EÜS III 479/82 (128); 40. EÜS III 484/90 (130); 41. EÜS III 490/2 (131); 44. E. StK 10, 184 (1b); 49. E, StK 10, 188/9 (89); 50. E, StK 10, 190 (106); 51. E, StK 10, 191/7 (10); 52. E, StK 10, 197 (10a); 53. E, StK 10, 198 (93); 54. E, StK 199/201 (104); 55. E, StK 10, 202/3 (85); 57. E, StK 10, 206/8 (17); 59. E, StK 10, 209/11 (82); 60. E, StK 10, 212/3 (84); 62. E, StK 10, 215 (36); 64. E, StK 10, 218/9 (72); 69. E, StK 10. 224/6 (54); 70. E, StK 10, 227/9 (68); 71. E, StK 10, 230/3 (86); 72. E, StK 10, 234/6 (90b); 74. E, StK 10, 238/41 (7); 77. E, StK 10, 248 (97); 79. E, StK 10, 251/2 (19); 81. E, StK 10, 255/8 (124); 83. E, StK 10, 262 (6a); 84. E, StK 10, 263/4 (87); 89. E, StK 10, 269/70 (66); 91. E, StK 10, 272/3 (100); 94. E, StK 10, 275/8 (88); 95. E, StK 10, 279/82 (77); 96. E, StK 10, 283/4 (78); 98. E, StK 10, 286/7 (83); 99. E, StK 10, 288/92) (62); 100. E, StK 10, 293/4 (99); 101. E, StK 10, 295 (101); 102. E, StK 10, 296/8 (70); 103. E, StK 10, 299/300 (71); 104. E, StK 10, 301/3 (67); 106. E, StK 10, 304/6 (103); 107. E, StK 100, 307/8 (69); 108. E, StK 10, 309/10 (94); 109. E, StK 10, 311/2 (49a); 110. E, StK 10, 313/5 (49b); 112. E, StK 10, 316/7 (50); 113. E, StK 10, 318/9 (107); 116. E, StK 10, 322/4 (109); 117. E, StK 10, 325 (52); 119. E, StK 10, 327/8 (110); 120. E, StK 10, 329/30 (20); 121. E, StK 10, 331/2 (21); 122. E, StK 10, 333/6 (22); 123. E, StK 10, 336 (22a); 124. E, StK 10, 337/40 (23); 125. E, StK 10, A. 34/7 (29); 127. E, StK 10, A. 38/41 (30); 128. E, StK 10 A, 42/4 (31); 130. E, StK 10 A, 46/7 (114); 131. E, StK 10 A, 48/51 (115); 132. E, StK 10 A, 52/4 (116); 133. E, StK 10 A, 55/6 (117); 134. E, StK 10 A, 57/9 (47); 136. E, StK 10 A, 62/4 (12); 138. E, StK 10 A, 68/9 (120); 143. E, StK 10 A, 76 (61); 144. E, StK 10 A, 77/8 (63); 148. E, StK 10 A, 84/5 (111); 149. E, StK 10 A, 87/92 (48); 150. E, StK 10 A, 94/5 (44); 152. E, StK 10 A, 98/9 (75); 153. E, StK 10 A, 100/1 (128); 154. E, StK 10 A, 103/7 (18); 156. E, StK 10 A, 113/5 (55); 158. E, StK 10 A, 118/20 (27); 160. E, StK 10 A, 121/6 (122); 161. E, StK 10 A, 128 (46); 163. E, StK 10 A, 130 (127); 164. E, StK 10 A, 132/5 (25); 166. E, StK 10 A, 138/41 (96); 167. E, StK 10 A, 142/4 (65); 168. E, StK 10 A, 146/50 (57); 171. E, StK 10 A, 155/7 (8); 172. E, StK 10 A, 158/9 (47); 173. E, StK 10 A, 160/1 (59); 174. E, StK 10 A, 162/6 (121); 176. E, StK 10 A, 168/9 (123); 177. E, StK 10 A, 170/2 (56); 178. E, StK 10 A, 173/6 (11); 180. E, StK 10 A, 178/83 (15); 182. E, StK 10 A, 184/7 (60); 183. E, StK 10 A, 184/7 (60a); 187. E, StK 10 A, 193/5 (32); 189. E, StK 10 A, 198/9 (34); 190. E, StK 10 A, 201/2 (38); 193. E, StK 10 A, 207/9 (43); 194. E, StK 10 A, 210/3 (76); 198. E, StK 10 A, 219/20 (134); 199. E, StK 10 A, 221 (135); 207. ERA, Fon. 334b; 211. E 54685/7; 231. TEM 6, 32/5 (17); 236. TEM 6, 47/8 ja 69/70 (26).

Lühendid

or. = originaal ja originaalis.
v. = värss.
var. = variant (= rahvalauluvariant).

ВНУТРИСТИХОВЫЕ ФОРМУЛЫ СТАРИННОЙ ЭСТОНСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНИ

У. Кольк

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Настоящая работа составляет часть диссертации автора на тему «Вариационность, ее причины и условия в старинной эстонской народной песне».

Вариационность в старинных эстонских народных песнях обусловлена различными обстоятельствами. Важное место при исследовании вариационности имеют стереотипные выражения — мотивы и стихи, встречающиеся в разных, отличающихся по содержанию видах песен. Такими выражениями народные певцы пользовались как универсальным строительным материалом для варьирующегося, творческого создания своих песен.

В настоящем исследовании рассматривается один, более элементарный вид стереотипных выражений, который доныне в научной литературе еще не изучался, а именно — внутристиховые формулы, разделяющиеся в эстонской народной песне на четыре форменные группы. Аллитерационные пары слов — связанные посредством аллитерации одни и те же слова, которые встречаются в разных типах стихов и песен. Здесь сочетание слов «viima» (нести) и «vesi» (вода) наблюдается в песне, в которой мать говорит дочери, что она скорее бы могла унести ее в воду (т. е. утопить), чем выдать за пьяницу. Это же сочетание, однако, встречается еще в ином стихе и в иной песне, когда молодуху учат носить по утрам воду для свекрови. Метрические формулы определяют сохранение тожественных слов или словосочетаний в аналогичном метрическом положении у разных стиховых и песенных типов. «Siia saanud» (попался сюда) встречается всегда на конце стиха, причем безразлично, идет ли речь о прибытии свадебных гостей или наряженных масок обряда «мардисандид». Стереотипные слова и словосочетания отмечают стереотипные характерные эпитеты и метафоры, которые встречаются в различных стихах и песнях. «Kui see osja...» («коль тот хвощ») может означать брата, но также и любого удалого парня.

Параллелизмы-формулы характеризуют связанные параллелизмами, привычными для эстонской народной песни, устойчивые словосочетания соседних стихов, но в различных стиховых и песенных типах. Слово «tõusma» (вставать) является устойчивым параллельным выражением для понятия «ärkama» (пробуждаться) в различных песнях, речь в которых идет о пробуждении.

Внутристиховые формулы занимают важное место при изучении вариационности старинной эстонской народной песни. Как элементарный стереотипный материал универсального значения они оказались пригодными для импровизационного варьирования народных песен, а также, по-видимому, и средством слагания новых песен. Внутристиховые формулы наблюдаются еще в ижорских, финских, карельских и вепсских песнях, что указывает на их глубокую древность, — и, с другой стороны, в других жанрах эстонского фольклора: в пословицах и поговорках. Дальнейшее изучение внутристиховых формул должно пролить свет на сложные проблемы типологизации эстонской народной песни.

FORMELN IM VERSINNERN DES ESTNISCHEN ALLITERIERENDEN VOLKSLIEDES

U. Kolk

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit ist ein Teil der Dissertation des Autors: «Die Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes, ihre Gründe und Bedingungen.»

Die Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes ist durch verschiedene Umstände bedingt. Für die Erforschung der Variabilität sind stereotype Ausdrücke — Motive und Verse, die in sehr verschiedenen, inhaltlich unterschiedlichen Liedertypen vorkommen — von großer Bedeutung. In der Hand des Volksliedersängers sind diese Ausdrücke das universale Baumaterial bei der variierenden schöpferischen Gestaltung seiner Lieder.

In der vorliegenden Untersuchung wird eine elementare Art stereotyper Ausdrücke behandelt, die bisher in der wissenschaftlichen Literatur über estnische Folklore nicht berücksichtigt worden ist — die Formeln (feststehende Ausdrücke und Redewendungen) des Versinnern.

Die Formeln im Versinnern des estnischen alliterierenden Volksliedes gliedern sich in 4 Gruppen:

1. Alliterierende Wortpaare — durch Alliteration verbundene Wörter, die in verschiedenen Vers- und Liedertypen vorkommen. Die Koppelung der Wörter «viima» (bringen, führen) und «vesi» (Wasser) kommt z.B. in einem Liede vor, in dem die Tochter ihrer Mutter den Vorwurf macht, die Mutter hätte lieber ihre Tochter ins Wasser führen (= ertränken) sollen, statt einem Säufer zur Frau zu geben. Dasselbe Wortpaar kommt aber auch in einem Verse eines anderen Liedes vor, in dem die jungvermählte

Frau angehalten wird, ihrer Schwiegermutter morgens das Waschwasser zu bringen.

2. Metrische Formeln bezeichnen Wörter oder Wortverbindungen, denen in sehr verschiedenen Vers- und Liedertypen stets dieselbe metrische Position zukommt. «Siia saanud» (hier angelangt) kommt stets am Ende des Verses vor, ganz gleichgültig, ob im Liede von einer Hochzeit oder vom Eintreffen der Martini-Masken die Rede ist.

3. Stereotype Wörter und Wortverbindungen bezeichnen stereotype, charakteristische Epithete und Metaphern, die in sehr verschiedenen Versen und Liedern vorkommen. «Wie ein Schachtelhalm» («kui see osja») z.B. kann der Bruder sein oder auch ein von allen bewunderter Dorfbursche.

4. Parallelformeln bezeichnen die durch Parallelismus (der für das estnische alliterierende Volkslied charakteristisch ist) unveränderliche Verkoppelung ein und derselben Wörter in einander folgenden Versen in sehr unterschiedlichen Vers- und Liedertypen. «Tõusma» (sich erheben, aufstehen) z.B. ist das stets gleichbleibende Parallelwort zu «ärkama» (erwachen) in verschiedenen Liedern, in denen vom Erwachen die Rede ist.

Bei der Erforschung der Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes kommt den versinneren Formeln große Bedeutung zu. Als elementares, stereotypes Material von universaler Bedeutung eigneten sich diese Formeln hervorragend zum improvisierenden Variieren der Volkslieder und wahrscheinlich auch als Mittel zur Schaffung derselben. Solche versinnere Formeln gibt es auch bei den ingermanländischen, finnischen, karelischen und wepsischen Volksliedern — was auf ihr hohes Alter hinweist — und in anderen Genres der estnischen Volkspoesie, wie z.B. in Sprichwörtern und Rätseln. Eine weitere eingehendere Erforschung der versinneren Formeln wird zur Lösung der sehr komplizierten Fragen einer Typologie des estnischen alliterierenden Volksliedes von großer Bedeutung sein.

PLUURALI PARTITIIV EESTI KIRJAKEELE ALGUSPERIOODIL (1524—1686)

Filoloogiakand. A. Valmet
Eesti keele kateeder

Eesti käändevormide jälgimisel pakub murde- ja rahvalaulukeele kõrval huvi varasema kirjakeele traditsioon. Teatavasti on muulaste loodud eesti kirjakeel oma tekkeperioodil sageli vigane ja rahvakeelest kauge. Sama pitserit kannab olulises osas ka vastava ajajärgu eesti käändevormide esinemus.

Meie esimesed, indo-euroopa keelte eeskuju järgivad grammatikad esitavad oma paradigmades viis kuni kuus käänet. Nende hulgas on aga valdav osa mitmuse vorme väärad. Sama ajajärgu kirjakeele tegelik tarvitus tunneb ainsuses enamikku eesti käändevorme. Obliikvakäänete mitmuse vorme on aga, osalt juba nende väiksema esinemissageduse tõttu, tekstis harva leida, sageli kohtame just siin eksimusi ja erinevusi eesti keelele omasest tavast.

Eriti torkavad kõne all oleva ajajärgu kirjakeeles silma kõrvalekaldumised ootuspärasest tarvitusviisist mitmuses ühe küllaltki sageli esineva käände, s. o. pluurali partitiivi osas.

Käesolevas kirjutises püütakse nii grammatikate kui tegeliku keeletarvituse andmete najal valgustada pluurali partitiivi suhtes kehtinud arvamusi ja vastava käände esinemust eesti kirjakeele esimesel perioodil, s. o. aastail 1524—1686.

Ülevaatlikkuse huvides on põhja- ja lõuna-eesti materjale jälgitud lahus.

1. Põhja-eesti kirjakeel

Eesti kirjakeele algusperioodist pärineb kaks põhjaeestikeelset grammatikat: H. Stahli «Anführung zu der Esthnischen Sprach...» (Revall 1637) ja H. Gösekeni «Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache...» (Reval 1660).

Mõlemad kujutavad endast õppevahendit muulastele. Autorite puudulik maarahva keele oskus ja tol ajal üldiselt aluseks võetud

ladina-saksa eeskujud suruvad siin eesti keele täiesti võõrapärasesse vormistikku.

Stahli grammatikas märgitakse, et eesti keeles on samad käänded kui saksa keeles. Stahl ei tunne mitmuses substantiivi tegelikke partitiivi vorme. Küll on akusatiivi all toodud aga pronoomeni esimese ja teise isiku partitiivi vormid ka pluuralis, nagu *Meit* 'vns', samuti *Teid* 'euch' (lk. 7) (vrd. ka saksa keeles *wir — uns, ihr — euch*). Substantiivi puhul ühtivad aga pluurali akusatiivi vormid täielikult nominatiivi omadega nagu saksa keeleski, seega: *needt Innimesset* [1] 'die Menschen' *armat meehet/naiset* 'liebe Männer/Weiber' (lk. 5) jne. Viimast kinnitab ka juhis, kus on öeldud: «Pluurali nominatiiv, akusatiiv ja vokatiiv on üksteisega sarnased.» [2]

Stahl väidab oma keeleõpetuse eessõnas, et ta on eesti keelt jälginud otse rahvasuust.[3] Pluurali partitiivi vormide tähele panemata jätmine osutab siin aga eelkõige saksa keele grammatika eeskujudest kinnipidamisele.

Stahli poolt aluseks võetud printsiipe rakendab üsna järjekindlalt järgmise põhjaeestikeelse grammatika autor H. Göseken. Ka viimane toob personaalpronoomeni vormid *meit* ja *teit*, millele on lisatud paralleelkujudena Lääne-Eesti keeletarvitusel baseeruvad *meitet ~ meidet*, *teitet ~ teidet* [4] (lk. 34). Teistest noomeni valdkonda kuuluvatest sõnaliikidest leidub vaid singulari akusatiivi all mõningaid singulari partitiivi vorme, nagu *armo*, *pöldo* (lk. 29—30). Edasi on aga öeldud: «Pluurali akusatiiv on nominatiiviga sarnane ja lõpeb *t*-ga, mis tõmmatakse kokku seal, kus seda on võimalik ühendada genitiivi viimase konsonandiga, nagu *Meehet, naiset/lapset/Englikesset* annavad *mehst/naist/last/Englikest.* Seega lauluraamatus lk. 334/336 *wainlast* für *wainlaset.*» [5]

Nagu selgub, on siin pluurali akusatiivis nominatiivi vormide kõrvale toodud paralleelkujud, mis ühtivad singulari partitiivi vormidega. Jälgides aga Gösekeni seletust «kokkutõmbamisest», näib *ne-* ja *s*-sõnade puhul antud juhul tõenäolisem teistsugune oletus. Nimelt on mainitud sõnatüübis Lääne-Eesti ala murdeist andmeid taoliste pluurali nominatiivi vormide kohta.[6] Selle kõrval

---

[1] Trükitehnilistel põhjustel kasutatakse artiklis nii *s*-i kui ka ſ-i vastena s-i.

[2] Stahl, Anf., lk. 3.

[3] Sealsamas, Author ad Isagogen, lk. [VII—VIII].

[4] Kul *meìt ~ meittiD*, *teit ~ teittiD* (TRÜ K 40, 86); Rid *meìD ~ meittiD*, *teìD ~ teittiD* (TRÜ K 43, 53); Vig *meittìD* (TRÜ M 65, 86); Muh *meittiD teittiD* (TRÜ Ü 38, 153).

[5] «Der Accusativus pluralis ist dem Nominativo gleich und endet sich auff ein *t* welches zusammen gezogen wird / Wo der letzte Consonans in Genitivo kan eingezogen werden / als: *Meehet naiset/lapset/Englikesset, machen mehst/naist/last/Englikest.* Also im Gesangbuch pag. 334/336 *wainlast* für *wainlaset*» (Göseken, Man., lk. 30).

[6] Vig *sugùlasD* 'sugulased', *têst* 'teised' (A. Saaberk, Vigala murde peajooned. E Kirj. 1917. Lisa, lk. 32). Pühalepa murraku kohta on P. Äriste mär-

on Hiiumaalt registreeritud ka niisuguseid juhte, kus pluurali partitiivi lõpp *-sid* on teisenenud *st*-ks.[7]

Toetudes vastavatele murdekujudele võiks öelda, et *naist*, *Englikest* ja *wainlast* on pluurali nominatiivi vormid, mis rajanevad grammatika autori tähelepanekuile rahvakeelest. Mis puutub aga astmevahelduslikku tüvega vormidesse *mehst* ja *last*, siis siin on ilmselt tegemist singulari partitiivi vormiga, mis *st*-lise kuju tõttu on asjatundmatusest ühendatud eespool käsitletud vormidega.

Seega võib öelda ka Gösekeni kohta, et ta peale paari pronoomeni pluurali partitiivi vorme ei tunne. Eesti keeleõpetuse üldise arengu seisukohalt on Gösekeni käsitlus pluurali partitiivi osas õieti samm tagasi, sest J. Gutslaffi 1648. a. ilmunud lõunaeestiline grammatika toob teatavas osas juba rahvakeelseid pluurali partitiivi vorme (vt. käesolev kirjutis, lk. 161—162).

Ülevaate saamiseks pluurali partitiivi vormide esinemisest vaatlusaluse perioodi kirjakeele praktilises tarvitamises on kas tervenisti või osaliselt läbi töötatud rida XVI ja XVII sajandi kirjakeele mälestisi. Vastava materjali hulka kuuluvad kogus «Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi»[8] avaldatud tekstid, G. Mülleri jutlused (1600—1606)[9], H. Stahli käsi- ja jutluseraamatud (1632, 1649)[10] ning A. Winckleri väljaandel ilmunud käsiraamat (1656)[11]. Samuti on võetud arvesse Stahli ja Gösekeni grammatika sõnastikuosas leiduvaid keelendeid.

Kui mõneski küsimuses vaadeldava ajajärgu kirjakeele tegelik pruuk osutub õigemaks vastava perioodi teoreetilisest käsitlusest, siis pluurali partitiivi osas on see grammatikaile üldiselt täiesti vastav. Kogu läbitöötatud materjal on pakkunud substantiivi ja adjektiivi pluurali partitiivi tarvitamisest vaid üksikuid harvu näiteid.

Nähtavasti tuleb siin üheks esimeseks pluurali partitiivi kujuks põhja-eesti kirjakeeles pidada M ü l l e r i ulatuslikus käsikirjas

---

kinud, et seal tarvitatakse kõrvuti pluurali nominatiivi vormiga *inimɛzɛᴅ* ka murdepärasemat *inimɛst*, samuti *punà₀st* ~ *punàst* 'punased', *iZà₀st* 'isased, mehed', *hoBùst* 'hobused', *sârlɛst* ~ *sârleĭst* 'saarlased' jne. (P. A r i s t e, Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast, Tartu 1939, lk. 36). Käsikirjalistest kogudest pärineb: P h l *nê‿ā₀ üžnà i l u s t pīGaᴅ* (KKI 342, 44).

[7] P h l pl. part. *perèst* (KKI 342, 41), *pimest* (ib., 114), *punast* (ib., 140), *sūrèmịᴅ veskịst* (ib., 97), *ruGist* (ib., 83).

[8] Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XVI, Tartus 1925—31.

[9] Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünfzehnter Band, Dorpat 1891.

[10] M. H n r. S t a h l, Hand- vnd Haußbuches Erster Theil..., Riga 1632; s e e s a m a, Leyen-Spiegels Sommer-Theil, Revall 1649.

[11] Hand-Hauß- und Kirchen-Buch für die Pfarrherrn und Hauß-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs... I—IV, Reval 1656.

esiletulnud vormi: *tæma piddi oma Keßi tæma pæle pannema* (Verh. GEG XV, 335). Tegelikult on antud juhul partitiivi kasutatud nominatiivi nõudvas seoses.

Stahli grammatika sõnaraamatuosas leiduvad keelendid: *Flachs / linno, linnust* (Anf., 57) ja *holtz /puh/puhst/* Plur. *puidt* (ib., 73). Autor on siin noppinud kontekstist välja rahvakeeles sagedasti tarvitatud pluurali partitiivi vormid, pidades ise sõna *linno* singulari nominatiiviks ja *puidt* pluurali nominatiiviks. «Leyen Spiegel'is» leidub: *nelli ehck kuhs Tündrit Hiwwi annap* (LS IV, 707).

Turu käsikirjas kohtame: *Sijs sen Issandan Jumalan käsi wottis mind kinni ning wei mind vhen suuren wäliän pääll, kumb täijs olit surnutten luitt* (VEKVM, 27).

Ilmselt on seegi vorm juhuslik. Kirjakeele traditsioon oli nähtavasti sedavõrd kindel, et Turu käsikirja autor, kelle keeletarvituses on rida soome keelele omaseid jooni [12] ja kes tõenäoliselt tundis ka soome pluurali partitiivi vorme [13], ei söandanud neid tarvitada. Kogu tekstis ainukesena esiletulevat vormi luitt tuleb pidadagi üheks kogemata tarvitatud soomepäraseks sugemeks.

Pommeri (?) lühikirjutises esineb: *Eck kui nemat oma tööliset lassewat metzest puid thoma ninck muid töed (?) tehha* (VEKVM, 359). Nimetatud käsikirja teistes pluurali partitiivi nõudvates konstruktsioonides esineb nominatiivikujuline akusatiiv.

Väheseid vaatlusaluseid vorme on tulnud esile pulma- ja kirikulauludes: Göseken *So Nain' sahp olla sünnis mois, Kuit üx puh Wihna marjo täis* (VEKVM, 60); Salemann *Sihs sahb so Naine hohn ninck mois Kudt üx puh Wihna-marjo tois* (VEKVM, 63); *So Naine sahp so Kodda sees/ Kut wihnapuh on Marjo tois/* (HHuKB III, 344).

Küsimärgiliselt võib siia lisada veel vormi *Marjut.* Salemann *sest otze ninda kudt öhex Leibax paljo üwwat / ninck öhex Wihnax paljo Marjut üchtetullewat* (HHuKB IV, 25).

Ka Gösekeni ulatusliku sõnaraamatu veergudel leidub rahvaomastes ütlustes väheseid pluurali partitiivi vorme, näiteks *linno louckama, linno harrima ninck keddrama.* Autor on pidanud neid aga ainsuse vormideks ja andnud ühtlasi märksõnale *flachs* eestikeelseks vasteks *Linno* (lk. 189—190). Samuti on toodud keelendid [linadele] *puiht ninck kiwwit pehle pannema,* [lina] *Luiht* (lk. 189) ja saksa *nachlesen / (auffm Acker)* vastena *peiht nopma* (lk. 304).

---

[12] L. Kettunen, N.n. Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. «Eesti Keel» 1930, lk. 1—7.

[13] Soome kirjakeeles esinevad rahvakeelele omased pluurali partitiivi vormid juba alates M. Agricolast (M. Rapola, Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I, Helsinki 1933, lk. 110, 305, 325).

On tõenäoline, et kogu vaadeldavasse ajajärku kuuluva kirjavara jäägitul läbitöötamisel lisanduks eelmistele mõni pluurali partitiivi näide. See ei vääraks aga järeldust, et põhja-eesti kirjakeele esimese perioodi praktilises keeletarvituses on pluurali partitiivi vormid niisama hästi kui tundmatud.

Kõigil neil juhtudel, kus oleks ootuspärane partitiivi tarvitamine (eitus, ühendid määrsõnadega *palju, enam*, partsiaalobjekti vormina jne.), esineb XVI—XVII sajandi põhja-eesti kirjapanekuis nominatiivikujuline akusatiiv, nagu Kullamaa käsikiri *szedt teme tullep sundma sz[e] ellewat nïck surnudt* (VEKVM, 2); Müller *Erranetetuth olkut se Inimene, ke eb mitte keick need sanat pidda* (Verh. GEG XV, 17); Brocmann *Ma kuhlsin Linnut Taiwa all* (VEKVM, 54); Göseken *jo eñamb koyrat koos oñat / jo weddelamb sahb se lackmine* (Man. Animadversiones [1]) jne.

Märgitav on veel, et Gösekeni grammatikas pluurali akusatiivi all toodud *ne-* ja *s*-sõnade lühematele paralleelkujudele *Englikest, Wainlast* leidub 1656. a. «Hand-Hauß- und Kirchenbuch'is», eriti selle lauluraamatuosas, rida vasteid. Selliseid vorme tarvitavad peale Gösekeni enese küllalt sagedasti ka G. Salemann ja M. Gilläus. Seejuures ei tähista vastavad lühendvormid mitte ainult pluurali akusatiivi, nagu järgnevais näiteis: Göseken *Sa jettat mitt meit Waiwalist waid truwist meije jures jeht* (HHuKB III, 236); Gilläus *Sest nöitap Christus Linnokest /Ke ellawat sihn üppris hehst* (HHuKB III, 388), Salemann *Ma pallun hoida tenna hehst Mind ninck keick waggat Innimest* /(HHuKB IV, 74), vaid esinevad isegi sagedamini pluurali nominatiivi nõudvais konstruktsioonides nagu: Göseken *Sind kihtawat needt Englikest /Sind tennawat needt Innimest/* (HHuKB III, 295), Salemann *Et Pagganat ninck Judalist Sind lasksit löhda Risti pehl* (HHuKB III, 321) jne.

Nimetatud vormide tarvitamise üheks põhjuseks võib lauluraamatus olla silpide arvu vähendamise taotlus, et teksti kooskõlla viia viisiga. Tähelepanu äratab aga, et vastavaid lühenenud *st*-lisi vorme kasutavad just läänepoolsed kirjamehed, nagu Göseken (Kullamaa pastor), Gilläus (Käina pastor), Salemann (pastor Jüris ja hiljem Tallinnas). Kõne all olevate vormide tarvitamine mitme autori poolt osutab teatava sellealase traditsiooni olemasolule XVII sajandi kirjakeeles. Seejuures Gösekeni grammatika ei saanud siin otseselt normiks olla, sest ta ilmus alles a. 1660. Asjaolu, et Brocmann kui idapoolsemal keelealal (Kadrinas) töötanud autor mainitud lühenenud kujusid ei kasuta, annab toetust oletuseks, et Göseken jt. on võinud vastavaid lühenenud *st*-lisi vorme tarvitada mõne Lääne-Eesti rahvakeelest kuuldud näite eeskujul.

Kui substantiivi ja adjektiivi pluurali partitiivi vorme esineb vaid vähestel erandjuhtudel, siis võrdlevalt olgu märgitud, et per-

sonaalpronoomenite vastavaid kujusid tuleb ette alates Kullamaa käsikirjast, näiteks *meyttyt* ~ *meÿt* (Kullamaa käsikiri, VEKVM, 1); *meyd* (WK, VEKVM, 354); *meit* (Müller, Verh. GEG XV, 18); *meid* (Stahl, HuHB I, [35]); *meidt* ~ *meit* (Turu käsikiri, VEKVM, 18—19); *meid* (Vigæus, VEKVM, 95; Liphardus, VEKVM, 23); *meitet* (Saaremaa käsikiri, VEKVM, 130); *teid* (Stahl, HuHB III, [82]); *teidt* (Turu käsikiri, VEKVM, 21); *Tejd* (Vigæus, VEKVM, 73); *Teid* (Brocmann, VEKVM, 53); *neit* (Stahl, HuHB I, [69]; Ristimise sõnad, VEKVM, 159).

Kolmanda isiku puhul leidub aga siingi nominatiivi kasutamise juhte, nagu *eth temmä Moseu ninck needt Prophetit teotap /ninck n e m m a t mitte kuhlma tahap/* (Stahl LS IV, 637).

2. Lõuna-eesti kirjakeel

Esimeseks ja ühtlasi XVII sajandil ainukeseks jäänud lõuna-eesti keele teoreetiliseks käsitluseks on J. G u t s l a f f i keeleõpetus «O b s e r v a t i o n e s g r a m m a t i c æ c i r c a l i n g u a m e s t h o n i c a m» (Dorpati 1648). Ka nimetatud grammatika baseerub ladina-saksa vormistikul. Siiski astub Gutslaff siin võrreldes Stahliga ja isegi kaksteist aastat hiljem ilmunud Gösekeni keeleõpetusega deklinatsiooni alal tubli sammu rahvakeelele lähemale.

Pronoomenite osas esitab Gutslaff peale *Meid* ja *Teid* ka vormid *Neid*, *Noid*, *Naid* (lk. 45—46). Vastupidiselt põhja-eesti grammatikuile on ta eristanud aga ka teiste sõnaliikide pluurali nominatiivi ja akusatiivi vorme. Kuigi autori poolt toodud juhised pluurali akusatiivi moodustamiseks ei pea paika, leidub nimetatud käände all siiski rida rahvakeelele vastavaid pluurali partitiivi vorme.

Üldreeglis öeldakse: «Pluurali akusatiiv lisab pluurali rektiivile [resp. genitiivile — A. V.] tähe *d* / nagu *neid Issandîd* / *Moisîd* / *Naisîd* / *Kessühd* / jne.» [14] (rektiivi «silp de» on seejuures ära jäetud). Pluurali rektiiv moodustatakse omakorda pluurali nominatiivist. Grammatika autor on aga märganud, et sealjuures mitmuse nominatiivi ja obliikvakäänete tüvevokaal alati ei ühti.

Nii selgitatakse lähemalt, et tüve *a* (radicalis *a*) muutub pluurali obliikvakäändeis *i*-ks, andes seega pluurali akusatiivis *neid Kindîd, neid Issandîd* (lk. 30).

e-tüvede puhul on nii pluurali nominatiiv kui ka obliikvakäänded käänamisparadigmades *i*-lised, seega pl. ak. *Neid Sullasîd* (lk. 32), samuti *Neid Mäjîd* (lk. 33).

u- ~ *o*-tüveliste sõnade mitmus on näitevormides *ü*-line, nagu sg. gen. *Hobbu* ~ *Hou*, pl. ak. *Neid Hobbüd* ~ *Hoüd*, sg. gen. *Neutzicku*, pl. ak. *Neid Neutziküd* [15] (lk. 33—34).

[14] G u t s l a f f, OG, lk. 30.
[15] *ü* pro *ü* on ilmselt trükiviga.

Üksiku *i*-tüvelise sõna käänamisparadigma järgi võib öelda, et siin on pluurali tüvevokaal samuti *i*-line: *Penni*, pl. ak. *Neid Pennîd* (lk. 33).

Lähema vaatluse tulemusena ilmneb, et Gutslaffi esitatud kolmesilbiliste ja nendega analoogiliselt käänduvate tüvede pluurali partitiivi vorme, nagu *Neid Jumalîd*, *Issandid*, *Acknîd*, *Sullasîd*, *Kindîd*, mõningate küsitavustega *d*-eelse vokaali täpse kvaliteedi suhtes ka *Neid Neutziküd*, võib artikli ärajätmisel pidada rahvakeelele täiesti vastavaks. Pakuvad ju kaasaegsed Urvaste ümbruse murrakudki siin enam-vähem analoogilist pilti.[16]

Tähelepanu äratab asjaolu, et Gutslaff on märkinud real juhtudel, kuigi ebajärjekindlalt, järgsilpide *i*-d pluurali akusatiivis ja paiguti ka teistes käänetes tsirkumfleksiga: *neid Issandid*, aga ka *Issandîd*, samuti *Neid Jum̄alîd*, *neid Kindîd*. Vastavat märki on grammatikas tarvitatud üldiselt pika vokaali edasiandmiseks.[17]

Teatavasti leidub ka tänapäeva tartu ja võru murdes kolmesilbiliste tüvede pluurali vormides, sealhulgas ka partitiivis, järgsilpides pikka *i*-d.[18]

Seepärast võib öelda, et vastavad *īd*-lised vormid Gutslaffi grammatikas rajanevad ilmselt autori tähelepanekutele Urvaste ja selle ümbruse murrakutest. Kui Gutslaff märkas pikka vokaali esimeses silbis (*kôlma*, *Lîsck*) ja liitsõnades ka sõna keskel (*üllemêleta*), siis võis ta seda märgata ka sõna viimases silbis, sest grammatika autorile tuntud indo-euroopa keelteski (ladina, saksa) võib pikenenud vokaal esineda järgsilpides.

Rakendades pluurali akusatiivi kohta antud üldreeglit, mille järgi kõne all oleva käände lõpp on *-d*, esitab Gutslaff ka kahesilbilistest tüvedest vastavad vormid kujul *Neid Pennîd* (lk. 33), *neid Naisîd*, *Kessühd* (lk. 31), seejuures vormi *Mäjîd* 'Montes' (lk. 33) nõrgas astmes. Need keelendid on aga puhtteoreetilised ja rahvakeelele võõrad.

Ühesilbiliste tüvede pluurali akusatiivi vorme otseselt ei tooda. Rakendades aga sõna *Päh* 'caput' puhul grammatika autori antud reegleid [19], oleks vastav vorm *päid*.

Nagu näitematerjalist selgub, on Gutslaff eesti keele teoreetilises käsitluses esimene, kes eristab pluurali akusatiivina esitatava

---

[16] E. Koff, *id*-lõpuline mitmuse osastav eesti rahvakeeles. Seminaritöö, lk. 28, 47; 60. (Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.)

[17] Gutslaff, OG, lk. 18.

[18] San *vanemBĪD*, *punatsīD*, *vik̆kat̆tīD*, (TRÜ M 34, 23—26), *sāppīD* (ib., 21), *põr̄sīD* ~ *-it*, *ǫnit̀* ~ *-īD* (ib., 16); Urv *maDàlīD*, *jū̃ssīD*, *puDèlīD*, *kiǹDīD* (TRÜ Ü 33, 125); Krl *mustęmBìD* (TRÜ M 24, 53), *ai̯GìD* (ib., 39), *lam̄BìD* (ib., 32), *mur̄DìD* (ib., 18); Har *ves'kīD* (TRÜ M 44, 36), *vik̆kat̆tīD* (ib., 61), *ol̄lę̀z'īD* (ib., 73); Rõu *anumīD*, *luitsīD*, *viGurîD*, *hül̀GīD*, *ozazīD* (TRÜ M 109, 18—19) jt.

[19] Gutslaff, OG, lk. 31.

vormi pluurali nominatiivist ja, vaatamata eksimustele, näeb juba rahvakeele pluurali partitiivi mõningaid olulisi jooni.

XVI—XVII sajandi lõuna-eesti kirjakeele mälestiste arv on tunduvalt väiksem põhja-eesti omast. Ülevaate saamiseks pluurali partitiivi vormide tarvitamisest on siin läbi töötatud L. Boieruse käsikirjas «Tractatvs» (1587—1595 [?])[20] esinev eestikeelne tekst, «Agenda Parva» (1622) [21] eestikeelne osa, J. Rossihniuse «Catechismus...» ja «Evangelia und Episteln...» (1632), samuti viimase lisana ilmunud kirikulaulud ja agendapalad[22]. Läbi vaadatud on ka kogus «Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi» ilmunud lõunaeestimurdelised tekstid ja XVII sajandi keskpaigast pärinev vana testamendi käsikiri. Nagu teada, leidub võrdlemisi ühtlast lõuna-eesti murdekeelt ainult «Agenda Parva» lehekülgedel. Boieruse ja Rossihniuse kirjutistes, mõnevõrra vähem ka XVII sajandi keskelt pärineva lõunaeestikeelse vana testamendi tõlkes esineb aga omapärane tugevate põhja-eesti sugemetega tartu murre, mis paraku moodustabki õieti vaadeldava ajajärgu lõunaeesti kirjakeele.

Tähelepandav on, et lõuna-eesti kirjakeeles kohtame üksikuid pluurali partitiivi vorme juba alates kõige vanematest säilinud kirjapanekutest, nagu Boierus *Ey mötlate eij ey mötlate kui palyo neit rahuit* [= *rahvit* — A. V.] *waise rawal /tawat/ nucka*[23] *läwet* (Vir. 1954, 56); *kwu temale tienut ninck sanna wötnut oli, ni palyo englit, ninck ni palyo archenglit, ninck kas kike taiuano wehega* (ib., 54).

Vorme *englit* ja *archenglit* saab küll õieti ainult küsimärgiliselt käsitleda pluurali partitiivi kujudena. Nagu juba tähendatud, esineb vastavas tekstis ka põhja-eesti murdejooni, mistõttu jääb teatav võimalus pidada käsitletavaid sõnakujusid pluurali nominatiivi vormideks.[24]

Ühe juhu leiame ka «Agenda Parva» lehekülgedelt: *Päle se /peäte oppema sedä last* (*neid latzi*) *patert luggema/* (AP, 76).

Rohkem näiteid pakub Rossihniuse käsiraamatu ulatuslik tekst. Ka siin on pluurali partitiivi tarvitamine muidugi väga haruldane

---

[20] H. Biezais ja A. Saareste, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. «Virittäjä» 1954.

[21] Agenda Parva Brunsbergae. M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. Välja andnud O. Freymuth, Tartu 1938.

[22] J. Rossihnius, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu... Verh. GEG XIX, Jurjew (Dorpat) 1898.

[23] *nucka läwet* pro *hucka läwet* on kirjutusviga (vrd. Vir. 1954, 57).

[24] Mainitav on, et enamik pluurali nominatiivi vorme esineb vaadeldavas tekstis lõunaeestilisel kujul, nagu *arma veliae jumala sissen* (Vir. 1954, 54); *ô ilya laysa kolut ô vnitze pattu sisen inimise* (ib., 56). Selle kõrval tuuakse aga ka põhjaeestiliselt *t*-formandiga moodustatud vorme, nagu *et sina meya pattut henne olal kanat* (ib., 56) ja isegi lõunaeestilisest *koolma*-tüvest: *ô ilya laysa kolut* (ib., 56).

ja juhuslik. Siiski on mainitud teosest võimalik leida näiteid üsna mitme sõnatüübi ja erinevate tüvedega sõnade pluurali partitiivi vormide kohta.

Ühesilbilistest sõnadest vastavaid vorme ei esine. Kahesilbiliste *a*-tüvede pluurali partitiivi formandina esineb vokaal *u* ~ *o*: *kallo* (Verh. GEG XIX, 126), *jalgu* (ib., 171), *need jalgu* (ib., 183), *neid lihno* ['linnu' — A. V.] (ib., 160), *marjo* (ib., 130), *palju haino* (ib., 101).

Kahesilbiliste *ä-* ~ (*a-*)tüvede pluurali partitiiv on *i*-line: *hähd peiwi* (Verh. GEG XIX, 126), *palju peiwi* (ib., 107), *neid peiwi* (ib., 163), *mönnikat peiwi* (ib., 158), *wihs pahri h e r g i* (ib., 122).

Nii kahe- kui neljasilbilistes *e*-tüvedes esineb i: *meit omma L a t z i* (Verh. GEG XIX, 61), *latzi* (ib., 100), *naisi* (ib., 197, 200, 201), *teisi* (ib., 199), *teisi* (ib., 91, 201), samuti *Pattatzet I n n i m e s s i* (ib., 122), *palckaleisi* (ib., 123), ühes küsimärgilises näites ka *e*: *paliu t e i s e* (ib., 200).

i-tüveliste sõnade pluurali partitiivi vormiks võib pidada: *Minna olle ennamb töhd tennut, minna olle ennamb l ö k i kannatanut* (Verh. GEG XIX, 92), vrd. Stahl: *Minna ollen ennamb h a w a t kannatanud* (HuHB III, [46]).

Antud juhul on tegemist häälikuajalooliselt täiesti seaduspärase vormiga. Tänapäeva lõuna-eesti murdekeel teada olevate andmete järgi selliseid näiteid enam ei paku. Küll esineb aga Hupeli grammatikas pluurali akusatiivi kuju *poisi* (ES_1, 23), samuti leidub XVII—XIX sajandi lõuna-eesti kirjakeele tegelikus tarvituses vorme nagu *Nemmä armastawa seddä üllembat Paika Wöhrussen / nink neid eddimätzid P e n k i Kerkun /* (Vas. T, Matt. XXIII, 6), vrd. *Sie sitzen gern oben an über Tisch, und in den S c h u l e n* (B, Matt. XXIII, 6); *säratsid wörsti* 'vürste', *kalgi sönnu* (VE, 63); *neid suurembid poisi* ([Marpurg], WOR, 40).

Kahesilbiliste *u-* ~ *o*-tüveliste sõnade pluurali partitiivi kohta näiteid ei leidu.

Kolmesilbiliste tüvede pluurali partitiivi formandi moodustavad diftong või üksikvokaal ja *t* ~ *d*.

a- ~ *ä*-tüveliste sõnade partitiivi vormiks tuleb pidada diftongilist kuju *kohljeit* (Verh. GEG XIX, 3), küsimärgiliselt ka vorme *neid ellajet ninck kohljet* (tõlge kõrval: *die Lebendigen und die Todten*) (Verh. GEG XIX, 11).

e-tüvedes tuleb esile ainult *it*-formant: *sullasit* (Verh. GEG XIX Anhang, 208), *wastsit* (ib., 232).

Küsimärgiliselt võib pluurali partitiivi kujuks pidada ka vormi *Sönnomid*: *Minna tho teile häht wastsit S ö n n o m i d / geändert in Sönnat /* (Verh. GEG XIX Anhang, 232), sest lõuna-eesti murretes on vastav tüvi enamasti *e*-line (vrd. Wd. gen. *sõnome* (d)).

it-formanti leidub ka väheseis näiteis kontraheerunud tüvede pluurali partitiivist, nagu *paisit* (Verh. GEG XIX, 120). Taoliseks vormiks tuleks pidada ka *wörit*, kuigi viimane esineb järjekindlalt

koos nominatiivi vormis pronoomeniga, mida kasutatakse ilmselt artikli osas, näiteks *minna mannitze teit, kui need wörit* (Verh. GEG XIX, 111), *need wörit* (ib., 143, 144).

Samasugust konstruktsiooni kohtame aga ka vormis *need Jalgu*, samuti kui mitmes näites adjektiivatribuut ei kongrueeru oma põhisõnaga, näiteks *hähd peiwi, Pattatzet Innimessi* jne.

Tähelepanu äratab, et Rossihniuse teos sisaldab mõningaid rahvapäraseid pluurali partitiivi vorme, samal ajal kui Stahli käsiraamatus on vastavatel juhtudel järjekindlalt nominatiivikujuline vorm, näiteks Rossihnius *Mina olle wihs pahri hergi ostnut* (Verh. GEG XIX, 122), Stahl *Minna ollen wihs pahr weddo herjat ostnut* ... (HuHB III, [103]) jne.

Selle põhjust tuleb arvatavasti otsida asjaolust, et nii Rossihnius kui Stahl kasutasid oma teoste koostamisel olemasolevaid varasemaid tõlkeid. Et aga Stahl oma õigekeelsuses ja grammatiliste vormide tarvitamises järjekindlam oli, siis võiks arvata, et ta võimalikud pluurali partitiivi vormid nominatiiviks parandas.

On ilmne, et ka Rossihnius ei ole pluurali partitiivi olemusest aru saanud, vastasel korral oleks ta selle kasutamisel järjekindlam olnud. Nähtavasti polnud Rossihniusel kindlasti vägagi lünkliku keeleoskuse juures aga nii kindlaid teoreetilisi seisukohti kui Stahlil. Sel põhjusel võis mõnigi antud juhul rahvapärane keelevorm libiseda trükiks ettevalmistatavasse käsikirja.

Märgitav on seejuures, et pluurali partitiivi vormid esinevad Rossihniusel rühmiti just raamatu mõningais osades, näiteks läbitöötatud väljaande lehekülgedel 100—108 ja 120—130. Vastav asjaolu viitab veelkordselt sellele, et Rossihnius on kasutanud erinevate kirjameeste tõlketöid.

Üksikuid pluurali partitiivi vorme leidub ka lõunaeestimurdelise vana testamendi tõlke käsikirjas, mida arvatakse pärinevat ligikaudu XVII sajandi keskelt,[25] näiteks *Minna olle andnut teille ... keick puiht, kus puhwilli pähl om* ... (I Moos. I, 29; VEKVM, 105). *Minna tahha nurme pähle menna, eth Minna päiht ülleskorja perran* ... (Ruti II, 2; VEKVM, 122). *Ninck leggetis neid törwakühnlit pallama* ... (Kohtum. XV, 5; VEKVM, 120).

Mainitud tõlke keele mõningais näiteis torkab silma veel üks varasemaist allikaist erinev pluurali partitiivi märkimise viis, nagu *se rohga mellewat, ninck kumbat neit ssörrat lachkwat* (V Moos. XIV, 7; VEKVM, 117); *ninck leggetis pallama neit pöimatut kohljalickut* ... (Kohtum. XV, 5; VEKVM, 120); *Eis Minna neit poiset* (?) *olle kescknut* (Ruti II, 9; VEKVM, 122); *Ninck jumal teggi neiht mah ellajat neihnde essi sugku perra* (Moos. I, 25; VEKVM, 104); *neiht sinnazet sönnat* (II Moos.

[25] Erinevuste tõttu nimetatud käsikirja ja Gutslaffi grammatika keeles jagab käesoleva kirjutise autor V. Reimani arvamust, et vastavat tõlget ei saa pidada J. Gutslaffi tööks (V. Reiman, Eesti piibli ümberpanemise lugu, Tartu 1890, lk. 32), autorsuse küsimus jäetakse aga lahtiseks.

20, 1; VEKVM, 110); *toh Minnulle sähl katte h ä i h t wohhu pojat* (I Moos. XXVII, 8; VEKVM, 106).

Käesoleval juhul esineb vaid artiklina tarvitatud demonstratiiv-pronoomen või adjektiiv pluurali partitiivis. Põhisõna on esitatud aga põhja-eesti *t*-tunnuselise nominatiivi kujul, mis lõuna-eesti keeleuususele hoopis võõras on.

Vaatamata mõningaile eespool toodud erandeile, tarvitatakse üldiselt ka käsitletava perioodi lõuna-eesti kirjakeeles pluurali partitiivi nõudvais konstruktsioonides siiski pluurali nominatiivi kujulist akusatiivi, nagu R o s s i h n i u s: *neggi n e e d m e n g o m ẽ h e t* (Verh. GEG XIX, 149); v a n a t e s t a m e n d i k ä s i k i r i XVII saj. keskelt: *Esau letz nurmehe, l i n d u t pühdma...* (I Moos. XXVII, 5; VEKVM, 106) jne. Seejuures on viga antud juhul kahekordne, sest väära käände kõrval on tarvitatud veel lõuna-eesti rahvakeelele võõrast *t*-list pluurali nominatiivi.

Mis puutub personaalpronoomenite kasutamisse lõuna-eesti kirjatöödes, siis pakub see analoogilist pilti põhja-eesti tavaga. Esimesest ja teisest pöördest tarvitatakse pluurali partitiivi vorme, nagu *meit* (Rossihnius, Verh. GEG XIX, 91, 96, 104; vana testamendi käsikiri XVII saj. keskelt, Kohtum. XV, 11, VEKVM, 120); *teid* (AP, 86), *teit* (Rossihnius, Verh. GEG XIX, 96, 109, 112; vana testamendi käsikiri XVII saj. keskelt, II Moos. XX, 20, VEKVM, 11). Mis puutub aga kolmandasse pöördesse, siis siin tuntakse küll vormi *neid* (Rossihnius, Verh. GEG XIX, 118), *neiht* (vana testamendi käsikiri XVII saj. keskelt, I Moos. XXVII, 8, VEKVM, 106; II Moos. XX, 23, VEKVM, 112), selle kõrval on sagedased aga ka põhja-eesti nominatiivi *nemmat*-kujud, nagu *Meye kuhleme n e m m a t meye kehlede kahn* (Rossihnius, Verh. GEG XIX, 115), *Ninck jumal önnistis n e m m a t* (vana testamendi käsikiri XVII saj. keskelt, I Moos. I, 22, VEKVM, 104) jne.

Võrreldes lõuna-eesti kirjakeele esimese perioodi teoreetilist ja praktilist pluurali partitiivi käsitlust, selgub, et need ei ole omavahel vastavuses. Kui Gutslaffi grammatika (1648) eristab üldiselt pluurali nominatiivi ja akusatiivi vorme, siis nii varasemad (Rossihnius) kui hilisemad (vana testamendi käsikiri) kirjapanekud kasutavad valdavas enamikus pluurali partitiivi asemel järjekindlalt põhjaeestilisi nominatiivi vorme.

Väheseis näiteis osutub aga kirjakeele praktiline tarvitamine Gutslaffi keeleõpetusest rahvapärasemaks. Nimelt kui viimases esitati kahesilbilised tüved kõik *d*-lõpulistena (*Pennîd* jne.), siis veerand sajandit varem ilmunud «Agenda Parva» ja Rossihniuse käsiraamat sisaldavad siin mõningaid tõepoolest õigeid vorme (*peiwi, naisi* jne.).

Analüüsides pluurali partitiivi vormide esinemust eesti kirjakeele esimesel perioodil, selgub, et lõuna-eesti kirjakeel jõuab siin rahvakeelele lähemale kui põhja-eesti oma. Gutslaffi grammatika

eristab juba pluurali nominatiivi ja akusatiivi vorme, tuues rea täiesti õigeid partitiivi kujusid. Põhja-eesti keele teoreetilises käsitluses osutuvad aga Stahli loodud traditsioonid seevõrra tugevaks, et ka Göseken ei julge oma eelkäija poolt toodud vormistikku parandada. Gutslaffiga kõige kõrgemale jõudnud pluurali partitiivi teoreetilisele käsitlusele ei jõua aga järele ajajärgu kummagi kirjakeele praktiline tarvitamine. Siiski esineb lõuna-eesti tublisti väiksemaarvulises kirjanduses juhuslikke pluurali partitiivi vorme suhteliselt rohkem kui põhja-eesti kirjapanekuis.

Jättes kõrvale üksikud erandid, ilmneb seega, et muulaste loodud eesti kirikukirjanduse keeles on terve periood, kus kirjakeele praktiline tarvitamine ei tunne pluurali partitiivi vorme. Alles XVII sajandi 80-ndate ja 90-ndate aastate uuendusmeelsete kirjameeste keeletarvitus võtab omaks pluurali partitiivi rahvakeelsed kujud.

Mainitud puudus torkab seda eredamalt silma, et näiteks samal perioodil alguse saanud soome kirjakeeles esinevad vastavad käändevormid alates kõige varasematest kirjutistest ja on fikseeritud juba ka esimeses grammatikas [26].

On selge, et XVI ja XVII sajandi eesti rahvakeeles pluurali partitiiv kui läänemeresoome keeltes varakult väljakujunenud kääne oli tarvitusel kõigis murdeis ja murrakuis. Pluurali partitiivi vormide peaaegu üldine puudumine vaadeldava perioodi kirjakeeles on viimase üks kõige suuremaid eksimusi rahvakeele grammatilise ehituse vastu.

NÄIDETE ALLIKATE LÜHENDID

AP	— Agenda Parva Brunsbergae. M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. Välja andnud O. Freymuth, Tartu 1938.
B	— Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift..., Berlin 1898.
E Kirj.	— Eesti Kirjandus.
Gutslaff, O G	— J. Gutslaff, Observationes grammaticæ circa linguam Esthonicam, Dorpat 1648.
Göseken Man.	— H. Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Reval 1660.
HHuKB	— Hand-Hauß- und Kirchen-Buch, für die Pfarrherrn und Hauß-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs, Reval 1656.
Hupel, ES_1	— A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch, Riga und Leipzig 1780.
KKI	— ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogu.
Kohtum.	— Kohtumõistjate raamat.
Marpurg, WOR	— G. G. Marpurg, Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis, Tarto-linas, 1805.
Matt.	— Matteuse evangeelium.

[26] A. Petræus, Linguæ fennicæ brevis institutio... Aboe 1649, lk. [14—17] jt.

Moos. — Moosese raamat.
Ruti — Ruti raamat.
Stahl, Anf. — M. H. Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall 1637.
Stahl, HuHB — M. Hnr. Stahl, Hand- und Hauß-buch . . , Revall 1632—1638.
Stahl, LS — M. Hnr. Stahl, Leyen Spiegel, Darinnen kürtzlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- vn Sontägliche Evangelia in reiner Lehr vnd heiligem Leben ihm zu nutze machen kan, Revall 1641.
TRÜ — Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri murdekogu.
Vas. T — Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, Riga 1686.
Wd. — F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch, St.-Pétersbourg 1869.
VE — Kolm kaunist Waggausse Eenkojut, 1776.
Verh. GEG — Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft.
Vir. — Virittäjä.
WK — H. Weiss, P. Johansen, 400-aastane eesti raamat (Wanradt-Koelli katekismus 1535. aastast), Tallinn 1935.
VEKVM — Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestusi a. 1524—1739. Välja andnud A. Saareste ja A. R. Cederberg, Tartus 1925—1931.

ПАРТИТИВ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА РАННЕГО ПЕРИОДА В ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (1524—1686)

А. Вальмет

Кафедра эстонского языка

Р е з ю м е

Эстонский литературный язык, созданный иностранцами, в течение первого периода своего существования (1524—1686) нередко содержит неправильности и отличается от народного языка. Например, нередко встречаются ошибки при склонении имен. Особенно много отклонений от ожидаемых форм в области партитива множественного числа. Формы партитива множественного числа были известны как в североэстонском, так и в южноэстонском языках, прежде всего формы личных местоимений 1 и 2 лица множественного числа (*meid, teid*), реже 3 лица множественного числа (*neid*). В остальных разрядах имен в североэстонских грамматиках Х. Шталя и Х. Гэзекена встречаются под аккузативом (т. е. партитивом) множественного числа формы номинатива множественного числа: *needt Innimesset, armat meehet/naiset* и т. д. Такое же положение наблюдается и в церковных и деловых текстах того времени. Только в редких случаях употреблялись формы как *puid, marjo, linno, Luiht,* соответствующие формам народного языка.

Единственная грамматика этого периода, в которой встречаются, в частности, действительные формы партитива множе-

ственного числа — южноэстонская грамматика Ю. Гутслаффа: *neid Kindîd*, *neid Sullasîd* и др. Хотя и в южноэстонских памятниках литературного языка в таких случаях господствуют также формы номинатива множественного числа, формы партитива множественного числа встречаются там относительно чаще, чем в североэстонских текстах.

Употребление форм, совпадающих с номинативом множественного числа, объясняется тем, что в то время примером эстонскому литературному языку служил немецкий язык, в котором формы номинатива и аккузатива множественного числа совпадают.

Более частое употребление правильных форм партитива множественного числа в южноэстонском языке обусловлено тем, что на юге не было таких последовательных традиций литературного языка, как в североэстонском литературном языке.

DER PARTITIV DES PLURALS IN DER ANFANGSPERIODE DER ESTNISCHEN LITERATURSPRACHE (1524—1686)

A. Valmet

Zusammenfassung

Die estnische Literatursprache ist von Ausländern geschaffen worden, darum ist sie in ihrer Entstehungsperiode (1524—1686) oft fehlerhaft und unterscheidet sich von der Volkssprache. Nicht selten finden wir hier Fehler in den Deklinationsformen. Besonders oft gibt es Abweichungen von den regularen Formen im Partitiv des Plurals. Die Pluralformen des Partitivs kennt man sowohl in der nordestnischen als auch in der südestnischen Literatursprache in erster Linie von den Personalpronomen, zunächst von der 1. und 2. Person des Plurals (*meid*, *teid*), seltener von der 3. Person des Plurals (*neid*). Von den übrigen Redeteilen kommen in den nordestnischen Grammatiken von H. Stahl und H. Göseken statt des Akkusativs (resp. Partitivs) die Formen vom Nominativ des Plurals vor, z. B. *needt Innimesset, armat meehet/naiset* usw. Dasselbe gilt auch für die Sprache der Kirchenliteratur. Nur in seltenen Fällen gebrauchte man zufällig richtige Formen wie *puid*, *marjo*, *linno*, *Luiht*.

Die einzige Grammatik in der Zeit, die im Akkusativ (resp. Partitiv) auch richtige Partitivformen anführt, ist die südestnische Grammatik von J. Gutslaff: *neid Kindîd*, *neid Sullasîd* u. a. Obgleich auch in den südestnischen kirchlichen Texten statt des Partitivs des Plurals der Nominativ vorherrscht, gibt es dort doch verhältnismäßig mehr Partitivformen als im Nordestnischen.

In der Anwendung der Nominativformen im Partitiv des Plurals diente als Vorbild die deutsche Sprache, wo der Nominativ und Akkusativ des Plurals zusammenfallen.

Die verhältnismäßig häufigere Anwendug der pluralischen Partitivformen im Südestnischen erklärt sich dadurch, daß dort die Traditionen der Literatursprache nicht so konsequent wie im Nordestnischen waren.

POSTPOSITSIOONIDEST MARI KEELES JA NENDE SUHE POSSESSIIVSUFIKSITEGA

P. Kokla
Soome-ugri keelte kateeder

Esimene mari keele grammatika ei käsitle postpositsioonidega seoses possessiivsufikseid, mida ta nimetab *энклитические частицы*. Küll aga toob ta personaalpronoomeni käänamise tabelis instrumentaalkäändena (*творительный*) vormid: *милецемъ* 'от меня', (*-лец* — postpositsioon, *-емъ* — ains. 1. is. possessiivsufiks), *мелецна* 'от нас', *тылецетъ* 'от тебя', *телецта* 'от вас',[1] samuti refleksiivpronoomenist: *шкелецемъ* 'от меня самого', *шкелецетъ* 'от тебя самого', *шкелецже* 'от его самого'.[2] Substantiivide possessiivse deklinatsiooni tabelis on instrumentaalkäändena antud vormid: *абамдене* 'моей матерью, моими матерьями'[3] *атятдене* 'твоим отцом, твоими отцами'[4]. Keeles laialt levinud konstruktsioone, kus possessiivsufiks liitub postpositsioonile (*αβα· δene·m* 'minu emaga', *atša· δene·t* 'sinu isaga') grammatika ei maini.

Ka A. Albinski grammatikas on kõne all olevate vormide esitus juhuslik.[5] M. A. Castrén oli esimene, kes esitas süstemaatiliselt mari postpositsioonide muutumise isikuti.[6] Possessiivsufiksite käsitlus tema grammatikas on asjalikum kõigi eelmiste autorite omast. Seni oli mari keele süsteemi esitamisel kinni peetud vene grammatika raamidest. Esimesena loobus neist Castrén. F. J. Wiedemann esitab samuti postpositsioonide muutumise isikuti: ains. *mi̇ń dokem* 'minu juurde', *ti̇ń doket* 'sinu juurde', *tyda doko* või *tydan* (gen.) *doko* 'tema juurde', mitm. *mä dokana* 'meie juurde', *tä do-*

[1] Сочинения принадлежащие к грамматике черемисского языка, Санктпетербург, 1775, lk. 48, 49.
[2] Ibid., lk. 51.
[3] Ibid., lk. 13.
[4] Ibid., lk. 15.
[5] А. Альбинский, Черемисская грамматика, Казань 1837, lk. 25.
[6] M. A. Castrén, Elementa grammaticeş tscheremissae, Kuopio 1845, lk. 21.

kada 'teie juurde', *nyna doko* või *nynan* (gen.) *doko* 'nende juurde'.[7] Wiedemann näitab ka, et kui omandit märkiv substantiiv esineb koos postpositsiooniga, siis võib possessiivsufiks liituda kas ühele või teisele neist. Temal kasutada olnud materjali alusel väidab Wiedemann, et possessiivsufiks liitub sellisel juhul enamasti substantiiviga.[8] Mari murdematerjalide vaatlus annab vastupidise tulemuse.

J. Budenz väidab, et «postpositsionaalsed käändelõpud *lan*, *geč*, *leč*» võivad personaalpronoomenite järel esineda ainult koos possessiivsufiksitega: *meń lečem* 'minult'.[9] See on liialdus, eriti 3. isiku suhtes. Budenz märgib õigesti (nagu seda juba Wiedemanngi tegi), et substantiiviga ühenduses võib possessiivsufiks liituda nii viimasele kui ka postpositsioonile: *kudem-dene* 'minu majaga' [10], *kudo-deneže* 'tema majaga' [11].

F. Vassiljev on õigesti mõistnud possessiivsufiksi osa mari keele grammatilises süsteemis. Postpositsioonide käsitluses ütleb ta, et need muutuvad possessiivsufiksite abil, nagu pöörduksid nad.[12] V. Vassiljev on täpsustanud F. Vassiljevi määratlust. Ta märgib, et juhul, kui adverb või postpositsioon kuulub ainsuse personaalpronoomenite juurde (peale 3. is.) või genitiivis olevate substantiivide juurde, siis liitub temale tingimata vastava isiku possessiivsufiks.[13] Murretes ei tarvitse see muidugi t i n g i m a t a nii olla. Mitmuses on olukord üldjoontes sama mis ainsuses. Genitiivis substantiive postpositsiooni ees kohtame ainult erandjuhtudel (vt. lk. 180).

Millistes tingimustes liitub siis mari murretes possessiivsufiks postpositsiooniga? Milline on tema funktsioon sel juhul? Milliseid momente soome-ugri keelte ajaloost peegeldavad need seigad? Nendele küsimustele vastates satume kahele eri nähtuste piirkonnale. Esimene neist puudutab kolme grammatilise isiku ruumiliste, ajaliste, põhjuslike jt. suhete väljendamist. Teiseks on koos postpositsiooniga esineva omandit väljendava substantiivi omaja esiletoomise probleem.

Esimeses piirkonnas eraldame kolm väljendusvõimalust. Isiku suhteid ümbritseva maailmaga (ja, kui nii võib väljenduda, ka

---

[7] F. J. W i e d e m a n n, Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache, Reval 1847, lk. 58.

[8] Ibid., lk. 44—45.

[9] J. B u d e n z, Cseremisz tanulmányok. — Nyelvtudományi Közlemények III, Budapest 1864, lk. 460.

[10] *ku·δə* tähendab *maja* peamiselt *majapidamise, talu* mõttes; teine tähendus on *väline suveköök*.

[11] J. B u d e n z, op. cit., lk. 461.

[12] Ф. В а с и л ь е в, Пособие к изучению черемисского языка, Казань 1887, lk. 56.

[13] В. М. В а с и л ь е в, Записки по грамматике языка народа мари, Казань 1918, lk. 22.

tema endaga) väljendab mari keel a) personaalpronoomeni ja postpositsiooniga, millele on liitunud possessiivsufiks, b) possessiivsufiksiga varustatud postpositsiooniga ning c) personaalpronoomeni ja possessiivsufiksita postpositsiooni abil.

a) Siin esineb pronoomen enamikul juhtudel nominatiivis. Näiteks a i n s. 1. is.: *süanleč ošno tolo miń* - d e g e m 'a lakodalom előtt jött hozzám' (NyK III, 108), SO *üδürämäš-uβer miń βokteťšem ţšoŋešten erten kajəš* 'Ein weibliches ußer flog an mir vorbei' (ROT, 45), Tuš *mıń gıtsem silan mardež* 'stärker als ich ist der Wind' (BTS, 197), TM *pi·re mə̑·ń mü·ŋoem pošte·kem tò·lən šun-a·t* 'a farkas utánam jött, elért (MSz I, 294), Š *älδä, kenä məń sayaʲem* 'gyere, menjünk együtt (tk. velünk)' (CsNSz I, 181), Š *təńə məńə staťanem šəts əštə* 'te nem az én (kedvem) szerint cselekedtél' (CsNSz I, 177), Pet *šuka·l βoźźa·š kule·š tala·t mi·ń òńďžə̑ke·m* 'du sollst vor mir knien' (TMSE, 267), Pet *to·l mi·ń küδə̑ńe·m* 'Komm mit mir' (TMSE, 48); a i n s. 2. i s.: *tudo t e n - l e č e d kugo* 'ő náladnál nagyobb' (NyK III, 112), TM *mə̑·ń tə̑·ń pele·net o·m kai* 'én nem megyek el veled' (MSz I, 88), T *tə̑·ń dene·t üťša-ša·š o·k li* 'sinuga võistelda ei saa' [14], Pet *mi·ń tola·m ti·ń olmeše·t služitla·š* 'Ich komme statt deiner dienen' (TMSE, 68). M i t m. 1. i s.: Š *älδä, kenä mä sayana* 'gyere, menjünk együtt (tk. velünk)' (CsNSz I, 181), NP *me βertna poro jumoβlaklan βitnen kumal* 'sei betend unser Fürsprecher bei den gütigen Göttern' (SUSA XIII, 38), Š *mä ɣətsennä iktäžə kə̑ml(ə̑) uštə̑š liẅeš* 'mitőlünk mintegy 30 verszt(nyire) lesz' (CsNSz I, 44); m i t m. 2. i s.: U *Meat·teδetšna izi ulə̑na* [15] 'Wir sind jünger als ihr' (SUSA XIII, 38).

Personaalpronoomen jääb tavaliselt muutumatuks, kui talle järgneb postpositsioon, häältdugu ta sellega rohkem või vähem kokku. Erandiks on postpositsioon *leťš* 'kellegi käest, juurest, -lt'. Niidumari murde idamurrakus Mari-Tureki rajoonis a i n s. 1. is. pronoomen *mə̑i* > *mə̑*: BR *tu·δɔ tula·r marie·t mə̑leťše·m jo·δə̑n* 'too isamees küsis minult', NR *mo·m nala·t nde· mə̑ leťše·m?* 'mis sa võtad nüüd minult?' Idamurde vorm *miń* > *mi*: SO *miń soɣə̑š lektə̑n šurtkuťš kaimem goδə̑m-at taza koδo mileťšem* 'Als ich von zu Hause in den Krieg ging, blieb sie auch gesund zu

[14] Kui näitelause järel pole antud allikteose lühendit, siis on see pärit autori kirjapanekuist 1958. ja 1959. a.

[15] V. Porkka, A. Genetzi ja E. Lewy tekstide transkriptsiooni on lihtsustatud ja soome-ugri omas mittekasutatavaid märke teistega asendatud.

Hause' (ROT, 386). Idamurde teises murrakus on ains. l. is. pronoomen omandanud seoses postpositsiooniga *leťš* kuju *me*, mis ühtib mitmuse l. is. pronoomeniga, nii et ainsuse ja mitmuse vahet teeb siin ainult possessiivsufiks: Pet *olβo·t jòðə m e l e ť š e · m* 'Die Herrschaft fragte mich' (TMSE, 178), Pet *tiń m e l e ť š e · m maśta·r ula·t, m e l e ť š e · m šu·kə̂ šińdže·t* 'Du bist ein (besserer) Meister, als ich. Du kannst mehr, als ich' (TMSE, 42). E. Lewy kirjapanekuis võib leida vorme, kus pronoomenist pole peale algkonsonandi midagi säilinud: *kə̄·lʲkʲištɛ m̥ l ɛ t š e · m ada- kuatlɛ· ulmə̄·šŋ̥* 'Im Volke ist einer noch stärker als ich' (TT, 42), *ta·jen mariɛ·t m l e t š ɛ m mŋ̥·ndŋ̥r ō·gᵘl-ilʲɛ.* 'Dein Mann war nicht weit von mir' (TT, 42). Mitmuse l. isikus on pronoomeni kuju *me* ühelt poolt säilinud: Pet *ti· aźźa· šu·lə̂ktə̂mə̂, m e l e ť n à · šù·kə̂ šińdžà·* 'Dieses Kind ist unschuldig, es weiss mehr als wir' (TMSE, 45). Teisalt on *me* omandanud vormi *mi* või ka ainsuse omaga sarnase *mə̂* (niisiis teeb siingi arvulist vahet possessiivsufiks) SO *βoštə̂rə̂m nalə̂n m i l e ť n a pelke kajə̂š-ta* 'einen Stab nehmend ging er beiseite und' (ROT, 49), TM *tə̂-γa·ń ma·re m ə̂ l e · t s n a ᵈje·ršt ə̂lə̂mbe·rts o·ksa na·laš tò·lə̂n* 'Egy olyan (meg olyan) ember jött tőlünk pénzt szedni, amiért a tóban lakunk' (MSz I, 252). Ka ainsuse 2. isiku pronoomen on mõnes murrakus kaotanud lõpukonsonandi (*təń* > *tə*): Otj *mə·ń i·ktäž mò·tə̂m t ə l e · t s e t ja·ðam* 'Én valamit kérdezek tőled' (MSz I, 12). Mitmuse 2. isikus *te* > *tə̂* idamurdes: NP *ońdžə̂l tiťšmaš tene pajə̂lə̂m joðə̂na t ə̂ l e ť t a, poro jumoβlak* 'Mit dem ersten unangeschnittenem (Brote) flehen wir um euren Segen, gute Götter' (SUSA VII, 56).

Sellist kahekordset (pronoomen ja possessiivsufiks) isiku märkimist leiame ainsuses rohkem kui mitmuses. Kummaski arvus ei saa me tuua näidet 3. isiku kohta. Sama konstruktsiooni kohtame ka sugulaskeeltes: ung *Mosolygott, hogy egészen úgy bánik ezzel a vele egykorú tisztviselővel, ahogy ő v e l e a polgármester* (Móricz, Rok, 56) 'Ta naeratas selle üle, et ta seda temaga üheealist ametnikku just samuti kohtleb nagu linnapea teda'; kS (kui isik on eriti rõhutatud) *ме вылам* 'на мне, на меня' (ГЛКЯ, 104).

Näiteid pronoomeniga genitiivis leidub väga vähe: *mai ta·^{j}-j ɛ n ümpala·nɛt šogala·m* 'Ich trete auf dich' (TT, 46).

Soome keeles on see tavaline: *Olipa hän useinkin haastellut pienistä, tuumankorkeista äijistä, jotka, niinkuin hän lausuili, parveilivat tuhansittain h ä n e n ympärillään* (Kivi, SV, 392) 'Oli ta ju tihtigi jutustanud väikestest tollikõrgustest vanameestest, kes, nagu ta ütles, parvlesid tuhandete kaupa tema ümber'.

Vaatleme eraldi refleksiivpronoomeni *ške* 'ise' esinemist koos postpositsiooniga. Isikut ja arvu väljendab sellistel juhtudel postpositsiooniga liituv possessiivsufiks, kuna *ške* jääb muutumatuks.

See konstruktsioon esineb enamasti 3. isikus (nii ainsuses kui mitmuses): MM *no ka·lə̑k i·źi илma·š, saɒla·n sua·s mari· ka·lə̑kə̑m ške· l'üβ'a·kə̑žə̑ na·lə̑n* 'kuid rahvas oli väike, seetõttu heitis tatarlane mari rahva (enda) alla', MM *mari· ka·lə̑k ìle·n̓ ške· śe·-mə̑nžə̑* 'mari rahvas elas oma tavade kohaselt', TE *i rβe·zɛ ə̑škɛ· ᵈjə̑ržɛ krù·γə̑m ə̑šta·* 'ja poiss tõmbab (õieti: teeb) enda ümber ringi', Pet *olβo·t küštà· kuβa·m iške· δèkə̑žə̑* 'Der Herr lässt die Alte zu sich rufen' (TMSE, 179).

Postpositsioone *δe·ke* 'juurde', *δera·n* 'juures', *δe·rt̓š(ə̑n)* 'juurest' kasutatakse koos possessiivsufiksitega tähenduses vastavalt 'koju, kodus, kodunt'. Seega annab possessiivsufiks mitmeis mäeja idamari murrakuis postpositsioonile adverbi tähenduse. Näiteid a i n s. 3. i s.: TM *ma·re tö̀·kə̑žö ka·jen, kuγu·za ške· tö̀·kə̑žö* 'Az ember hazament, az öreg (is) hazament' (MSz I, 216), M *ške-δe·kšə̑ to·lmə̑ mö·ŋgə̑ aβa·žə̑ joδe·š erγə̑žδe·tš* 'Nachdem er heim gekommen war, fragt die Mutter ihren Sohn' (SUSA XIII, 12). O *i ške δe·keže mi̯e·n pura·* 'ja jõuab koju ning astub sisse'. M i t m. 3. i s.: Az *ko·lšə̑m toime·ŋgə̑ ške-δè·kə̑št kaja̯·t ta jüa̯·š tüŋà̯·lə̑t* 'Nachdem der verstorbene begraben ist, geht man nach hause und beginnt zu trinken' (VVT, 62), Ts *šo·ŋgə̑-šà:-mə̑t̓š ške·-δörà̯·nə̑št kotšə̑ oksa·m šoɒla·t* 'Die alten männer bleiben zu hause und zählen das geld' (VVT, 59).

Tekstikogudes pole käesolevate ridade kirjutaja leidnud konstruktsiooni *ške* + *postpositsioon* 1. ja 2. isikus. Vanemais mari kirjanduse väljaandeis võib leida selliseid vorme, nagu *шкэ кöргыштыда молан тэ осалом шонэда?* (ЕвМ, 31) 'miks te mõtlete endamisi halba?'

b) Edasi teine rühm — possessiivsufiksiga varustatud postpositsioon ilma personaalpronoomenita. K. Maitinskaja käsitleb selliseid vorme ungari keeles (*előttem* 'minu ees') personaalpronoomeni vormidena.[16] J. Balassa mainib neid seoses nii personaalpronoomenite kui adverbidega.[17] Sürjakomi kirjakeeles vaatleb D. Bubrich vorme *вылам* 'minu peal, minu peale' postpositsioonide baasil moodustatud personaalpronoomenitena.[18] Käesolevas kirjutises vaadeldakse selliseid vorme postpositsioonide raames. Esitatagu nüüd asjaomaseid näiteid.

---

[16] К. Е. М а й т и н с к а я, Венгерский язык I, Москва 1955, lk. 275.
[17] Й. Б а л а ш ш а, Венгерский язык, Москва 1951, lk. 102—103, 119.
[18] Д. В. Б у б р и х, Грамматика литературного коми языка, Ленинград 1949, lk. 104.

Ains. 1. is.: I *mə̂·i tə̂·ⁱjə̂m pelene·m o·m naʌ* 'ma ei võta sind kaasa', Mid *iźä·rnän tɔ·ʌδa δo·kem* 'neljapäeval tulge minu juurde', Otj *to·l, mà·ńə̂, tö·rkem* 'gyere, mondta, hozzám (MSz I, 8), TM *mo· tə̂-γa·ńe to·leš tö·rkem pö·rtə̂škö?* 'Micsoda jön hozzám a házba?' (MSz I, 91), *onďžɛ·m šɛ̄ŋka·kɛm* 'Ich sehe zurück' (TT, 37). Ains. 2. is.: M *βoktene·t mo šoγa·* 'Was steht neben dir' (SUSA XIII, 9), *kol'a βoštet šüten lekteš* 'die Maus kann ein Loch durch dich hineinbohren und entschlüpfen' (KSz, XV, 67), TM *ku·δal, ma·neš, tö·ket* 'lovagolj haza, — mondja' (MSz I, 326), TM *βe·s ᵈjn̥·δn̥m ma·lem ɒə̂k töra·net, mə̂·ń tn̥·δn̥m po·ktaš ke·rδa(m), ma·neš* 'Ha a következő (tk. másik) éjjel nálad alszom, (akkor) én el tudom (őt) kergetni, — mondja' (MSz I, 96), Pet *tèrťšə̂ne·t šuke·rtə̂ lèktə̂na·t* 'Bist du lange von zu Hause fort' (TMSE, 491). Ains. 3. is.: O *kuγuža·n ü·δə̂r šo·rtə̂nšo·rtə̂n kaja· poťše·šə̂že* 'kuningatütar läheb nuttes tema järel', SO *ńə̂malanže portə̂šə̂m βakšə̂t* 'unter ihm breiten sie Filz aus' (ROT, 388), Tš *ᵈjə̂·rže βn̥·t, pokˣša·lnə̂že tu·l — sama·βar* 'Körülötte víz, közepén tűz. — Szamovár' (MSz I, 364), Pet *šò·ľə̂žə̂ kajà· jö̀·r δè·kə̂ ò·ńďžə̂l-γo·ťš, iźa·žə̂ šeŋgè·-ťšə̂nž·ə̂* 'Der Jüngere geht voran zum Fleisch, der ältere Bruder geht hinter ihm' (TMSE, 110).

Teiselt poolt annab possessiivsufiks konstruktsioonile 3. isikus refleksiivse tähenduse: TM *ma·re tru·k šì·žə̂n ɢo·lta, šeŋge·l-kə̂že onɒza·leš* 'Az ember egyszerre fölébred, hátra néz' (MSz I, 78), TE *pastu·k tu·δə̂ pì·jə̂m pele·ndžɛ nale·š* 'karjane võtab selle koera (endaga) kaasa', TE *mili·tsi-ša:mə̂ťšə̂m poťše·šə̂žɛ naŋgaja· tu·škə̂* 'ta viib militsionäärid enda järel sinna', Pet *tu·δə̂n ulma·žə̂ pì·žə̂ kǜ·δə̂ńžə̂* 'Sein Hund war mit ihm' (TMSE, 11).

Mitm. 1. is.: Mid *mä· ti·δəm nä·lən mì·nä to·kə̂nà* 'me võtame ta kaasa ja läheme koju', Mid *δaβa·i, ka·ťš — ma·nə̂t — to·nna ᵊla·t ə̂nde·* 'noh, söö — ütlevad nad — nüüd oled sa meie juures', NM *βaštarešnä kə̂rγə̂žə̂t, təńəm βara katškə̂t* 'Elénk futnak, akkor aztán megesznek' (CsNSz I, 178), TM *βa·tə̂žə̂m o·nà ko:δo, mà·nə̂t, naŋɢa·jenà pele·(n)na* 'Nem hagyjuk (itt) az asszonyt, — mondják — magunkkal visszük' (MSz I, 344), K *ońďžə̂lanna· kuγo kn̥·rn̥k li·* 'Előttünk nagy hegy lett' (MSz I, 427). Mitm. 2. is.: Mid *βo·t, kè·δä tä· koktə̂n ə·δər δon a̰·nᵈzə̂ťś, mä pašte·ktä... i·mńin šo̰·na* 'nii, minge teie tüdrukuga kahekesi ees, me jõuame teile ... hobusega järele', TM *ka·iδa, ma·neš, tö·kə̂δa* 'Eredjetek haza, mondja' (MSz I, 171). Mitm.

3. i s.: Mid *ə·ðər p a š t e· k ə š t ə kərγəže·š* 'tütarlaps jookseb neile järele', J *s a γ a· š t ə kosteńe·tsəm näŋgeä·t* 'nad viivad kaasa külakosti', *wāta·t le·kt^{o}n: i koklā·št^{o}št ulma·š pē·tšɛ* 'Auch die Frau kam heraus, und zwischen ihnen war der Zaun' (TT, 39), O *arakam-a·t šaγa·l oγəl p e l e· n ə š t na·ləl* 'nad võtsid ka tublisti viina kaasa', Š *ar-βätə ðonə marəžə läktət p a š t e· k ə š t ə tüγö* 'A menyecske és férje kimegy utánuk' (CsNSz I, 79), TM *kuγu·ža le·kteš p o š t è· k ə š t* 'A király kimegy utánuk' (MSz I, 338).

Sugulaskeelteski leiame analoogilisi väljendusvõimalusi: mdE *алот* 'под тобою' (ОМГ, 325), *мартост* 'с ними' (ОМГ, 325); sm *muutoin langetan p ä ä l l e s i järkähtämättömän tuomion* (Kivi, SV, 250) 'muidu langetan sinu kohta vankumatu otsuse'; ung *Ez volt as első kérése, — szólt csöndesen Pista — sose fordult eddig h o z z á m még levéllel se* (Móricz, Rok, 65) 'See oli ta esimene palve, — ütles Pista vaikselt — siiani pole ta veel kunagi minu poole pöördunud, isegi kirjaga mitte'; kS *вылам* 'на мне, на меня' (ГЛКЯ, 104).

c) Kolmandaks — pronoomen ja postpositsioon ilma possessiivsufiksita. Sellises ühendis on pronoomen reeglina genitiivis. A i n s. 1. i s.: Otj *mə·ńən βŋ·län te· βa·ndzen a·ða kert* 'ti nem tudtok rajtam átjutni' (MSz I, 61), K *ta·tše mə·jən p o· t š e· š peške· pö·rðən mi·š* 'Ma egy hordó gurult utánam' (MSz I, 448), Otj *mə·ńən a· n d z ə l n ə pe·š ku·γu je·r li·n šə:ndzə* 'előttem egy igen nagy tó támadt' (MSz I, 45—46). A i n s. 2. i s.: Otj *ä·iðå, šŋβŋr-äŋgə, me· t ə· ń ə n βŋ· l ä n, βa·ndzenä* 'Nosza, hólyag, mi te rajtad megyünk át' (MSz I, 61), K *kuγe·tše ertęmeke miʲa·t t ə· j ə n d e·ke* 'húsvét után hozzád jönnek' (MSz I, 4). A i n s. 3. i s.: NS *məi tu·ðən p o t š e· š kai·šəm* 'Ich folgte ihm' (SUSA XIII, 11), SO *me aδak t u d u n β a š t a r e š mijaš tüŋälnä* 'Wir begannen wieder ihm entgegenzugehen' (ROT, 49), Pet *salta·k kalaśà· tšila·, mo· li·n, kuźe· jà· ile·n t u· ð ə n o l m e· š* 'Der Soldat erzählt alles, wie es geschah, wie der Teufel statt seiner lebte' (TMSE, 71).

M i t m. 1. i s.: SO *tu uβer aδak jal ləške n e m n ạ n p o· ţ š e š tolən šińďže* 'Das *uβer* kam uns wieder nach in die Nähe des Dorfes und setzte sich dort nieder' (ROT, 49), Pet *kuγuźa·i, aiδa· n ö m n a· n kü̈· ð ə ń* 'Älter, komm mit uns' (TMSE, 266), *ile m e n m ạ n d e n* 'Lebe mit uns' (Paas., TT, 14). M i t m. 2. i s.: Pet *mi·ń erla· mi̯e·m t e n d a· n d è· k ə kepťšalla·n* 'Ich gehe morgen Mittag zu euch' (TMSE, 129), *pašte·ŋkɛ ke·tšɛm gulaje·m t ɛ n t a· n d ɛ n ɛ pŗ̓a·* 'Den letzten Tag amüsiere ich mich mit

euch zusammen' (TT, 49). Refleksiivpronoomeni *ške* puhul on possessiivsufiks liitunud viimasega, mitte sellele järgneva postpositsiooniga: *lū·tšo tagata· škenta·ndɛn ə̂rgə̂:ḏᵘlzā·* 'Besser (ist es), stosst wie Widder miteinander' (TT, 48). Mitm. 3. is.: Š *təδ-at dumaja-δä βara keä nənən saγa* 'ő is gondolkodik, aztán velük megy' (CsNSz I, 181), Š *nənən baštek läktət paštek marə̂-βᵊlä* 'Utánuk kijönnek a menyasszonykísérők' (CsNSz I, 72), Tuš *βara ik paškuδɔβätə miä ninəndokɔ* 'Da kommt eine Nachbarin zu ihnen' (BTS, 183).

Sama võimalus on mordvaersa keeles: *монь марто* 'со мною', *минек марто* 'с нами' (ОМГ, 325). Ungari keeles ei saa genitiiv kõne alla tulla.

Näiteid pronoomeniga nominatiivis: Tuš *mịṅ-gịtsən silan keťšə* 'Stärker als ich ist die Sonne' (BTS, 179), Tuš *mịṅ-gịtsən silan pṇl* 'Stärker als ich ist die Wolke' (BTS, 197). Mõlemad näited on ühelt ja samalt keelejuhilt kirja pandud ning rohkem pole samalaadseid tekstides kohatud.

Siirdume teise piirkonna juurde, kus substantiivse lauseliikme grammatilisi suhteid kannab postpositsioon. Substantiiv ise väljendab omatavat, omaja isik tuleb esile possessiivsufiksiga, mis enamail juhtudel liitub postpositsioonile, kusjuures substantiiv seisab nominatiivis.

Edasi toome vastavaid tüüpilisi näiteid. Ains. 1. is.: Pet *šužare·m, mì·ńə̂m ťšamane·t ki·ń, jo·l imake·m lò·mə̂žə̂m opta·l* 'Schwester, wenn du mich bedauerst, streue Asche unter meine Füsse' (TMSE, 34), *tɛ̄r bokte·nem kije·n ko·do* 'Neben meinem Schlitten blieb er liegen' (TT, 37), K *pö·rt ümbalne·m kə̂ša·l kümü·ž šə̂ńďžà·* — *tə̂lďže* 'Házam fölött pempős tál van. — Hold' (MSz I, 386), T *ə̂ja· iγe· numa·л pə̂šta· βa·ťšɛ ümba·kə̂žɛ̀ δa numa·л kaja·* 'sarvikupoiss tõstab üles ja asetab endale õlale ning viib ära', Ts *nu·r pokˣšeťše·m lözmö·n pì·rə̂ kuδalẹ·š* — *šù·δə̂-βo·z* 'mitten über mein feld läuft ein struppiger wolf. — Die heufuhre' (VVT, 150), K *ᵈje·r tǜrə̂šte·m kukˣšo kurika· kiʲà.* — *pu·š* 'A tavam szélén száraz karaj (kenyér) hever. — Csónak.' (MSz I, 381). On ka juhte, kus peale postpositsioonile liitunud possessiivsufiksi märgib isikut substantiivile eelnev personaalpronoomen enamasti genitiivis: O *tu·δo mə̂·ⁱjə̂n kapka·δerane·m imńižə̂m šoγa·лtə̂š* 'ta peatas oma hobuse minu värava juures', O *mə̂·jə̂n pakťša δeke·m mašin δe·nɛ kaja·š oγe·š li* 'minu aia(maa) juurde ei saa autoga sõita', K *tu·δun urlukˣšo ťšə̂là· mə̂·jə̂n aŋa-ümbakem tolžo* 'Az ö vetőmagja mind az én földemre jöjjön' (MSz I, 450); pronoomen on nominatiivis:

NP *mə̂ń jol jə̂malkem lomə̂žə̂m kuδalte* 'so wirf mir Sand unter die Füsse' (SUSA VII, 22). Ains. 2. is.: Mid *ma·lə̂n koʌte·nat, ße·t ki·t kəťśet ko·ʌtaš šə̂·m šü·δə* 'miks sa (ta) ära lasksid, ma ju keelasin (õieti: ei käskinud) sul (teda) käest lahti lasta', T *no· ra·s kuťše·n kondə̂na·t kə̂n, βa·ťš ümbake·t pə̂šte·n numa·ʌ śa·βə̂rè* 'noh, kui sa (ta) kinni võtsid ja (siia) tõid, (siis) pane (ta) endale õlale ja kanna ümber (järve)', TM *i·mńi βn̥la·net o·š po·rtə̂šə̂m pi·t* 'a lovadra köss fehér nemez(trakoró)t' (MSz I, 99), *ḿεša:kkⁱtše·t łuk* 'Nimm es nur aus deinem Sacke' (TT, 11), SO *san dene pört körγǫšket keṭṣe oγeš βoťš* 'Darum scheint die Sonne nicht in das Innere deines Hauses' (ROT, 331). Ains. 3. is.: M *Šo·šə̂m pə̂ža·šγə̂tššə̂ marila·n pušə̂ ta·lə̂n sə̂re·n le·ktə̂n* 'Im Frühjahr ging der Bär hinaus aus seinem Nest, noch mehr über den Mann erzürnt' (SUSA XIII, 8), SO *kolatkaš βui ńə̂malanže iże mə̂nderə̂m pə̂štat* 'In den Sarg legen sie unter seinen Kopf ein kleines Kissen' (ROT, 388), Otj *a βä·təžə təŋä·lən me·lnäm küe·štäš šn̥·rγn̥ βn̥lä·nᵈžə* 'a felesége meg sütni kezdte a lángost (a férje) arcán' (MSz I, 48), TM *ma·re, ma·neš, o·š βn̥·ľn̥m ko·k ᵗjo·l γokla·šə̂že ᵈjə̂·šen nu·mal kurγu·žeš, mane·š* 'Az ember — mondja — a fehér kancát a két lába közé szorítva fut vele — mondja (MSz I, 254); substantiivile eelneb refleksiivpronoomen: K *ᵊške· aŋa· ümbalanᵈže üδà·* 'a saját szántóföldjén elveti' (MSz I, 450); substantiivile eelneb substantiivne atribuut: Pet *šuža·ržə̂ nale·š, iźa·ž: jò·l imà·kə̂žə̂ optale·š purśa·m* 'Seine Schwester stellt sich dazu, streut Erbsen unter die Füsse ihres Bruders' (TMSE, 34), NP *ußer kußan jol jə̂malkə̂že purśam kuδalte* 'unter die Füsse der Hexe wirf Erbsen' (SUSA VII, 22), Pet *uže·š ǜ·δə̂rə̂n purlà· koŋlà· imà·lnə̂žə̂ šö̀·rtńə̂ ü·pə̂m, solà· koŋlà· imà·lnə̂žə̂ mue·š šì· ǜ·pəm* 'Er sieht unter der rechten Achsel des Mädchens ein (einzelnes) Goldhaar, unter der linken Achsel findet er ein (einzelnes) Silberhaar' (TMSE, 509).

Mitm. 1. is.: SO *polšə̂źa, jal-körγǫškǫnä ťšer-ťšurum iδa purto* 'helft uns, bringt keine Krankheit in unser Dorf' (ROT, 397), Pet *inde· è·rγə̂m nömna·m koδə̂ne·t šoŋge·m βelešnà· oiγə̂rà·š* 'Jetzt willst du uns, mein Sohn, auf unser Alter hier lassen, damit wir uns kränken' (TMSE, 262), *ilemašgeťna mündür ogol* 'lakó helyünktől nincs messze' (NyK III, 120). Mitm. 2. is.: So *tendan šüγärḷä ümbät'tä ußer lektə-δa mil'ạm pəžaš tüŋäľe* 'Von dem Friedhof kam eine *ußer* hervor und fing mit mir

zu ringen an' (ROT, 46). Mitm. 3. is.: TM *ᵈJə̂·βan ɒön kᵊra·p le·ktə̂(t) ta ku·zen šə̂·nˌɒzə̂t i·mńi βn̤·lkn̤št* 'Iván meg a gróf kimegy s lovukra ülnek' (MSz I, 342).

Ungari ja soome keeles sellises konstruktsioonis ei liitu possessiivsufiks postpositsioonile, küll aga mdE-s: *сельме икелеть* 'перед твоими глазами' (Феоктистов, А. П., Лично-притяжательные суффиксы имён существительных в мордовских языках, Москва 1955, lk. 198; väitekiri) *сельме икелест* 'перед их глазами' (ibid., lk. 198); sama näeme kS-s: *Гӧльяс терпитісны ассьыныс сьӧкыд олӧмсӧ, кулӧм бораныс смирениесьыс награда босьтны надейтчӧмӧн* 'Бедные терпели свою тяжёлую жизнь, надеясь после своей смерти за смирение получить награду' (ГЛКЯ, 169).

Tähelepanu väärivad juhud, kus substantiiv, mille juurde kuulub postpositsioon, on genitiivis: S *Jele·nə̂n o·ńɒ́žikə̂žę mija·* 'läheb Jelena ette' NP *Marjan ońďžə̂lnə̂žo türlö, türlö ši* 'Vor Marja stehen Leckerbissen aller Art (SUSA VII, 33), TM *a·zan pele·nže to·βar u·lo* 'A gyerek mellett fejsze' (MSz I, 212), SO *aβam tu ťšerle βatən βoktekəže mijen šińďžen* 'Meine Mutter setzte sich neben diese kranke Frau hin' (ROT, 375).

Kui mari substantiiv esineb koos postpositsiooniga, siis seisab ta nominatiivis (välja arvatud *köpa* 'tõttu, põhjusel', mis esineb datiiviga).[20] Üldiselt peabki see väide paika, genitiiviga esinevad laiemalt ainult personaalpronoomenid teatud tingimustes (vt. lk. 177). Eelnevad näited kõnelevad siiski midagi muud. Huvitav on see, et sellisel juhul on postpositsioon varustatud ains. 3. is. possesiivsufiksiga, kuigi eelnev substantiiv pole seotud mingi possessiivsuhtega. Ilmselt esineb sufiks siin demonstratiivses funktsioonis. Tõenäoliselt on siin tegemist hilisema arenguga. Et mari keeles on postpositsioonid possessiivsetes konstruktsioonides hästi kõrvutatavad substantiividega (vt. lk. 182 jj.), siis võime arvesse võtta kõigepealt selliste substantiivsete possessiivkonstruktsioonide analoogia mõju, nagu *e·rγə̂n tu·βə̂ržə̂* 'poisi särk', *iźa·n pakťša·žə̂* 'vanema venna (juurvilja)aed'.

Teatavasti on possessiivsufiksil ka mari keeles, nagu mõnes teiseski soome-ugri keeles (komi, udmurdi) demonstratiiv-determinatiivne funktsioon, mis ilmneb ka seoses postpositsioonidega: Otj *tè·δə o·sek šà·jə̂lnə̂žə i·k mörä·ŋgə ki·jen* 'E sövény mögött egy nyúl feküdt' (MSz I, 47), Otj *βìk-o·k a·nˌdzaš ke·jen kùδə̂-βìtsə šà·jə̂lkə̂žə̂* 'egyenesen hátra ment az udvar végére megnézni (MSz I, 47).

---

[20] А. Саваткова, З. Учаев, Краткий грамматический очерк марийского языка. Марийско-русский словарь, Москва 1956, lk. 849.

Nagu oleme näinud, tuleb omaja postpositsiooniga substantiivi puhul enamikul juhtudel esile p o s t p o s i t s i o o n i l e liituva possessiivsufiksi kaudu.

Kuid on ka teisi võimalusi omandussuhete väljendamiseks, nimelt personaalpronoomen substantiivi ees: Otj *mə·ńən kù·δə̂-βì·tsə šəŋge·län tse·rkəm o·pt̂əzà* 'Az udvarom végében építsetek templomot' (MSz I, 40). Muidugi võib sellisel juhtumil substantiivile ka possessiivsufiks liituda: TM *mə̂·ń ko·rnem ɒö·nö ko·štaš mo·štet* 'Te tudsz az én utamon járni (MSz I, 119). Nüüd aga, kui substantiiv esineb possessiivsufiksiga, võib tema eest pronoomen ära jääda: Pet *sińďža· šù·kə šaγa·l, ja·lt̂šə̂žə̂ kaja·oźźa·ž dè·kə̂* 'Lange (oder) kurze Zeit sitzt er (im Gefängnis), der Lehrling geht zu seinem Meister' (TMSE, 44), Otj *i·känä me·ə·zäm dȍ·nn̥ ko·kt̂ən pu·ra jü·äš kè·jənenȁ n̥:l'n̥* 'Egyszer a bátyámmal ketten el akartunk menni sört inni' (MSz I, 32), TM *ò·ńə̂m ɒö·nö ᵈjü·na(m) ma·neš* 'Az ipámmal ittam, — mondja' (MSz I, 87).

Ka siin võime tuua samu väljendusvõimalusi sugulaskeeltest: mdE *Ким трокс нумоло печксь* 'через мою дорогу заяц перешел' (ОМГ, 330). Soome ja ungari keeles on see väljendusviis üldine.

Käsitledes mari postpositsioone seoses possessiivsufiksitega pakub huvi nende võrdlemine substantiividega. See johtub tuntud asjaolust, et mari keeles, nagu teisteski soome-ugri keeltes, on postpositsioonid üldiselt substantiividest lähtunud. Osalt kujutavad nad praegugi keeles olemasolevaid substantiive enamasti mingis kohakäändes, näit.: *salta·k kalaśa· t̂šilà·, mo· li·n, kuźe· jà ile·n tù·δə̂n olme·š* 'Der Soldat erzählt alles, wie es geschah, wie der Teufel statt seiner lebte' (TMSE, 71; *o·lmə̂* 'koht, paik', vrd. e *asemel* < *ase,* sm *hänen sijastaan* 'tema asemel' < *sija* 'koht', ung *helyett* 'asemel' < *hely* 'koht', mdE *велькснэ, велькстэ* 'над', < *велькс* 'покрывало, крыша' ОМГ, 320). Osalt on substantiivid, millest on kujunenud postpositsioonid, tänapäeva mari keelest kadunud. Mõnel juhul võib neid veel sugulaskeeltes leida.

Enamik postpositsioone on samal ajal adverbid. Substantiiv *йыр* 'округа, окружающая местность' on täpselt samal kujul ka adverb 'кругом, вокруг' ja postpositsioon (MPC), näit.: Ts *i rβe·zε ęškε· ᵈjə̂·ržε krù·γə̂m ə̂šta·* 'ja poiss tõmbab (õieti: teeb) enda ümber ringi'. Kohtame piiripealseid juhtumeid, kus võiks sõna paigutada nii ühtede kui teiste hulka: K *ᵈje·r tü̇rə̂šte·m kukˣšo kurika· kiʲà·* — *pu̯·š* 'A tavam szélén száraz karaj (kenyér) hever — Csónak (MSz I, 381); *тӱр* 'край' on samal ajal ka adjektiiv — *тӱр пӧрт* 'крайный дом' (MPC). Seegi seik peegeldab ees-

pool väidetut. M. Sadeniemi märgib soome postpositsioonide kohta sama.[21]

Võrdleme nüüd isiku (resp. omaja) väljendamise viise seoses postpositsiooni ja substantiiviga: a) possessiivsufiksiga: *δeke·m* 'minu juurde', *aβa·m* 'minu ema'; b) personaalpronoomeniga nominatiivis ja possessiivsufiksiga *mə̂·i δeke·m*, mrM *mə·ń ä·βäm*; c) personaalpronoomeniga genitiivis *mə̂·jə̂n de·ke*, *mə̂·jə̂n aβa·*. Nagu näeme, on eelnevad kolm punkti mõlemas liinis täielikult kõrvutatavad. Substantiivide puhul esineb veel üks moodus, mida postpositsioonidega seoses leiame vaid harukordselt: d) personaalpronoomen genitiivis ja possessiivsufiks *mə̂·jə̂n aβa·m* (*tə̂·jə̂n ümbalne·t* 'sinu peal').

Edasi vaatleme, kuidas väljendab mari keel omajat, ühelt poolt omandit märkiva ning koos postpositsiooniga esineva substantiivi puhul ja teiselt poolt kahe, possessiivsuhtega seotud substantiivi — põhisõna ja selle atribuudi — puhul, kusjuures atribuut on omakorda omandiks.

Siin on kaks võimalust.

a) Substantiivi kuuluvust väljendav possessiivsufiks liitub postpositsioonile: *pö·rt βoktene·m* 'minu maja kõrval', *pīŕɛ· tɛrlyba·ḱem* *ⁱš-wērɛ̄·št* 'Der Wolf gelangte nicht unter meinen Schlitten' (TT 37); teises rühmas, kus esimene substantiiv ise on omatav, temale järgneva substantiivi suhtes aga omanik, tuleb tema kuuluvus esile possessiivsufiksi kaudu, mis liitub teisele substantiivile (s. t. võtab enda peale sama possessiivsuse märkija funktsiooni nagu esimeses rühmas postpositsioon): *pö·rt leβeδə̂še·m* 'minu maja katus' *kue-βujètəm* (Nyr. LIV, 110) 'sinu kase latva'.

b) Possessiivsufiks liitub esimeses rühmas substantiivile: *pörte·m βokte·n* 'minu maja kõrval', TM *ò·ńə̂m ɒö·nö* *ᵈjü·na(m)*, *ma·neš* 'Az ipámmal ittam, — mondja' (MSz I, 87); teiselt poolt kahe substantiivi puhul liitub possessiivsufiks esimesele: *pörte·m leβe·δə̂š* 'minu maja katus', *aβa·m pə·ləš* (NyK XL, 258), *aťša·ž ťšò·nə̂m šińďžə̂nè·žə̂*, *tutla·n šorte·š* 'Es will wissen, (wo) die Seele seines Vaters (ist), darum weint es' (TMSE, 317—318).

Eeltoodu osutab postpositsiooni ja substantiivi käitumise suurt sarnasust possessiivses konstruktsioonis. Pilt pole siiski täiesti kattuv, sest postpositsioonidega seoses võib genitiivis esineda küll personaalpronoomen, substantiiv aga ainult harukordadel. Kahe substantiivi puhul, kui possessiivsufiks liitub esimesele neist, esineb see genitiivis: *pörte·mə̂n leβe·δə̂š* 'minu maja katus', Otj *jo˘·δo˘m βä·tsəškəžə śä·ken, nä·ŋgen paškù·δə̂žə̂n ì·δəməškə* 'Éjjel vállára vetette (tkp. akasztotta), szomszédja

[21] M. Sadeniemi, Post- ja prepositioista ja niiden rektiosta. «Virittäjä» 1943, lk. 41.

szérűjére vitte' (MSz I, 54), *è·rγə̂žə̂ a t̂ š a· ž ə̂ n l o ž a·-š ə̂ m šò·lə̂štə̂n* 'der Sohn hat dem Vater Mehl gestohlen' (TMSE, 161).

Eelnev võrdlus viitab soome-ugri keelte arenguperioodile, kus praegune postpositsioon oli tema ees seisvale substantiivile põhisõnaks. Mari postpositsioonide substantiividest arenemise lähtekohana võiks kujutada sõnapaari, kus kaks substantiivi seisis ilma mingite vormitunnusteta teineteise kõrval, nagu seda ka tänapäeva mari keeles küllalt tihti võib kohata (enamasti märgib täiendsõna sellises sõnaühendis lähemalt määramata isikut, eset jne.): *e ŋ e· r s e· r* 'jõe kallas' (õieti: jõgi kallas), *kuγə̂ža· ü·δə̂r* 'kuningatütar' (õieti: kuningas tütar). Teise väljendusvõimaluse puhul asetub täiendsõna genitiivi ja põhisõnaga liitub ains. 3. is. possessiivsufiks: *kuγə̂ža·n ü·δə̂ržə̂*. Viidatagu siinkohal ka Ö. Beke märkusele selle kohta, et mõnikord on soome-ugri keeltes tavaline atributiivne konstruktsioon samaväärne possessiivsega: *Szent István nap* 'Püha Stefani päev', kuid *Mindenszentek napja* (poss. konstr.) 'kõigi pühade päev'.[22] *eŋe·r se·r* tüüpi sõnapaaris kujunes aegade jooksul viimasest sõnast, s. o. põhisõnast postpositsioon.[23] Oleme seisukohal, et näiteks *pö·rt jə̂re·m* tähendas algselt 'minu maja ümbrus' ning alles keele hilisema arenemise tulemusena võime sõna *jə̂r* vaadelda postpositsioonina ja mainitud sõnaühendit pidada postpositsiooniliseks konstruktsiooniks tähendusega 'minu maja ümber'. Meenutame siin läänemeresoome keelte postpositsioone. Näiteks e (*maja*) *ees* ja sm (*talon*) *edellä* kujutavad endast ju vastavalt inessiivi ja adessiivi substantiivist **ete* (: **eδen*) > > **eti* > *esi* : *ee*. Kunagine genitiivne atribuut on määranud enamikule meie postpositsioonidest genitiivirektsiooni. Samuti nähtus, et mari postpositsiooni ees on substantiiv nominatiivis, pärineb perioodist, mil mari lauses oli nominatiivne atribuut nähtavasti üldine.

Nagu oleme näinud, kui postpositsioon väljendab grammatilise isiku suhet lause teiste liikmetega, tuleb see isik esile personaalpronoomeni ja possessiivsufiksiga, mis liitub postpositsioonile, või siis ainult postpositsioonile liitunud possessiivsufiksiga. Hoopis harvemini esineb võimalus, kus isikut väljendab personaalpronoomen, kuna postpositsioonilt jääb possessiivsufiks ära. Nähtavasti on kaks esimest väljendusviisi eksisteerinud mari keeles pika perioodi vältel paralleelselt. J. B u d e n z märgib teise kohta neist, et see vastabki paremini soome-ugri keelte süsteemile.[24]

---

[22] Ö. B e k e, A mondatrész fejlődése. — Magyar Nyelvőr LIV, Budapest 1925, lk. 109.

[23] Ibid., lk. 109; M. S a d e n i e m i, op. cit., lk. 41; J. G y ö r k e, Tunnuseta omandussuhteist uurali keelis. — «Eesti Keel» 1932, lk. 179 jj.

[24] J. B u d e n z, Cseremisz tanulmányok. — Nyelvtudományi Közlemények III, Budapest 1864, lk. 460—461.

Tuleb märkida, et korraga nii personaalpronoomeni kui possessiivsufiksi kasutamine ei tarvitse mari keeles väljendada mingit erilist isiku rõhutamise momenti, nagu see on näiteks ungari ja sürjakomi keeles. Kolmandana esitatud võimalust peame esimestest hiljem tekkinuks. Kui substantiivile järgneb postpositsioon, siis väljendab tema omanikku postpositsioonile liituv possessiivsufiks. Juhte, kus possessiivsufiks liitub substantiivile endale, leiame mari murretes tunduvalt vähem. Võiks oletada, et see esimene ja enam kasutatud moodus ongi primaarne soome-ugri keeltes. Kõigepealt liitus possessiivsufiks omatavale ainult siis, kui omavat väljendas isikuline asesõna [25], mis oli loomulikult ilma mingite käändetunnusteta: ung (*az*) *én fiam* 'minu poeg', mrM *mə·ń əδə·rem* 'minu tütar' (mrN-s on pronoomen enamasti genitiivis *mə̑·jən üδə̑re·m*). Hiljem võis pronoomen ka ära jääda, nagu see praegugi esineb: sm *poikani*, ung *fiam*, mr *e·rγə̑m*, kõigil tähendus 'minu poeg'. Nähtavasti ei saa eraldi rääkida possessiivsufiksite kasutusele tulekust substantiividel ja postpositsioonidel, sest viimased polnud tol perioodil veel küllalt välja kujunenud, s. o. polnud substantiividest eraldunud. Seega kajastab mari konstruktsioon *mə̑·i δene·m* 'minuga' äärmiselt vanu suhteid (pronoomen *mə̑i* on nominatiivis). Vorm *mə̑·jən de·ne* on ilmselt hilisem moodustis. Nagu nägime, on pronoomen genitiivis ainult sel juhul, kui puudub possessiivsufiks. Võime oletada, et rööbiti vormiga *mə̑·i δene·m* oli kasutusel konstruktsioon *pö·rt βoktene·m* 'minu maja kõrval, lähedal', mis on levinud kõigis volga ja permi keeltes. Võime kõrvutada vorme *pö·rt βoktene·m* ja *pö·rt leβeδə̑še·m*. Tuleb meil ju sellest lähtuda, et kunagi oli *pört* mõlemal juhul atribuudiks. Possessiivsufiksite kasutamise seisukohast ei oma postpositsioonid substantiividega võrreldes mingeid olulisi erinevusi.

Vaadeldes possessiivsufikseid seoses postpositsioonidega leiame suuremale osale nähtustest paralleele teistest volga ja permi rühma sugulaskeeltest, osale neist aga ka läänemeresoome keeltest ja ungari keelest. Türgi-tatari keelteski kohtame mõningaid analoogilisi nähtusi, mis vajavad edaspidist valgustamist ning võrdlemist soome-ugri keelte vastavate faktidega.

NÄIDETE ALLIKAD

1. BTS — G. J. Ramstedt, Bergtscheremissische Sprachstudien, Helsingfors, 1902 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XVII). 2. CsNSz. I — Beke Ödön, A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai I, Budapest, 1951. 3. ЕвМ — Святое Евангелие от Матфея, Казань, 1882. 4. ГЛКЯ — Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка, Ленинград, 1949. 5. Kivi, SV — Aleksis Kivi, Seitsemän veljestä, Helsinki, 1908. 6. KSz XV —

[25] Vrd. Ö. Beke, Türkische Einflüsse in der Syntax der finnisch-ugrischen Sprachen. — Keleti Szemle XV, Budapest 1914/15, lk. 20.

Ö. Beke, Türkische Einflüsse in der Syntax der finnisch-ugrischen Sprachen. — Keleti Szemle XV, Budapest, 1914/15. 7. Móricz, Rok — Móricz Zsigmond, Rokonok, Budapest, 1932; 8. MPC — Марийско-русский словарь, Москва, 1956. 9. MSz I — Mari szövegek, I. kötet, gyűjtötte és kiadta Beke Ödön, Budapest, 1957. 10. NyK III — Budenz József, Cseremisz tanulmányok. — Nyelvtudományi Közlemények III, Budapest, 1864. 11. NyK XL — Beke Ödön, Cseremisz nyelvtan (III—V). — Nyelvtudományi Közlemények XL, Budapest, 1910—1911. 12. Nyr. LIV — Beke Ö., A mondatrész fejlődése. — Magyar Nyelvőr, LIV, Budapest, 1925. 13. ОМГ — М. Е. Евсевьев, Основы мордовской грамматики, Москва, 1928. 14. Paas. TT — H. Paasonen, Tscheremissische Texte, Helsinki, 1939 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXVIII). 15. ROT — Ödön Beke, Texte zur Religion der Osttscheremissen. — Anthropos XXIX, Wien, 1934. 16. SUSA VII — Arvid Genetz, Ost-tscheremissische Sprachstudien I. Sprachproben mit deutscher Übersetzung. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja VII, Helsingissä 1889. 17. SUSA XIII — Volmari Porkka's tscheremissische Texte mit Übersetzung herausgegeben von Arvid Genetz. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, XIII, Helsingissä 1895. 18. TMSE — Ö. Beke, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen, Helsinki, 1938 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXVI). 19. TT — Ernst Lewy, Tscheremissische Texte, Hannover, 1925—26. 20. VVT — Yrjö Wichmann, Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, Helsinki, 1931 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LIX).

KOHANIMEDE LÜHENDID

1. Az — Az-ja·l'i küla (vt. SUST LIX). 2. BR — Bolšoi Rujal, küla Mari ANSV Mari-Tureki rajoonis. 3. I — Ištõmbal, küla Mari ANSV Kuženeri rajoonis. 4. Jaš — Jašmolkino, küla Mari ANSV Mäe-Mari rajoonis. 5. K — Kükšnuri küla (vt. MSz I). 6. KJ — Krasnõi Jar, küla Mari ANSV Zvenigovo rajoonis. 7. M — Morki küla (vt. SUSA XIII). 8. Maz — Mazarõ, küla Kirovi oblasti Uržumi rajoonis. 9. Mid — Midjaškino, küla Mari ANSV Mäe-Mari rajoonis. 10. MM — Malõjė Molamassõ, küla Mari ANSV Zvenigovo rajoonis. 11. NM — Ner-Mutšaši küla (vt. MSz I). 12. NP — Nižni Potami küla (vt. SUSA VII). 13. NR — Nižni Rujal, küla Mari ANSV Mari-Tureki rajoonis. 14. NS — Nörõp-Sola küla (vt. SUSA XIII). 15. O — Orsjuba, küla Mari ANSV Mari-Tureki rajoonis. 16. Otj — Otjukovo küla (vt. MSz I). 17. P — Pakšai, küla Kirovi oblasti Uržumi rajoonis. 18. Pet — Petrušini küla (vt. TMSE). 19. SO — Starõi Orjebaši küla (vt. Anthropos XXIX). 20. SR — Sredni Rujal, küla Mari ANSV Mari-Tureki rajoonis. 21. ST — Sabak Tur, küla Mari ANSV Mari-Tureki rajoonis. 22. Šindir-djali küla (vt. CsNSz I). 23. T — Torganovo, küla Mari ANSV Zvenigovo rajoonis. 24. TE — Tatar-Ener, küla Mari ANSV Novo-Torjali rajoonis. 25. TM — Turšo-Mutšaši küla (vt. MSz I). 26. Tš — Tšihhaidorova küla (vt. MSz I). 27. Tuš — Tušnali küla (vt. BTS). 28. U — Unša küla (vt. SUSA XIII).

К ВОПРОСУ О ПОСЛЕЛОГАХ И ИХ ОТНОШЕНИЯХ С ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫМИ СУФФИКСАМИ В МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

П. Кокла

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

При рассмотрении послелогов в связи с притяжательными суффиксами мы различаем две группы явлений. Первая из них охватывает выражение пространственных, временных, причинных и др. отношений трех грамматических лиц. Ко второй группе относится проблема выражения обладающего имени существительного, выступающего вместе с послелогом и означающего обладаемое.

В первой группе имеются три способа выражения лица: а) через личное местоимение и послелог с притяжательным суффиксом (*тə·ń dene·t üťšaša·š o·k li* 'с тобой состязаться нельзя'); б) через послелог с притяжательным суффиксом (*arakam-a·t šaγa·л o·γəл pele·nəšt na·lət* 'и немало водки с собой возьмут'); в) через личное местоимение и послелог без притяжательного суффикса. В таком сочетании местоимение обычно ставится в родительном падеже (*təδ-ät dumaja-δä βara keä nənən saγa* 'он тоже подумает и тогда пойдет с ними').

Во второй группе, где имя существительное выражает обладание, а его отношение с остальными членами предложения передает послелог, лицо обладающего выражается следующим образом: а) через притяжательный суффикс, который в большинстве случаев присоединяется к послелогу, причем имя существительное стоит в именительном падеже (*əja··iγe· пита·л pəšta· βa·tšε ümba·kəžε δa пита·л kaja·* 'чертенок (ее) поднимет, поставит на плечо и унесет'); б) и в этой группе лицо обладателя может быть выражено двукратно — сразу через притяжательный суффикс, присоединяющийся к послелогу, и личное местоимение, предшествующее имени существительному (*tu·δɔ mə·ʲjən kapka. δerane·m i·mńižəm šoγa·лtəš* 'он у моих ворот свою лошадь остановил'); в) через личное местоимение, стоящее перед именем существительным, и через притяжательный суффикс, присоединяющийся к имени существительному, или же через один из них (*mə·ń ko·rnem pönö ko·štaš mo·štet* 'ты по моей дороге ходить можешь').

В марийском языке, как и в других финно-угорских языках, послелоги, как правило, образовались из имен существительных. Отчасти в них и в настоящее время можно узнать еще сохранившиеся имена существительные (по большей части в каком-

нибудь местном падеже): *олте·šə̑же* 'вместо его' (*о·лтə̑* 'место'). В некоторых случаях такие существительные имеются если не в марийском, то в родственных языках. Большинство послелогов является одновременно и наречиями.

При сравнении послелогов и существительных в притяжательной конструкции выявляется большое сходство между ними. Исходной точкой развития марийских послелогов из имен существительных можно считать такую пару слов, где в притяжательной связи два существительных выступают рядом друг с другом без всяких морфологических элементов (в форме именит. падежа). Из последнего слова в течение времени образовался послелог. Употребление в марийском языке существительного, выступающего с послелогом, в форме именительного падежа восходит к периоду, когда в марийском предложении определение, по-видимому, закономерно стояло в этой падежной форме. Некоторые аналогичные явления имеются и в тюркских языках. Но они требуют еще дальнейшего изучения и сравнения с соответствующими случаями в финно-угорских языках.

ÜBER DIE POSTPOSITIONEN UND IHRE VERHÄLTNISSE ZU POSSESSIVSUFFIXEN IM TSCHEREMISSISCHEN

P. Kokla

Zusammenfassung

Bei der Behandlung der Postpositionen in Verbindung mit den Possessivsuffixen unterscheiden wir zwei Erscheinungsgruppen. Die erste von ihnen umfaßt die Ausdrucksweise der lokalen, temporalen, kausalen und anderen Verhältnisse der drei grammatischen Personen. Zur zweiten Gruppe gehört das Problem der Bezeichnung des Besitzers eines mit einer Postposition auftretenden und Besitz ausdrückenden Substantivs.

Bei der ersten Gruppe kann die Person auf drei Arten ausgedrückt werden: a) durch ein Personalpronomen und eine mit dem Possessivsuffix versehene Postposition (*тə̑·ń dene·t ütšaša·š o·k li* 'mit dir kann man nicht kämpfen'); b) durch eine mit dem Possessivsuffix versehene Postposition (*arakam-a·t šaγa·л o·γə̑л pele·nə̑št na·lə̑t* 'und sie nehmen viel [eig. nicht wenig] Branntwein mit sich'); c) durch ein Personalpronomen und eine Postposition ohne Possessivsuffix. In dieser Verbindung steht das Pronomen gewöhnlich im Genitiv (*təδ-ät dumaja-δä βara keä nənən saγa* 'auch er überlegt [ein wenig] und geht dann mit ihnen').

Bei der zweiten Gruppe, in der das Substantiv einen Besitz ausdrückt, während seine Beziehungen mit den anderen Satzgliedern von Postposition ausgedrückt werden, wird der Besitzer folgenderweise hervorgebracht: a) durch ein Possessivsuffix, das sich meistens an die Postposition anschließt, wobei das Substantiv im Nominativ steht (*ə̂ja·-iγe· numa·л pə̂šta· βa·t́šε ümba·kə̂žɛ̀ δa numa·л kaja·* 'das Teufelchen hebt [sie] auf, setzt [sie] auf die Schulter und bringt [sie] fort'); b) in dieser Gruppe kann die Person des Besitzers zweifach bezeichnet werden — zugleich durch ein an die Postposition angeschlossenes Possessivsuffix und ein vor dem Substantiv stehendes Personalpronomen (*tu·δɔ mə̂·ⁱjə̂n kapka· δerane·m i·mńižə̂m šoγa·лtə̂š* 'er hielt sein Pferd an meinem Tor an'); c) durch ein vor dem Substantiv stehendes Personalpronomen und ein an das Substantiv angeschlossenes Possessivsuffix (*mə·ń ko·rnem ɒönö ko·štaš mo·štet* 'du kannst meinen Weg gehen').

Im Tscheremissischen, sowie in den übrigen finnisch-ugrischen Sprachen, haben sich die Postpositionen aus den Substantiven entwickelt. Zum Teil kann man unter ihnen noch heutzutage im Tscheremissischen sich erhaltene Substantive erkennen, am meisten in einem der Ortskasus: *oлme·šə̂že* 'statt seiner' (*o·лmə̂* 'der Ort'). Manchmal finden sich solche Substantive, wenn nicht im Tscheremissischen, so in den verwandten Sprachen. Der größte Teil der Postpositionen sind gleichzeitig auch Adverbien.

Beim Vergleich der Postpositionen mit Substantiven in einer possessiven Konstruktion läßt sich zwischen ihnen eine große Ähnlichkeit feststellen. Als Ausgangspunkt für die Entwicklung der tscheremissischen Postpositionen aus den Substantiven kann ein solches Wortpaar betrachtet werden, wo in der possessiven Verbindung zwei Substantive ohne morphologische Elemente (im Nominativ) nebeneinander stehen. Im Laufe der Zeit hat sich aus dem zweiten Glied des Wortpaars die Postposition entwickelt. Die Tatsache, daß im Tscheremissischen das mit einer Postposition auftretende Substantiv im Nominativ steht, geht in die Periode zurück, in der das nominative Attribut im tscheremissischen Satz allgemein war.

Analogische, noch ergänzender Forschung bedürfende Fälle gibt es auch in den türkisch-tatarischen Sprachen.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОНЕТИКИ СРЕДНЕЮЖНОГО ДИАЛЕКТА УДМУРТСКОГО ЯЗЫКА

Г. А. Архипов

Кафедра финно-угорских языков

Рассматриваемый нами диалект и территориально, и по своим особенностям находится в самом центре группы южноудмуртских говоров. Поэтому мы его называем среднеюжным диалектом удмуртского языка. Территория среднеюжного диалекта не совпадает с территорией ни дореволюционного, ни современного административных районов. Удмурты, носители рассматриваемого диалекта, проживают на территории юго-западной части Мало-Пургинского, восточной части Можгинского, северной части Алнашского районов Удмуртской АССР, а по дореволюционному — на восточной части Елабужского уезда Вятской губернии, за исключением самой крайней ее полосы.

Внутри диалекта, естественно, имеются некоторые различия в говорах. Так, например, прикибьинские удмурты говорят более протяжно (особенно растягивают слова в конце предложений) и заменяют вопросительную частицу -а? частицей -о? и т. д.

Среднеюжный диалект является особенно интересным потому, что он сыграл большую роль в формировании удмуртского литературного языка. На этом диалекте писало большинство писателей 20—30-ых годов, так как они были выходцами данного территориального района.

Несмотря на это, из среднеюжный диалект еще совершенно не изучен. Имеются лишь некоторые диалектные тексты в фондах Удмуртского научно-исследовательского института и в трудах некоторых финно-угроведов. Например, венгерский ученый Б. Мункачи в годы первой мировой войны использовал около трех десятков русских военнопленных — удмуртов по национальности — для лингвистических наблюдений. Среди этих солдат-удмуртов были и выходцы из бывшего Елабужского

уезда — носители среднеюжного диалекта (И. Михайлов, М. Семенов, К. Егоров и другие) [1].

Материалы, собранные от них Б. Мункачи, были посмертно изданы другим венгерским ученым-финноугроведом Д. Р. Фуксом в 1952 году в Финляндии [2].

В записанных диалектных текстах особенности среднеюжного диалекта удмуртского языка в основном уловлены правильно. И мы в своей настоящей статье в какой-то степени будем ссылаться на них. Ниже мы кратко рассмотрим некоторые фонетические особенности среднеюжного диалекта удмуртского языка. [3]

I. Фонетическая система диалекта

В системе фонем среднеюжного диалекта удмуртского языка 37 смыслоразличительных звуков: *a, b, v, g, d, d', e, ž, dž, z, ź, d'ź, i, j, k, l, l', m, n, ń, ŋ, o, ǫ, p, r, s, ś, t, t', u, f, χ, ts, t'ś, tš, š, i̯*.

Вокализм

В состав гласных входят 7 фонем (*a, o, u, e, i, i̯, ǫ*), почти полностью совпадающих в произношении с литературными *а, о, у, э, и, ы, ӧ*. [4] Систему гласных можно дать по следующей схеме:

Подъем	Ряд					
	передний		средний		задний	
	огубл.	неогубл.	огубл.	неогубл.	огубл.	неогубл.
Верхний		*i*		*i̯*	*u*	
Средний		*e*		*ǫ*	*o*	
Нижний						*a*

[1] Подробнее смотри: Г. Архипов, Мункачилэсь корреспондентъёссэ утчаса..., газ. «Советской Удмуртия», № 230 от 29 сентября 1959, Ижевск, стр. 3.

[2] B. Munkácsi, Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, Helsinki 1952 — SUST 102.

[3] При составлении данной статьи использованы материалы, собранные нами во время диалектологических экспедиций, организованных Тартуским университетом в июле 1959 г. и январе 1960 г. (к тому же, среднеюжный диалект является родным диалектом автора).

[4] А. А. Поздеева, Удмурт кыл грамматика, I люкетэз, фонетика но морфология, Ижевск 1955, стр. 4—9; П. Н. Перевощиков, Краткий очерк грамматики удмуртского языка, приложение к «Русско-удмуртскому словарю», Москва 1956, стр. 1274; Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948, стр. 6, 17—19.

Фонема *а* — широкий неогубленный гласный заднего ряда нижнего подъема. Встречается как в начале, так в середине и конце слова, как в открытых и закрытых, так и в прикрытых и не прикрытых слогах: *аź* 'перед', *argan* 'гармонь', *аŋа* 'полоса земли', *tšaŋa* 'галка', *sʃasʃka* 'цветок', *vaškala* 'древний', *azbarami* 'в нашем дворе', *vala·d-a?* 'понял ли (ты)?', *tamaša* 'удивительно', *maskara* 'смешно'.

Фонема *о* — огубленный гласный заднего ряда среднего подъема, сходный с литературным *о*. Встречается во всех позициях слова: *soos* 'они', *olonoš* 'может быть', *poto·d-a?* ~ *potod-o?* 'выйдешь ли?', *tordos* 'пьяница', *modos* 'стебель', *irgon* 'медь', *gož* 'линия', *zor* 'дождь', *vozʃ* 'луг', *džozjos* 'кузнечики', *vorsoodi-o?* 'закроете ли?'.

Фонема *и* — второй и последний по счету огубленный гласный (после *о*) заднего ряда верхнего подъема, подобный общенародному *и* (лит. *ы*). Произносится в начале, середине и конце слов: *usʃi* 'упал', *usi* 'борона', *tus* 'образ, вид', *muso* 'милый', *kunul* 'подмышка', *tuno* 'знахарь, ворожея', *l'uket* 'часть', *tupatiˇńi* 'уже поправил', *sʃulem* 'сердце', *ku* 'кожа'.

В ранних заимствованиях *и* чередуется с *о* оригинала: *ukno* 'окно', *kuso* 'коса', *uťšog* 'очаг, маленькая печурка с котлом', *muskit* 'влажно' < др. рус. *москы* 'сыро'.

В среднеюжном диалекте древний сильнолабиализованный *ü* < *ô* [5] (среднего ряда верхнего подъема) перешел в обыкновенное *и* или другие звуки: *kuź* < *küź* 'длинный', *kutšo* < *kütšo* 'пестрый' и т. д.

Фонема *і* — является узким неогубленным гласным верхнего подъема переднего ряда, напоминает общенародный *і* (лит. *и*), вместе с этим отличается от русского *и*, так как он в удмуртском языке не влияет на характер звучания впереди стоящих согласных (в смысле смягчения, как и *е*). Встречается в любом положении слова: *iz* 'камень', *izi* 'смолол (я)', *zir pitira* 'быстро катится', *tisʃ* 'семя', *ti* 'вы', *mi* 'мы', *oťi* 'вот там', *bizʃiz* 'вышла замуж; бежал', *isani* 'трогать; дразнить', *piťśi* 'маленький'.

Фонема *е* — гласный среднего подъема переднего ряда, неогубленный. В абсолютном начале и конце слов встречается его более открытый вариант. Некоторые финно-угроведы передают его специальным знаком *ä*. Но так как этот вариант *е* отнюдь не похож на *ä* (хотя бы на *ä* бавлинского диалекта [6]),

---

[5] В. И. Лыткин, Erkki Itkonen. Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den Permischen Sprachen, рец., «Вопросы языкознания», № 3, 1956, стр. 138—144.

[6] См. кандидатскую диссертацию И. В. Тараканова «Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (в свете экспериментальных данных)», Тарту 1958, (машинопись), стр. 79—80.

мы его передаем знаком *ɛ*: *ɛges* 'обруч', *ɛ · n‿vetlɛ* 'не ходите', *ɛmezʃ* 'малина', *tiršɛ* 'старается', *kisɛ* 'угасает', *ɛseplanį* 'выражать желание', *likt*ɛ 'идёт'.

Более закрытый вариант *е* встречается после мягких согласных: *l'eml'et* 'оранжевый', *ťšeťšegez* 'трясогузку', *ďžeťš* 'хороший, смирный', *ńebit* 'мягкий', *šeďem* 'попал, нашелся', *sʃerem* 'смех', а также после аффрикат: *džeganį* 'задержаться', *kitšes* 'петля', *tšotšen* 'вдвоем'.

Фонема *į* — неогубленный гласный среднего ряда верхнего подъема. Он напоминает русский **ы** и является адекватным общенародному *і* (лит. **ы**). Лишь в некоторых говорах фонема *į* может иметь вариант несколько заднего образования и среднего подъема — близкий к *ə̂*[7] (данный вариант в практике удмуртских языковедов обозначается также знаками ɵ и ъ[8]). Нужно отметить, что *į* — самый распространенный гласный в среднеюжном диалекте. В других диалектах он может чередоваться с *i*: *gįnę* ~ *gine* 'лишь', *įškįnį* ~ *iškįnį* 'вырывать, срывать', *gižį* ~ *gižį* ~ *giži* 'ноготь, коготь', а также с **u** (орф. **у**); *mįnįkį* ~ *mįnįku* ~ *mįnuku*[9] 'когда идешь, когда шёл (ехал)'.

В принципе фонема *į* может встречаться в любой позиции слова (притом она часто может быть единственным гласным и в многосложных словах): *mįnįnį* 'идти', *pįkįnį* 'подпереть', *kįlįlįnį* 'слышать (много раз)', *tipį* 'дуб', *kisį* 'карман', *nušį* 'колотушка', *zįr* 'жердь', *tį* 'лёгкие; озеро', *lįs* 'хвоя', *lįz* 'синий', *kįlįnį* 'остаться', *sʃińkįlį* 'слеза', *bįškįnį* 'тыкать', *kirįžtįlįtįnį* 'заставлять накренять, делать косыми (кого-то через кого-то)', *pįnįmįlį* 'нашей собаке', *vižį-kumį* 'родственник', *dįdįyzįlį* ~ *dįdįkzįlį* 'голуби (ихней)', *pįtį* 'след', *šįr* 'мышь', *įmnįr* 'лицо', *kwalįm* 'моллюск', *kįtįn?* 'где?', *tatįn* 'здесь', *sęsįlo* 'отрубь'.

Фонема *į* может быть и редуцированным количественно (*į̂*): *kotį̂res* ~ *kotįres* 'круглый', *tį̂ros* ~ *tįros* 'много', *bugį̂riš* 'Бугровка (река)'.

Фонема *ę* — открытый неогубленный гласный среднего ряда среднего подъема, соответствующий удмуртскому (а также коми) литературному **ӧ**. Его огубленный вариант древнего

---

[7] И. В. Тараканов, Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (автореферат), Тарту 1959, стр. 6—7.

[8] В. И. Алатырев, Вопросы удмуртского языкознания, I, Ижевск 1959, стр. 207; В. И. Лыткин и Т. И. Тепляшина, Некоторые особенности глазовского диалекта, Записки УдНИИ, выпуск девятнадцатый, Ижевск 1959, стр. 218—227 и другие.

[9] Т. И. Тепляшина, Тыловайский диалект удмуртского языка (автореферат), Москва 1955.

происхождения встречается в некоторых удмуртских диалектах южной группы, например, в бавлинском [10] и малмыжско-уржумском [11], а также в некоторых коми диалектах [12].

В среднеюжном же диалекте *ę* вариантов не имеет, он может быть в начале, середине и конце слова: *ęs* 'дверь', *ękę* 'братец (обращение)', *kęĺį* 'гравий, кремень', *kęs* 'сухой', *kękį* 'люлька', *kęžį* 'горох', *kęį* 'жир, жирный', *ęvęĺ* 'нет', *ńęr* 'прут', *ńęl* 'стрела', *kikińęl* 'папоротник', *pęzʃtįnį* 'варить', *kęškemįt* 'страшно, боязно'.

До последнего времени в удмуртской языковой практике фонему *ę* считали огубленной или слабоогубленной [13], что, конечно, является ошибкой. [14]

Кроме того, в системе гласных среднеюжного диалекта встречаются дифтонги *wa*, *aw* и *ow*. Дифтонг *wi*, наличествующий в диалектах северной группы в единственном слове *kwiń* (лит. орф. *кушь*) 'три', в рассматриваемом нами диалекте отсутствует. Вместо него употребляется гласный *u*: *kuń* 'три', *das‿kuń* 'тринадцать', *kwamin‿kuń* 'тридцать три', *kuń‿sʃu das‿kuń* 'триста тринадцать'. Дифтонг *aw* встречается также в единственном слове *taw* (лит. орф. *тау*) 'спасибо', но он сохранился почти во всех диалектах и вошел в литературный язык. Ошибочным является членение *taw* на *ta-u* (на 2 слога) некоторыми поэтами. [15] Правда, дифтонг *aw* встречается еще в прикильмезьских и среднеудмуртских говорах в производном от *taw* слове *taw‿na* 'спа-

---

[10] И. Тараканов, О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта, Ученые записки ТГУ, 77, Тарту 1959, стр. 188.

[11] Y. Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjanische, Helsinki 1915 — SUST, XXXVI, стр. 18.

[12] В. И. Лыткин, Историческая грамматика коми языка, I, Сыктывкар 1957, стр. 94—95. Paul Ariste. Mõningaid märkmeid komi keele foneetika alal, Emakeele Seltsi Aastaraamat V, Tallinn 1959, стр. 253; Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948, стр. 33.

[13] Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948, стр. 18; П. Н. Перевощиков, Краткий очерк граммитики удмуртского языка, приложение к «Русско-удмуртскому словарю», Москва 1956, стр. 1274.

[14] Об этом подробнее см. И. В. Тараканов, О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта удмуртского языка, Ученые записки ТГУ, 77, Тарту 1959, стр. 188; В. И. Лыткин, К вопросу о вокализме пермских языков, Труды Института языкознания АН СССР, т. I, Москва 1952, стр. 88; Т. И. Тепляшина, Фонетическая характеристика тыловайского говора, «Записки» УдНИИ, выпуск восемнадцатый, Ижевск 1957, стр. 118—119.

[15] См. журнал «Молот», № 9, Ижевск 1959, стр. 56.

сибо за спасибо' (в лит. языке еще не нашло места) и в междометии — подражании лаю собаки *aw-aw*! 'гав-гав!'.

Дифтонг *ow* является специфическим для среднеюжного диалекта (он вполне может быть и в других диалектах южной группы) и встречается в заимствованных словах (преимущественно через татарский): *ɛgow* (лит. *эгоу*) 'подпилок' (ср. тат. *игәү*,[16] казах. *егеу*,[17] узб. э г о в[18]); *bugow* (лит. *бугоу*) 'путы, оковы, кандалы' (ср. тат. *богау*, каз. *буғау*); *kɐ̨ksow* 'слабый здоровьем' (ср. тат. *көчсез*).

Самым распространенным, как и в общенародном языке, является дифтонг *wa*: *kwať* 'шесть', *kwar* 'лист (растений и деревьев)', *kwaka* 'ворона', *kwak* 'куст (лиственный)', *kwamiṇ* 'тридцать', *kwazʃ* 'погода', *kwaniṇiṇ* 'радоваться; шуметь', *kwasaniṇ* 'загнуть', *kwaži* 'коростель; худой (переносн.)'; *gidkwazʃ* 'двор', *kwala* 'шалаш, летняя кухня', *kwara* 'голос', *kwara-lamka* 'весть; известие, голоса в тиши (ночной, молчания)', *kwaľim* 'моллюск', *kwaľk* 'шлеп! (междометие)', *kwar-kwar*! '(карканье вороны)', *kwadaniṇ* 'отделять (орехи от шелухи, семена от пучка)', *kwatasʃkiniṇ* 'капризничать', *kwažgatiniṇ* 'раздавить, измять, разбить', *kwaž-kwaž* 'кряч-кряч! (звукоподражание хрусту при еде, при ходьбе по снегу и льду)'; *kwažim* 'хрящ', *kwalak* 'целиком (при отпадении чего-то от чего-то, при срывании, резьбе)', *kwaľak* 'неожиданно, внезапно', *kwaldiniṇ* 'отколоться, отлететь, отклеиться', *kwaľekjasʃ* 'дрожащий', *kwaľtiṛtisʃ* 'болтун, шутник', *kwańer* 'бледный', *kis-kwań* '(звукоподражание визгу собак)', *kwaretiniṇ* 'подавать голос, подавать признаки жизни; напомнить', *kwasʃtiniṇ* 'сушить', *kwa·tšak* '(моментальность действия с внушительным, решительным результатом)', *kwaškaz* 'развалился', *kwaštiṛ* 'матрац из соломы (от междометия *kwaš*!)', *kwaštiṛtɛ* 'шуршит', *kwaťton* 'шестьдесят', *kwaťoj* 'шестеро суток', *kwaťmos* 'шестая часть', *kwas* 'лыжи'.

Иногда *wa* чередуется с *a*:[19] *kunoka* < *kuno kwa* (*kuno* 'гость' + *kwa* 'жилище') 'квартира'; *korka* < *korkwa* 'изба' (букв. бревно + жилище); *kork'azʃ* 'сени' (букв. дом + перед).

---

[16] Русско-татарский словарь, Казань 1948, стр. 109, 127 и 206.

[17] Русско-казахский словарь, Москва 1954, стр. 378 и 549; 266 и 646.

[18] Узбекско-русский словарь, Москва 1959, стр. 551.

[19] См. также T. E. U o t i l a, Zur Geschichte des Konsonantismus in den Permischen Sprachen (SUST — LXV), Helsinki 1933, стр. 14—16.

Консонантизм

В системе согласных в среднеюжном диалекте имеются 30 фонем, включая фонемы *χ* и *f* русского происхождения (в литературном же языке 29).[20] Классификацию согласных мы даем по следующей таблице.

Участие голоса и шума	Способ образования		Место образования					
			губные		язычные			
			губно-губн.	губно-зубные	перед.	перед.-средн.	средн.	задн.
Шумные	Смычные	звонк.	*b*		*d*	*ď*		*g*
		глух.	*p*		*t*	*ť*		*k*
	Щелевые	звонк.		*v*	*z, ž*	*ź*	*j*	
		глух.		*f*	*s, š*	*ś*		*x*
	Смычно-щелевые	звонк.			*dž*	*ďź*		
		глух.			*tš ts*	*ťś*		
Сонорные	Носовые	звонк.	*m*		*n*	*ń*		*ŋ*
	неносовые	звонк.			*l, r*	*ĺ*		

Почти все согласные среднеюжного диалекта по характеру звучания и артикуляции в основном близки к литературным.[21] Звуки *f* и *χ*, как и в общенародном языке, встречаются только в заимствованных из русского языка словах. Притом *f* закрепился намного раньше, чем *χ*, и встречается чаще всего в собственных именах: *ľefriń* 'Ефрем', *ľefiń* 'Ефим', *ofińńa* 'Афиния', *kofeį ~ prokofeį* 'Прокофий', *feńa* 'Феня', *kartofka ~ kartopka* 'картофель', *kufaįka ~ fufaįka ~ fufį* (в шутку) 'фуфайка'.

Фонема *χ* встречается в позднейших заимствованиях (*kolχoz* 'колхоз', *paraχot ~ paroχot ~ parakot* 'пароход'), а также в некоторых междометиях (*oχ*! 'ох!', *aχ*! 'ах!', *uχ*! 'ух!', *o-χo-χo*! 'о-го-го!', *χa-χa-χa* 'ха-ха-ха').

Вслед за В. И. Лыткиным, Т. И. Тепляшиной и И. Тараканом мы утверждаем, что все палатальные[22] согласные, *ď*, *ť*, *ś*,

[20] Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948, стр. 19—27; П. Н. Перевощиков, указ. соч., стр. 1274—1276.

[21] То же и А. А. Поздеева, Удмурт кыл грамматика, I люкетэз, фонетика но морфология, Ижевск 1949 (или 1955), стр. 37—42 (3—11).

[22] В. И. Лыткин, Материалы по коми грамматике, Москва, 1929, стр. 5—6; Т. И. Тепляшина, Фонетическая характеристика тыловайского говора, «Записки Удмуртского научно-исследовательского института», вып. восемнадцатый, Ижевск 1957, стр. 122—123.

ź, *ń*, *ľ*, а также аффрикаты *d'ź* и *t'ś*, по месту образования являются передне-среднеязычными[23], а не переднеязычными. Очень шепелявые варианты *ś*, *ź*, *d'ź* и *t'ś* мы передаем знаками: *sʃ*, *zʃ*, *dž* и *tš*: *sʃezʃi̯* 'овес', *tšetši̯* 'мед', *džeg* 'рожь'.

Специфической фонемой (архаического происхождения) является гортанный *η* [24]. Он сохранился также в ряде современных диалектов южной группы, в т. ч. в бавлинском [25], казанском и некоторых других диалектах [26].

Очень интересным в данном диалекте, по нашему мнению, является стремление избежания «тяжести» мгновенности смычных *g* и *k*, а также иногда *d* и *t* в определенных звукосочетаниях. Варианты звонких смычно-ротовых *g* и *d* мы условно передаем знаком *γ*, варианты глухих *k* и *t* — знаком *q*. При произношении этих фонем воздух стремительно выходит из гортани примерно как и при произношении *χ*, но образование тормозящей его щели не чувствуется. Обычно говорящие сами и не замечают, что вместо взрывных *g*, *k*, *d*, *t* они произносят «свободные» гортанно-выдохные *γ* и *q*, а слушающему кажется, что эти звуки вообще опускаются. Однако же, например, в слове *oqpol* < *ogpol* 'однажды', фонема *g* хотя как будто и опускается, это не *opol* и не *o'pol*, а именно *oqpol*. Примеры: *uq‿to·ski̯* 'не знаю', *oqšori̯* 'обыкновенный', *oqpala* 'в одну сторону', *aqšandi̯r* 'вечерние сумерки', *oqpertem* 'однообразный' и т. д.

Более звонкий вариант данной фонемы мы наблюдаем в положении перед звонкими согласными: *uγ‿da·sʃa* 'не приготовлю', *uγ‿ba·sʃti̯* 'не возьму, не куплю', *o.γlom* 'повсюду', *uγno* 'окно', *oγni̯n* 'в одиночку', *uγmi̯s* 'девять', *uγna* 'нет еще'.

Еще более интересным является употребление *γ* вместо *t* и *d* (притом, если последующий звук глухой, то он после *γ* озвончается): *oγna·ko* (лит. *однако*) 'однако', *o·γno* (лит. *одно*) 'обязательно', *gožteγ—*: *-dɛ*, *-zɛ* < *gožtet—*: *-te*, *-se* (лит. *гожтэттэ*, *гожтэтсэ*) 'письмо (твое, его)', *mukeγzɛ* [27] < *muketse* (лит. *мукетсэ*) 'другого', *ľugi̯γzɛ* < *ľugi̯tse* (лит. *югытсэ*) 'светлого, белого',

---

[23] И. Тараканов, О некоторых фонетических изменениях бавлинского диалекта, Учёные записки ТГУ, 77, Тарту 1959, стр. 192.

[24] A. Penttilä, Die Vertretung des urpermischen inlautenden *η* im heutigen Sürjänischen und Wotjakischen, FUF XVIII, 1—3, Helsingfors 1927, стр. 108.

[25] И. Тараканов, Фонетические особенности бавлинского диалекта (в свете экспериментальных данных), диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тартуский университет, 1958 (рукопись), стр. 163—166.

[26] B. Munkácsi, Volksbräuche und Volksdichtung der Votjaken, Helsinki 1952 (SUST, 102); Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948; T. E. Uotila, Zur Geschichte des Konsonantismus in den Permischen Sprachen, Helsinki 1933 (SUST, LXV) и т. д.

[27] У Б. Мункачи *mukätzä* (стр. 28—29 упомянутого сочинения).

l'ukeɣ—: *-dɛ, -zɛ* < *l'uket—*: *-te, -se* (лит. *люкеттэ, люкетсэ*) 'твою, его долю', *vaɣl'an* < *vad'l'an* (лит. *валлян*) 'позавчера'.

Данное явление в области произношения согласных нужно еще основательно изучить. Мы же на этом ограничиваемся, так как наша цель — в рамках данной статьи дать лишь общее понятие о фонетическом строе диалекта.

Говоря о консонантизме, нужно еще отметить, что в среднеюжном диалекте сохранились все аффрикаты, которые имеются в большинстве диалектов и закрепились в литературном языке: *ďż, dž, t'ś, ts, tš*. Примеры: *ďžaz ʃeg* 'гусь', *džaži* 'полка', *tšoš* 'вместе', *ťšeťšį* 'мёд', *atskɛ* 'видно', *piqtsin* ~ *pittsin* 'на дне'.

Встречающаяся в говорах Юкаменского и Ярского, а также М.-Пургинского и некоторых других среднезападных (по отношению к территории Удмуртской АССР) районов аффриката *dz* в данном диалекте отсутствует. Сохранилась ее мягкая пара *ďž* : *liɣďžiniį* ~ *liďďžiniį* (лит. *лыдзыны*), а не *liįddziniį* 'читать'; *aɣďžiniį* < *adďžiniį*, а не *addziniį* (лит. *адзыны*) 'увидеть' и т. д.

Несколько слов о фонемах *l* и *l'*. Они отличаются, например, от эстонского *l* [28] как два противоположных полюса по твердости — мягкости. Звук *l* веляризован больше, чем даже русский **л**. Это можно доказать хотя бы тем, что в данном диалекте (как и в литературном языке) после *l* могут быть произнесены (как закономерность) такие звуки, как *į, i* (по правилам орфографии т. н. твердое *ü*) и *ɛ* (э оборотное), что необычно для русского произношения. Примеры: *liįz* 'синий', *lijatiniį* 'успокоить', *lɛzʃiniį* 'кинуть, отпустить', *sʃulɛmliį* 'сердцу' и, наоборот, — *l'empi* 'черемуха', *l'el'* ~ *l'ęl'* 'лиловый, оранжевый', *puliį* 'волдырь, пузырь', *l'i* 'древесный сок' [29].

Как видно, хотя среднеюжный диалект считается по нормам произношения самым близким к литературному языку, в его фонетической системе имеется немало специфических отклонений.

II. Ассимиляция и диссимиляция

В среднеюжном диалекте удмуртского языка, как и в других диалектах, очень часто встречаются случаи изменения звуков в речевом потоке: ассимиляция, диссимиляция, метатеза, гаплология, вставки и пропуски звуков и т. д. Но самым распространенным видом звукоизменения в данном диалекте является ассимиляция, притом как в области согласных, так и в области гласных.

---

[28] P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tallinn 1953, стр. 45—47.

[29] Характеристику других согласных фонем мы не даем, т. к. они сходны с общелитературными.

Примеры ассимиляции согласных: *gi̯l'l'ani̯* < *gi̯l'jani̯* < *gi̯ljani̯* (лит. *гылляны*) 'прополоскать', *pel'l'ani̯* < *pel'jani̯* < *peljani̯* (лит. *пелляны*) 'дуть', *beral'l'ani̯* < *beral'jani̯* < *beraljani̯* (лит. *бералляны*) 'выкручивать'[30], *ni̯l'l'os* < *ni̯l'jos* < *ni̯ljos* (лит. *нылъёс*) 'девчата', *iskal'l'os* < *iskal'jos* < *iskaljos* (лит. *скалъёс*) 'коровы', *pinal'l'os* ~ *piń'al'l'os* < *piń'aljos* ~ *pinal'jos* < *pinaljos* (лит. *пиналъёс*) 'дети', *kutkozi̯* < *kutgozi̯* (лит. *кутгозы*) 'подвязка (лаптей)'.

Явление ассимиляции особенно часто встречается в области гласных (иногда даже в переплетении с явлениями диэрезы, чередования, эпентезы и т. д.). Примеры: а) прогрессивная ассимиляция: *aśsääs* ~ *aśsεεs* < *aśseos* (лит. *асьсэос*) 'сами (они)', *aśtääs*[31] ~ *aśtεεs* < *aśteos* (лит. *асьтэос*) 'сами (вы)'; б) регрессивная ассимиляция: *bon, ma·r ponno-o?* < *ben, mar ponna-o?* 'из-за чего же?', *sal'l'oos* < *sal'jaos* 'сальинские, жители д. Салья', *bakoosi̯t* < *bakaosid* (лит. *бакаосыд*) 'лягушки (твои)', *toosi̯z* < *taosi̯z* (лит. *таосыз, таосты*) 'эти, этих', *kẹpkooź*$_J$ < *kẹpkaoź* (лит. *Кöпкаозь*) 'до д. Копки', *sεε* < *soje* (лит. *сое*) 'его, её', *tεε* < *taje* (лит. *тае*) 'этого' и т. д.

Уподобление конечного гласного основы, заканчивающейся открытым слогом, последующему гласному неприкрытого слога — грамматического суффикса — является закономерностью в данном диалекте в следующих случаях:[32]

1) уподобление заднеязычного *a* заднеязычному *o* (перед суффиксами множественного числа и падежа терминатив, а в прикибьинских говорах также перед вопросительной частицей — *o*?): *korkoos* < *korkaos* 'дома', *korkooż*$_J$ < *korkaoź* 'до дома', *korko-o?* < *korka-a?* 'дом ли (это)?';

2) гласные среднего подъема *ẹ* и *o*, а также гласный нижнего подъема *a*, очевидно приближающийся в какой-то степени к гласным среднего подъема (хотя бы, скажем, в приюринских говорах), уподобляются последующему гласному среднего подъема *e*, входящему в состав суффиксов принадлежания и падежей аккузатив, инструменталь, иллатив и пролатив: *korkeez* < < *korka* + *ez* (лит. *каркаез*) 'дом (его)', *korkee* < *korka* + *e* (лит. *коркае*) 'дом (мой)', *korkeet* < *korka* + *ed* (лит. *коркаед*) 'дом (твой)', *korkeez* < *korka* + *ez* (лит. *коркаез*) 'дом (вижу)', *korkeen* < *korka* + *en* (лит. *коркаен*) 'домом', *i̯školεε* < *i̯škola* +

---

[30] У прикильмезьских удмуртов сохранились формы *gi̯ljani, pel'jani̯, beraljani̯*. Также см. И. Тараканов, Некоторые явления ассимиляции, элизии и вставки звуков в удмуртском языке (на материале бавлинского диалекта), Труды Института языка и литературы Академии наук Эстонской ССР, 5, Таллин 1960, стр. 124—125.

[31] B. Munkácsi, указ. соч., стр. 130, 203.

[32] Исключением являются слова с односложными корнями-основами (однако и то не всегда, ср. например: *toosi̯z* < *taosi̯z* 'этих').

+ *e* (лит. *школае*) 'в школу', *įškoleeti* < *įškola* + *eti* (лит. *школаетй*) 'по школе'; *vukɛɛ* < *buko* + *e* (лит. *вукое*) 'мельница (моя)', *vukeet* < *vuko* + *ed* (лит. *вукоед*) 'мельница (твоя)', *vukeez* < *vuko* + *ez* (лит. *вукоез*) 'мельница (его, её), мельницу', *vukeen* < *vuko* + *en* (лит. *вукоен*) 'мельницей', *vukɛɛ* < < *vuko* + *e* (лит. *вукое*) 'на мельницу', *vukeeti* < *vuko* + *eti* (лит. *вукоетй*), 'по мельнице'; *musees*ʃ < *muso* + *eś* (лит. *мусоесь*) 'милые'; *ɛkee* < *ɛkɛ* + *e* 'братец (мой)', *ɛkeet* < *ɛkɛ* + *-ed* 'братец (твой)', *ɛkeez* < *ɛkɛ* + *ez* 'братец (его, её), братца' и т. д.;

3) гласный верхнего подъема среднего ряда *į* уподобляется другому гласному верхнего же подъема переднего ряда *i* в позиции перед всеми гласными, кроме сильноогубленного *u* и согласных (притом в падежах элатив и делатив создается впечатление обратного уподобления гласного из состава падежных суффиксов, наоборот, расподобившемуся предыдущему *i* < *į*: *busiisʃ*, *busiisʃen*[33] 'с поля, от поля', но здесь *i* из состава суффиксов *-isʃ* и *isʃen* является результатом чередования с *į*, входящего в данном диалекте вообще в состав общенародных вариантов *-įś* и *-įśen*[34]): *durije* < *durije* (лит. *дурые*) 'поварешка (моя)', *durijet* < *durijed* (лит. *дурыед*) 'поварешка (твоя)', *durijez* < < *durijez* (лит. *дурыез*) 'поварешка (его, ее), поварешку', *durijos* < *durijos* (лит. *дурыос*) 'поварешки', *durijen* < *durijen* (лит. *дурыен*) 'поварешкой', *durija* < *durija* (лит. *дурыя*) '(по направлению) к поварешке', *durijin* < *durijin* (лит. *дурыын*) 'в поварешке', *duriisʃ* < *durijś* (лит. *дурыысь*) 'с поварешки', *duriisʃen* < *durijśen* (лит. *дурыысен*) 'от поварешки', *durije* < < *durije* (лит. *дурые*) 'на поварешку', *durioz*ʃ < *durioż* (лит. *дурыозь*) 'до поварешки', *durijeti* < *durijeti* (лит. *дурыетй*) 'по поварешке', *durijo?* < *duri-a?* (лит. *дуры-а?*) 'поварешка ли?', *durijasʃkem* < *durijaśkem* (лит. *дуры луэм*) 'превратился в поварешку' и т. д.

Причиной третьего случая перехода *į* в *i* может быть и аккомодирующее влияние призвука *j*, возникшего между двумя гласными в качестве «глайда», который впоследствии стал вполне

---

[33] т. е. *busį* + *įś* > *busį* + *iś* > *busiiś* 'с поля' и *busį* + *įśen* > *busį* + *iśen* > *busiiśen* 'от поля'.

[34] Переход *į* в *i* в данном случае происходит под влиянием среднеязычно-палатального последующего звука *s'* (как и под влиянием последующих *d'*, *z'*, *l'* *ń*, *t'*, j и даже аффрикат *d'ź* и *t'ś* в других случаях). См. об этом: Y. Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische, SUST—XXXVI, Helsinki 1915, стр. 22; А. Емельянов, Грамматика вотяцкого языка, Ленинград 1927, стр. 16.

законным, т. е. полноправным вставочным (явление эпентезы) и сблизил к себе артикуляционно гласный *į*: *durį* ~ *duri* —: *durį* + *ez* > *durijez* > *durijez* > *durijez* 'поварешку', *piŗį* ~ ~ *piŗi-*: *piŗi* + *jez* < *piŗijez* < *piŗijez* < *piŗį* + *ez* 'крошку' [35].

Все эти примеры говорят о контактной ассимиляции. Но вместе с этим встречаются и случаи дистактной ассимиляции (притом находящийся первоначально между гласными согласный впоследствии выпадает): *kuzʃeez* < *kuźojez* 'хозяин (его)', *zęktees*ʃ < *zęktajeś* (лит. *зöктаесь*) 'толщиной с ...', *takjeen* < *takjajen* (лит. *такъяен*) 'в берете, в такье', *vedree* < *vedraje* (лит. *ведрае*) 'в ведро' и т. д.

В этом отношении особенно интересным является выпадение звука *l* при ассимиляции конечной *a* основы глагола и *o* глагольного суффикса, прикрытого звуком *l*: *vorsoodį* < *vorsalodį* (лит. *ворсалоды*) 'прикроете, закроете', *vorsoozį* < *vorsalozį* (лит. *ворсалозы*) 'прикроют, закроют', *vorsoomį* < *vorsalomį* (лит. *ворсаломы*) 'закроем, прикроем'; *kesʃ veśʃoo‿val* < *keť'ś veśalo val* (лит. *кеч вöсяло вал*) 'бывало козу жертвовали (букв. молили)'; *užoo* < *užalo* (лит. *ужало*) 'работают, буду работать', *užoot* < < *užalod* (лит. *ужалод*) 'поработаешь (ты), будешь работать', *užooz* < *užaloz* (лит. *ужалоз*) 'поработает, будет работать (он)'.

Данное явление не зафиксировано еще ни одним финно-угроведом. У Мункачи, например, записаны формы: *voźmaloz vįlem* 'охранял было', *me·d tiśaloz* 'пусть будет с семенами', *ťśaklalo* 'учитывают', *ul'l'alo* [36] 'гоняют', но форм *vozʃmooz*, *me·d tisʃooz*, *t'śȧkloo*, *ul'l'oo* у него нет.

Другое явление — явление диссимиляции имеет не очень большое распространение, но все же встречается. В области гласных, например: *ďžuńńįk* < *ď'źuń* + *ńuk* (< **ď'źeńa* 'Геннадий (имя)' + *ńuk* 'овраг') 'Дзюннюк (назв. оврага)', *ťuťį* < < *ť'uť'u* 'гусенок, утенок', [37] *veńįk* < *venok* [38] 'венок'.

В области согласных чаще всего не уживаются парные глухие или звонкие: *l'isa* < *l'iza* 'Лиза (имя)', *aqtašez* ~ *aχtašäz* [39] < < *aktašez* 'Акташа (назв. языческого существа и молельни)',

---

[35] Об этом также см. И. Тараканов, Некоторые явления ассимиляции, элизии и вставки звуков в удмуртском языке (на материале бавлинского диалекта), Труды Института языка и литературы Академии наук Эстонской ССР, 5, Таллин 1960, стр. 129—130.

[36] B. Munkácsi, указ. соч., стр. 62, 121—122.

[37] Ср., например, А. Багай, Тютю Макси, Ижевск 1936 (ť'uť'u прозвище мальчика Макси).

[38] Данный случай может быть объяснен и как явление народной этимологии (ср. с утвердившимся давно словом *veńįk* 'веник').

[39] B. Munkácsi, указ. соч., стр. 126.

aqsakjos < *aksakjos* 'аксаковцы (жители д. Аксаково)', *goždeγde* ~ ~ *goždetdė* < *goždette* 'письмо (твоё)', *kuγze* ~ *kutze* < *kutse* 'лапти (его)', *oγze* < *ogze* 'одного', *uγmurt* < *udmurt* 'удмурт', *mitoqsa* < *mitotsa* (лит. *ми тодыса*) 'когда мы узнали, с каких пор мы знаем', *ęz◡ve·γlį kat'* < *ęz◡ve·tlį kad'* 'кажется, не ходил', *uq◡to·skį* < *uk◡toski* (лит. *уг тодйськи, уг тодскы*) 'не знаю', *so tiris◡jen* < *so diriśen* 'с того времени', *kal'edor*[40] < *koridor* (лит. *коридор*) 'коридор', *ɛmezpi* < *emespi* 'зять'.

Метатеза встречается редко: *bekťše* ~ *beqt'śe* < рус. бочка (ср. глазовское *bet'śke*) 'бочка', *is◡ńer* < ист. *śi* + *ńęr* 'метелка (из ветвей березы или бузины)', *ińšir* < ист. **riŋiš* (ср. коми *riniš*) 'молотильный ток', *kul'it'ś* < рус. *ключ* (лит. *ключ*) 'ключ', *turba* < рус. труба (лит. *труба*) 'стекло лампы', *sul'der* (гов.) < *sured* 'рисунок, картинка', *aŋlaš* > *anlaš* (лит. *Анлаш*) 'с. Алнаши'.

Все эти явления делают среднеюжный диалект очень своеобразным.

III. Спорадические звуковые изменения

В среднеюжном диалекте удмуртского языка встречаются и звуковые изменения спорадического характера. Из них особо нужно отметить аллегро, элизии, контракции, эпентезы, протезы и некоторые другие.

Аллегро. Данное явление в рассматриваемом нами диалекте распространено не менее, чем, скажем, ассимиляция или диссимиляция. Самые характерные случаи аллегро следующие: выпадение редуцированных гласных звуков неударных слогов, выпадение согласных (когда они оказываются в сочетании с другими согласными), выпадение целых звукосочетаний (особенно при образовании сложных слов) и сокращение целых слогов некоторых слов в речевом потоке.

Случаи выпадения гласных звуков встречаются в следующих категориях слов: а) в глаголах т. н. первого спряжения с основой на *-į-*: *miŋnį* < *miŋiŋį* 'идти, ехать', *šusa* < *šuįsa* 'говоря', *toqsa* ~ *todsa* < *todįsa* 'зная', *s◡imon* < *śiįmon* 'достаточный для того, чтобы кушать', *kįstek* < *kįsîtek* < *kįsįtek* 'не погасив', *ęį◡tįrsal* < *ęį tirîsal* < *ęį tirįsal* 'не уплатил бы, не ложил бы', *puksalzį* < *pukįsalzį* 'сидели бы'; б) в некоторых прилагательных и наречиях на *-es*: *bigles* < *bigiles* 'круглый', *babl'es* < *babiles* 'кудрявый', *ťšatres* < *ťšatires* 'курносый', *žiŋgres* < *žiŋgires* (лит. *жингырес*) 'звонкий'; в) в некоторых словах других кате-

[40] Частичная этимология со словом *dor* 'близость, близ, дома, у', а иногда и полная этимология: *kol'idor* < *kol'i* 'Николай' + *dor* 'близ, близость, у'.

горий: *tros* < *tiros* 'много', *g'nɛ* < *giɲɛ* (лит. *гинэ*) 'лишь, только', *iń* ~ *ńi* ~ *ni* < *ińi* (ср. тыловайское *ini*[41]) 'уже'.

Выпадение согласных звуков наблюдается в тех случаях, когда они в процессе словоизменения оказываются в составе не характерного для данного диалекта сочетания. Например: *kusʃkiz* < *kutskiz* < *kutisʃkiz* 'начал, взялся', *boɣdor* ~ *bòddor* < <*borddor* (*bord* 'забор' + *dor* 'близость') 'стена', *šoɣderem* ~ ~ *šotderem* < *šortderem* (*šort* 'пряжа' + *derem* 'рубашка') 'халат из холста', *koɣgur* < *kortgur* (*kort* 'железо' + *gur* 'печка') 'железная печка'. Данное явление распространяется и на заимствования: *kombaį* ~ *džombaį*[42] < *kombajn* 'комбайн', *musko* < < *moskva* 'Москва' и т. д.

Сокращение целых слогов и звукосочетаний в речевом потоке встречается часто. Самые характерные из них, по нашему мнению, следующие (некоторые из них закрепились и в литературном языке, особенно в сложных словах): *tabań* < *taba* 'сковорода' + *ńań* 'хлеб' (лит. *табань*) 'лепешка', *pel'šet* < *pel' 'uxo'* + *kįšet* 'платок' (лит. *пелькышет*) 'головной платок (женщин преклонного возраста)', *ajšet* ~ *al'šet* < *aźkįšet* (*aź* > *aį* ~ *al'* 'перед' + *kįšet* 'платок') 'передник, фартук', *pesʃaį* ~ *pesʃataį* < *pereś‿ataį* 'дед', *pesʃaį* ~ *pesʃanaį* < *pereś‿anaį* (*pereś* 'старая' + *anaį* 'мать') 'бабушка', *arńannal* < *arńa nunal* 'воскресенье', *me·dlo* < *me·dluoz* 'пусть будет', *oź'lo* < *oźį luoz* 'так должно быть', *serɛ* < *sobrɛ* < *sobere* 'потом', *tarɛ* < *tabrɛ* < *tabere* 'теперь'.[43]

Очень часто встречаются случаи выпадения звуков (явление диэрезы) на почве ассимиляции и диссимиляции: *korkeez* < *korkajez* 'дом (его)', *uqto·skį* < *ugto·dskį* 'не знаю', *gozteɣde* < *goztette* 'письмо (твое)'; *soos* < **so* (< *son*) + *jęz*[44] (ср. прикильмезьский *sojos*) 'они', *korkoos* < *korkaos* < *korkajęz* (ср. прикильмезьский *korkajos* < **kor* + *ka* (< *kwa*) + *jęz*; лит. *коркаос*) 'дома, избы' и т. д.

Элизия. Данное явление распространено в словах-названиях родства, особенно при обращении друг к другу, когда стягиваются два *a* (конечный основы и начальный следующего слова): *vasʃ'agaį* < *vaśa agaį* 'дядя Вася', *var'apaį* < *vara‿apaį*

---

[41] Т. И. Тепляшина, Тыловайский диалект удмуртского языка. Диссертация, Москва 1955.

[42] Народная этимология, ср. со словом *džombaį* 'страшное черное существо'.

[43] Говорящие и не замечают, что эти слова образованы из двух и более корневых слов.

[44] *-jos* ~ *-os* (суффикс множественного числа) < **jęz* 'множество, народ' (ср. удм. *joz-kaliķe* 'сверстники (мои)' и коми *ӧӧз* 'народ').

'тетя Варя', *miš'agaį* < *miša agaį* 'дядя Миша', *lis'apaį* < *l'iza apaį* 'тетя Лиза'.

Устранение конечного согласного в речевом потоке перед начальными гласными последующих слов встречается также в сочетаниях некоторых глаголов (особенно в повелительном наклонении) с некоторыми частицами: *su·lt'ińi* < *su·ltį ińi* 'вставай уже', *su·lt'aľi* < *su·ltį aľi* 'вставай-ка', *ęz pot'aľi* < *ęz potį aľi* 'не вышел еще', *pu·kt'aľi* < *pu·ktį aľi* 'поставь-ка', *pu·kt'ińi* < *pu·ktį ińi* 'поставь уже', *vo·ź ɟm'aľi* < *voźma aľi* 'подожди-ка'.

Наряду с элизией встречается иногда и явление а ф е р е з и с а (опущение гласной фонемы, находящейся в начале последующего слова, когда и предыдущий кончается на гласный): *mįno‿ńi* < *mįno‿ińi* 'идут уже', *uža‿ńi* < *uža‿ińi* 'работает уже', *sultį‿ńi* ~ *sult'‿ińi* < *sultį‿ińi* 'вставай уже', *po·te, ńe* < *po·te, eńe* 'выходите, сыночек (обращение к младшим)' и т. д.

К о н т р а к ц и я (стяжение). Данное явление, как и элизия или аллегро, чаще всего встречается в родственных названиях (в сочетании со словом *piťśi* 'младший, маленький') и сложных словах древнейшего образования, когда конечный гласный первого слова и начальный последующего как бы стягиваются, сливаются и второй из них обычно выходит победителем и связывает оба компонента образовавшегося нового сложного слова: *kwaz ɟ* < *kwa* 'жилище' + *az ɟ* 'перед' (лит. *куазь*) 'погода', *korkaz ɟ* < *korka* (< *kor* + *kwa*) 'дом' + *az ɟ* 'перед' (лит. *корказь*) 'сени'; с компонентом *piť́š-* (< *piť́ši*): *piťš'eke* < *piť́ši* 'маленький' + *eke* 'ласкательное обращение к мальчишкам' (лит. *пичи эке*) 'мальчонка', *piťš'ataį*[45] < *piťši ataį* 'дядя (брат отца, как 'младший отец')', *piťš'apaį* < *piťši apaį* 'сестра (обращение к младшей из старших сестер)', *piťš'agaį* ~ *piťš'aja*[46] < *piť́ši agaį* 'брат (обращение к младшему из старших братьев, букв. 'младший старший брат')', *piťš'eńe*[47] < *piť́ši eńe* (ласкательное обращение к младшим)' и другие: *tual'arįn* < *tuala* 'нынешний' + *arįn* 'в году' (лит. *туалаарын*) 'нынче, в нынешние времена', *mimal'arįn* < *mimala* + *arįn* 'в прошлом году'.

В среднеюжном диалекте, как и в других диалектах, встречаются и вставочные звуки. Одни из них узакониваются под воздействием «глайдов» — э п е н т е з ы, другие просто для «удобства» в произношении (особенно в заимствованиях) — п р о -

[45] По нашему мнению, от данного слова же образовано слово (прием сокращений — аллегро) *t'šet'šeį* в том же значении.

[46] Иногда просто *aja* в том же значении.

[47] Вероятно от сочетания слов *piť́ši* 'младший' + *ńuń* ~ *ńuńa* > *eńe* (ср. *ńuń-vįn jos* 'братья' или *ńuńa* 'брат (старший)').

тезы. Например, с одной стороны: *šuwo* < *šuʷo* < *šuo* (лит. *шуо*) 'говорят', *luwe* < *luʷe* < *lue* (лит. *лӱэ*) 'бывает', *sʃijon* < *sʃiʲon* < *sʹion* (лит. *сион*) 'питание, кушанье', *kijo* < *kiʲo* < *kio* (лит. *кио*) 'имеющий руку', *šundijo* < *šundiʲo* ~ *šundi̯o* < *šundio* (лит. *шундыё*) 'солнечный (букв. с солнцем)'; и с другой стороны: *i̯škola* < рус. *школа* (лит. *школа*) 'школа', *ti̯raktor* ~ *ti̯raktir* < через рус. *трактор*, *kiros* < рус. *крест*, *ťšeri̯k* < *церковь* (лит. *черк*), *ki̯rom* < рус. *хром* 'хром', *pi̯ransuz* < *француз* '(употребляется как название материи)', *i̯staľ* < *сталь* 'сталь' и т. д.

В единственном слове *ki̯zauzi̯* 'северюха' мы нашли соединительный элемент *-a-*, не имеющий никакого грамматического значения при образовании нового сложного слова путем подчинения от слов *ki̯z* 'елка' и *uzi̯* 'земляника': *ki̯z* + *a* + *uzi̯*.

Из других явлений нужно отметить контаминацию и аналогию. К первой мы склонны отнести единственное слово *muzjem* 'земля' < *mu* ~ *muz* (удм. 'земля') + *zjem* (< *źjem* < *źjemlʹa*) рус. 'земля'. Ко второй — побольше: *soku* 'тогда' — *taku* 'сейчас (вместо *alʹi* 'сейчас', ср. *so* 'то' — *ta* 'это')'; *ui̯bi̯t* 'всю ночь' — *nunalbi̯t* 'весь день', *užai̯-marai̯* 'поработал да что да (ср. *mar*? 'что?')', *vožpoti̯ni̯* 'злиться (букв. омонимы *vož* 'зелёный' и *vož* 'злость' + *poti̯ni̯* 'выйти, сделаться')' и аналогично *tšuž poti̯ni̯* < *tšuž* 'желтый' + *poti̯ni̯* 'выйти' (смысла нет, только ради шутки); *kuraɣďži̯ni̯* 'мучаться' (*kur* 'зло' + *aɣďži̯ni̯* 'видеть': *kuraɣďžid‿ke* 'помучаешься если') — *buraɣďžod* (*bur* 'хороший' + *aɣďžod* 'увидишь') 'разбогатеешь' и т. д.

Очень интересны звукоизменения на базе народной этимологии: *kuroľuk* 'кролик' (лит. *кролик*) < *kuro* 'солома' + *lʹuk* 'куча'; *lapek* < *lapeg* 'лафетная жатка' < *lapeg* 'низкий, низкорослый'; *ti̯bi̯rkiľoz* 'туберкулез' < *ti̯bi̯r* 'спина' + *ki̯ľoz* 'останется'; *pelʹeponon* 'телефон' < *pelʹe* 'на ухо' + *ponon* 'надевание'; *peľejeton* 'фельетон' < *pelʹe* 'на ухо' + *jeton* 'задевание'; *karasʃiń* 'керосин' < *kara* 'Кара [48] (топонимическое название)' + *sʃiń* 'глаз'; *ladon* 'ладан' и *koťšon* 'кочан', где форма *-on* соответствует суффиксу отглагольных существительных (ср. *li̯don* 'чесотка' и *ke̯ťšon* 'бегство') и т. д.

Из всех вышеразобранных диалектальных явлений видно, что хотя данный диалект лег в основу литературного языка и сыграл особенно важную роль в начальный период его формирования

[48] Сравни названия рек и деревень *karašur* 'Карашур (букв. Кара + река)', источником их является, вероятно, тат. *kara* 'черный' (напр. еще в названии рыбы удм. *karaka* 'налим').

(в 20-е годы), многие явления не закрепились в литературном языке (даже исторически правильные). К ним можно отнести обилие мягких согласных (*sʃiń* 'глаз', *iń* 'небо', *ńiń* 'лыко', *oťi* 'там', *taťi* 'здесь'), разные «облегчения» и «упрощения» в произношении (*korkoos — коркаос* 'дома', *sɛɛ — сое* 'его', *busiisʃ — бусыысь* 'с поля', *goždeγdɛ ~ qoždettɛ — гожтэттэ* 'письмо (твое)', *veroozį — вералозы* 'скажут').

В среднеюжном диалекте сохранились и древние явления. Так, например, наличие гортанного *η* (*aη — ан* 'челюсть', *baη — бам* 'щека', *šęŋgįľ-peškįľ* 'невнятно, картаво'), древних форм слов (*burjįnį — бурйыны* 'выбирать' вместо лит. *birjįnį — бырйыны* 'выбирать, избирать' от *bur* 'хороший, лучший') и т. д.

С этой точки зрения изучение данного диалекта является интересным и полезным для языковой практики, для выяснения путей развития удмуртского литературного языка и вообще истории удмуртского и других финно-угорских языков.

MÕNINGAID KÜSIMUSI UDMURDI KEELE KESK-LÕUNA MURDE FONEETIKA ALALT

G. Arhipov
Soome-ugri keelte kateeder

Resümee

Artiklis analüüsitakse lühidalt udmurdi keele kesk-lõuna murde foneetika omapära, mida seni ei ole peaaegu sugugi käsitletud. Murde foneetilises süsteemis on 37 tähendust eristavat foneemi, nendest 7 vokaali (*a, o, u, e, i, į, ę*) ja 30 konsonanti (*b, v, g, d, d', ž, dž, z, ź, d'ź, j, k, l, l', m, n, ń, η, p, r, s, ś, t, t', f, χ, ts, t'ś, tš, š*). Peale selle on murdes olemas diftongid *wa, aw* ja *ow* (eriti on levinud diftong *wa: kwar* 'leht'; *kwat'* 'kuus' jne.).

Kõik murde foneemid on lähedased kirjakeele omadele. Neile lisaks leidub murdes foneem *η*, mis on väga vana algupära: *tšaŋa* 'harakas'; *aη* 'lõualuu'. Huvi pakuvad sulghäälikute *g, d* ja *k, t* nn. larüngaalsed aspireeritud teisendid, mida siin tähistame märkidega *γ* ja *q*: *oqpol* < *okpol* < *ogpol* 'korra, kord'; *uγ‿ba·sʃtį* < < *ug‿ba·štį* 'ma ei võta'; *o·γno* < *odno* 'tingimata' jne.

Edasi analüüsitakse artiklis asjaomase murde kõige iseloomulikumaid foneetilisi nähtusi, nagu assimilatsioon, dissimilatsioon, ning mõningaid sporaadilisi muutusi, nagu allegro, dierees, eli-

sioon, aferees, kontraktsioon, protees, kontaminatsioon, analoogia, rahvaetümoloogia.

Udmurdi keele kesk-lõuna murde uurimine pakub lisamaterjali niihästi udmurdi keele enese kui ka teiste soome-ugri keelte ajaloole.

ÜBER EINIGE FRAGEN AUF DEM GEBIET DER PHONETIK IN DEM MITTELSÜDLICHEN DIALEKT DES UDMURTISCHEN

G. Arhipov

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag analysiert man kurz die Eigenart der Phonetik in dem mittelsüdlichen Dialekt des Udmurtischen, die bisher fast gar nicht behandelt ist. In dem phonetischen System des Dialektes sind 37 bedeutungsdifferenzierende Phoneme, darunter 7 Vokale (*a, o, u, e, i, i̮, e̮*) und 30 Konsonanten (*b, v, g, d, d', ž, dž, z, ź, d'ź, j, k, l, l', m, n, ń, ŋ, p, r, s, ś, t, t', f, χ, ts, t'ś, tš, š*). Außerdem sind in dem Dialekt die Diphthonge *wa, aw* und ow vorhanden (besonders verbreitet ist der Diphthong *wa: k w a r 'Blatt', k w a t'* 'sechs' usw.)

Alle Phoneme des Dialektes stehen der Schriftsprache nahe. Außerdem findet man in dem Dialekt das Phonem *ŋ*, das sehr alten Ursprungs ist: *tsaŋa* 'Elster', *aŋ* 'Kiefer, Kieferknochen'. Von Interesse sind die Klusile *g, d* und *k, t* sogenannte laryngale aspirierte Varianten, die hier mit dem Zeichen *γ* und *q* bezeichnet werden: *oqpol* < *okpol* < *ogpol* 'einmal'; *uγ‿ba·sʃtį* < *ug‿ba·śtį* 'ich nehme nicht'; o·γno < odno 'unbedingt' usw.

Weiter analysiert man im Beitrag die eigenartigsten phonetischen Erscheinungen des Dialektes, wie Assimilation, Dissimilation und einige sporadische Veränderungen, wie Allegro, Dieräse, Elision, Aferäse, Kontraktion, Protäse, Kontamination, Analogie, Volksetymologie.

Die Erforschung des entsprechenden mittelsüdlichen Dialektes des Udmurtischen bietet Ergänzungsmaterial zur Geschichte der Udmurtischen Sprache, dabei auch anderer finnisch-ugrischen Sprachen.

GERMANISTIKA XIX SAJ. TARTU ÜLIKOOLI LEKTORITE KÄSITLUSES

R. Tasa
Soome-ugri keelte kateeder

XIX sajandil toimus tõsine murrang keeleteaduse arengus terves reas Lääne-Euroopa maades. Nimekate teadlaste uurimistöö tulemusena purustatakse üksteise järel sajandeid kestnud kivinenud dogmad paljude keeleprobleemide uurimisel, keelt hakatakse käsitama kui arenevat ühiskondlikku nähtust, mis kajastab teda kõneleva rahva ajaloolise arenemise elemente. Seepärast oli ka täiesti arusaadav järjest kasvav huvi keelealase uurimistöö vastu.

Kui räägitakse XIX saj. keeleteaduse (kitsamas mõttes just germanistika) saavutustest, siis ollakse harjunud silmas pidama selle ajastu tähtsamaid esindajaid välismaal, nende seisukohti ja väiteid. Ei ole kahtlust, et selleks on olemas ka küllaldane alus — ametlikult on kõigi uute seisukohtade ja faktide fikseerijateks Lääne-Euroopa keeleteadlased, ja seda just sellepärast, et seni pole vajalikul määral huvi tuntud meie oma germanistide töö vastu.

Kuigi on teada, et Tartu ülikooli asutamisest peale on germaani keelte, s. t. inglise ja saksa keele õpetamine olnud ette nähtud ülikooli õppeprogrammis, on oletus, et ka meil tegeldi juba möödunud sajandi algusest alates keelealase teadusliku uurimistööga, jäänud ikkagi ainult hüpoteetiliseks, leidmata kusagil kinnitamist.

Nagu näitab faktiline materjal, on niisugune oletus igati põhjendatud. Leidub väga vähe sellist materjali, mis viitaks tõsisele teaduslikule lingvistilisele uurimistööle germaani keelte alal taasavatud Tartu ülikoolis XIX saj. algupoolel.[1] Teiselt poolt kõneleb tõsiasi, et inglise ja saksa keelt õpetati plaanipäraselt, kuigi väikeste vaheaegadega, Tartu ülikooli taasavamisest alates, sellest, et keel ja koos temaga ka keeleprobleemid on huvitanud nii üli-

[1] Mis puudutab XIX saj. II poolt, siis seoses saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri loomisega 1864. a. on Tartu ülikooli juures töötanud mitu viljakat germanisti (näit. Leo Meyer), kelle teaduslik uurimistöö ei ole vähemamõõduline nii mõnegi tuntud Lääne-Euroopa lingvisti omast.

õpilaskonda kui ka germaani keelte õppejõude, kes keele praktilise õpetamise kõrval pidasid ka teoreetilisi loenguid (näit. V. Hehn, J. Thörner) või kelle sulest on ilmunud nii mõnigi keeleteaduslik töö (näit. K. E. Raupach).

Käesolevas artiklis käsitletaksegi germanistika probleeme Tartu ülikoolis 1802. a. alates kuni spetsiaalse kateedri — saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri loomiseni 1864. a. Sel perioodil tegutsesid ülikooli juures nii saksa kui ka inglise keele lektorid, kelle ülesandeks oli vastava keele praktiline õpetamine ja kes otseselt ei kuulunud ühegi teaduskonna koosseisu, kuid kelle kohad olid siiski kinnitatud ülikooli üldises koosseisude plaanis.[2] Lisaks käsitletakse ka veel nelja inglise keele lektorit, kes töötasid Tartu ülikooli juures pärast 1864. a., kuid kes ka nüüd ei kuulunud saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri koosseisu, vaid kes töötasid edasi ajaloo-keeleteaduskonna lektoritena.

Kuigi saksa keele lektoraat ei olnud alguses kohe ette nähtud, kutsuti tegelikult vastav lektor kohale.[3] Esimesena õpetas Tartu ülikoolis saksa keelt Karl Friedrich Ludwig P e t e r s e n, kes töötas lektorina 16 aastat (1802—1818).

Petersen sündis Tartus 1775. a. ja omandas siin ka hariduse. Kuigi ta pärast läks Saksamaale usuteadust õppima, ei huvitanud see ala teda ning ta hakkas üha suuremat tähelepanu pühendama kirjandusele, eriti luulele. Tartusse tagasi tulnud, töötas Petersen lühikest aega koduõpetajana, seejärel sai ta koha ülikooli raamatukokku, töötades paralleelselt nii seal kui ka saksa keele lektorina, lisaks mõnda aega ka veel ülikooli revisjonikomisjoni sekretärina.[4]

Esimesed kolm aastat tegeles Petersen peamiselt praktilise saksa keele õpetamisega, hiljem luges saksa keele grammatika kursust, ja seda põhiliselt just mittesaksa rahvusest üliõpilastele.[5]

Vaatamata tegevusele keeleõpetajana ei ole Peterseni sulest ilmunud ühtki keeleteaduslikku tööd. Nagu Viktor Hehn 1860. a. kirjutab, ei olevat Karl Petersen õieti tõelisest teadusest huvitatud olnudki, küll aga olevat ta paistnud silma oma aja kohta hea luuletajana.[6] Petersenist kui luuletajast on ilmunud kirjutisi reas aja-

---

[2] Ajaloo-keeleteaduskond eraldus filosoofiateaduskonnast 1850. a. II semestril. Sellest ajast alates kuulusid keelte lektorid ajaloo-keeleteaduskonna koosseisu.

[3] Е. В. Петухов, Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования I, Юрьев 1902, lk. 107.

[4] Г. В. Левитский, Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевскаго, бывшаго Дерптскаго, университета за сто лет его существования II, Юрьев 1903, lk. 619.

[5] Anzeige der Vorlesungen welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat vom 1. May 1802 bis zum 21sten Januar 1818 gehalten werden.

[6] V. H e h n, Karl Petersen. «Baltische Monatsschrift», 1860, Nr. 2, lk. 399.

kirjades[7], peale selle kohtame ajakirjanduses ka tema luuletusi[8], mis postuumselt ilmusid eraldi tööna pealkirja all «Karl Petersens Poetischer Nachlaß».

Et Peterseni kui keeletundjat siiski arvestati, kinnitab asjaolu, et J. H. Rosenplänter saatis talle redigeerimiseks kaks eesti valmi — «Rebbane ja Warblane» ja «Karro ja Rebbane». Vastuses, mille Karl Petersen saatis Rosenplänterile, juhitakse tähelepanu mõningatele sõnatuletuslikele vigadele.[9]

Et aga üheski Peterseni käsitlevas kirjutises ega biograafias ei leidu vähimatki viidet temast kui mõne keeleteadusliku töö autorist või keeleteadusliku probleemi uurijast, siis tuleb paratamatult järeldada, et Peterseni tegevus nii Tartu perioodil kui ka enne ja pärast seda piirdus luuletajategevuse kõrval üksnes praktilise saksa keele õpetamisega.

Petersen lahkus saksa keele lektori kohalt 1818. a. I semestri lõpul. Seoses sellega, et ülikoolil ei õnnestunud otsekohe leida uut selle ala õppejõudu, jäi saksa keele lektoraat kuni 1820. a. II semestri alguseni vakantseks. Seejärel asus siia tööle Heinrich v. Weyrauch, kes aga viibis sellel ametikohal ainult kolm semestrit — 1821. a. lõpuni.

Weyrauch sündis Riias 1788. a. Hariduse omandas Riias ja Peterburis. 1818—1820 õppis Tartu ülikoolis, selle lõpetanud, jäeti samasse edasi saksa keele lektoriks. Kuigi Weyrauch pärines Baltimaadelt, siirdus ta kohe pärast lektoriameti mahapanemist Saksamaale, kuhu ta jäi oma elu lõpuni.[10]

Nagu tema eelkäija puhul, nii piirdus ka Weyrauchi lektoritegevus peamiselt praktilise saksa keele õpetamisega. Teoreetilisi keelealaseid loenguid ta pidanud ei ole.[11] Teiselt poolt on aga tema kuulsus luuletajana veelgi suurem kui Petersenil[12], samuti tun-

---

[7] J. Eckart, Beiträge zur Charakteristik unserer Provinzen. Rigascher Almanach für 1863, Riga, lk. 31—49; J. Eckart, Baltische Emigranten. Neuer Dorpater Kalender für das Schuljahr 1864, Dorpat 1863, lk. 6—18; E. Bernewitz, Baltische Dichter. «Ein deutsches Literaturblatt» 1910/1911, Nr. 11, lk. 739—752; (juhtkiri) (Karl Petersen) «Neue Dörptsche Zeitung» 1875, Nr. 141, lk. 1; J. v. Sivers, Deutsche Dichter in Rußland, Berlin 1855, lk. 222—223.

[8] J. v. Sivers, op. cit., lk. 223; (C. E. Raupach), Inländisches Museum I, Dorpat 1820, lk. 93; Inländisches Museum III, Dorpat 1820, lk. 79.

[9] K. Petersen, Kiri J. H. Rosenplänterile 31. III 1817. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi KO, koopia 123 : 1.

[10] M. Rudolf, Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon, Riga 1890, lk. 262—263; J. G. Meusel, Das gelehrte Teutschland im neunzehnten Jahrhundert, Lemgo 1827, nr. 21, lk. 534; P. Th. Falk, Der Componist und Dichter Aug. Heinr. v. Weyrauch. «Baltische Monatsschrift» 1889, Nr. 36, lk. 553—566; Ein vergessener livländischer Dichter. Sealsamas, lk. 406—412.

[11] Verzeichnis der vom 1sten August 1820 bis zum 25sten Julius 1821 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[12] Weyrauchi luuletused on ilmunud järgmistes ajakirjades ja teostes: (J. Ch. Kaffka), Nordisches Archiv vom Jahre 1808 IV, Riga 1808. (U. v. Schlippenbach), Wega. Ein poetisches Taschenbuch für den Norden, Mitau 1809.

takse teda kui produktiivset viiside loojat.[13] Mõningal määral on Weyrauch tegelnud ka tõlkimisega, peamiselt küll prantsuse kirjanduse osas; peale selle on ta kirjutanud töö «Herodot und Ktesias über Indien» (ilmus K. Morgensterni poolt väljaantud ajakirjas «Dörptische Beiträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst II, Dorpat 1815, lk. 365—415), mis kujutab endast retsensiooni mõlema nimetatud autori ajaloolis-geograafilisele ülevaatele Indiast ja mis ilmselt on kirjutatud tollal Euroopas levinud India-harrastuste mõjul.

1822. a. alates oli saksa keele lektoriks Karl Eduard Raupach, kes viibis sellel ametikohal 24 aastat, s. o. kuni 1846. a. Kuni 1828. a. oli ta samaaegselt tegev ka itaalia keele lektorina. Saksa keele osas pidas Raupach enam-vähem paralleelselt loenguid nii saksa keele grammatika kui ka saksa keele stiili alal. Lühemad loengusarjad olid pühendatud saksa luule ajaloole ja kriitikale, luule analüüsile keele seisukohtadest lähtudes ja saksa kirjandusele.[14]

Raupach sündis 1794. a. Haapsalus. 1812—1814 õppis ta Tartus teoloogiat, 1818—1819 samas filoloogiat. Vahepeal viibis Raupach Saksamaal, Šveitsis ja Itaalias. 1820. a. alates töötas ta lektorina Tartu ülikoolis, alguses itaalia keele alal. Kuigi Raupach 1846. a. ülikooli juurest lahkus, oli ta ajavahemikus 1866—1878 uuesti ülikooli teenistuses, seekord itaalia keele lektori kohusetäitjana. Elas Tartus elu lõpuni.[15]

Nagu ilmneb Raupachi kohta kirjutatud biograafilistest ülevaadetest, ulatus tema õppe- ja kultuurialane tegevus ka väljapoole ülikooli.[16] Temalt ilmusid eraldi tööd õpilastele esitatavatest nõuetest ja pedagoogilistest printsiipidest võõrkeelte õpetamisel.[17] Üht-

---

Livona. Ein historisch-poetisches Taschenbuch für die deutschrussischen Ostseeprovinzen, Riga u. Dorpat 1812.

«Neue Inländische Blätter» 1817, Nr. 12/13; 1818, Nr. 4, 5, 6, 7, 8, 15.

Neujahrsangebinde für Damen, Dorpat 1818.

(C. E. Raupach), Inländisches Museum I, Dorpat 1820.

(C. E. Raupach), Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands I, Dorpat 1824/1825.

«Dresdener Morgen-Zeitung» 1827.

«Baltische Monatsschrift» 1895, Nr. 42.

[13] 1820. a. ilmus Tartus Weyrauchilt töö «Fünf Sammlungen deutscher Lieder», milles on avaldatud Weyrauchi poolt saksa klassikute ja tema enda värssidele loodud viisid.

[14] Verzeichnis der vom 24sten Julius 1822 bis zum 8. Juni 1846 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[15] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 628.

[16] Fr. Bienemann, Dorpater Sängerbünde 1812—1816, Reval 1896, lk. VIII; J. v. Sievers, op. cit., lk. 260.

[17] C. E. Raupach, Die Gelehrten und Real-Schule nebst den zu ihr gehörigen Elementar-Classen und Pensions-Anstalten, Dorpat 1835.

C. E. Raupach, Kurzer Leitfaden zum Unterricht in der italienischen Sprache, Dorpat 1820.

lasi kuulus talle ka eraraamatukogu, mille teoste nimekiri on ilmunud trükis eraldi väljaandena.[18]

1820—1821 andis Raupach välja ajakirja «Inländisches Museum», mis sisaldas Balti provintside autorite luuletusi, proosakirjutusi, artikleid jne. Muuhulgas sisaldas nimetatud ajakiri ka väljaandja enda mitut numbrit läbiva reisikirjelduse «Wanderungen im südlichen Italien». Sisult sarnane oli ka tema poolt 1824—1825 väljaantud ajakiri «Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands», millesse on paigutatud Raupachi enda pikem kirjanduslik analüüs «Ueber Dante Alighieri, seine Zeit und seine Divina Comedia».

Kuigi Raupach töötas saksa keele lektorina võrdlemisi kaua, ei ole ka tema kohta Tartus säilinud faktilist materjali, mille põhjal võiks teha järeldusi, et Raupach oli keeleteadlane selle sõna otseses mõttes. Nagu juba eespool käsitletud kaks lektorit, nii tegeles ka tema põhiliselt keele praktilise õpetamisega, selle kõrval kirjandusega ja keeleõpetuse metoodika probleemidega.

Hoopis teisiti suhtus keeleteaduslikesse probleemidesse Viktor Amandus Hehn, kes asus saksa keele lektorina tööle 1847. a., olles sellel ametikohal kuni 1851. a.

Viktor Hehn sündis Tartus 1813. a., omandas siin alg- ja keskhariduse ja õppis 1830.—1835. a. Tartu ülikoolis klassikalist filoloogiat, selle kõrval ka moodsaid keeli, kirjandust ja ajalugu.[19] Lõpetas ülikooli kandidaadikraadiga. Pöördepunktiks Hehni elus sai tema esimene välismaareis 1838. a.[20]

Selleks ajaks olid ilmunud niisugused keeleteaduse suurteosed, nagu Franz Boppi «Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Littauischen, Gothischen und Deutschen», A. F. Potti «Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen» (1833—1836) jt., mis aitasid kaasa lingvistika kui spetsiaalse uurimisharu tähtsuse tõstmisele. Oli loomulik, et Hehn, kes juba ülikooliaastatel oli üles näidanud suurt huvi keeleprobleemide vastu, hakkas täie innuga kasutama kõiki neid võimalusi, mis talle tol korral olid kättesaadavad. Berliinis olles kuulas ta Boppi, Lachmanni jt. keeleteadlaste loenguid, mis ei jätnud talle oma mõju avaldamata. Kuid veel rohkem kui Boppi võrdlev meetod paelus teda Jakob Grimmi põhimõte jälgida keelelisi nähtusi nende ajaloolises arenemises.

Äsja oli ilmunud Grimmi grammatika neljas, ühtlasi viimane osa,[20a] mille kohta Hehn tavatses öelda: «Grimmi grammatika peab olema naelutatud igaühe lauale, kes tahab tegelda keeleliste prob-

[18] Verzeichnis der Bücher in der Leih-Bibliothek des Lectors C. E. Raupach, Dorpat 1831.

[19] Hehn oli K. E. Raupachi õpilane.

[20] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 621.

[20a] J. Grimm, Deutsche Grammatik I—IV, Berlin 1819—1836.

leemidega; ja see, kes midagi tahab kirjutada saksa keele kohta, peab teda peast teadma.»[21]

Ilmselt oli Hehn juba siis jõudnud järelduseni, et keel on ühiskondlik nähtus, et teatud keele ajalooline areng on tihedasti seotud seda keelt kõneleva rahva enda ajaloolise arenemisega, sest juba enne välismaareisi Tartus alustatud ja tõenäoliselt 1840. aastaks lõpetatud uurimuses sküütide kohta püüab ta just sõnavara võrdlemise kaudu näidata selle rahva enese sidemeid naaberrahvastega. Näitena toob Hehn sküüdi *temerinda* '*mereema*'. Kõigis tatari keeltes tähendavat *dengis* (või *demis,* sest *ng* > *m*) 'meri' ja *inia* — 'ema'. Peale selle esineb sama sõna ka ungari keeles, mida Hehn peab ebaõigesti üheks soome-türgi keeleks. Selle ja rea teiste näidete varal jõuab autor järeldusele, et sküütide eneste seas peab samuti esinema tatari ja türgi elementi. Analoogiliselt seletab ta ka sküütide sidemeid pärslastega.[22] Vaatamata sellele, et Hehni teoreetilised kaalutlused olid õiged, mõjub häirivalt asjaolu, et tal samal ajal oli mõnetigi väär kujutlus keelte liigitamisest keelkondadesse. Seda näitab ka 1838. a. vennale kirjutatud kiri, milles ta ütleb, et eesti keelel, mis kuulub s o o m e k e e l t e perekonda, ei ole midagi ühist i n d o g e r m a a n i, küll aga m o n g o l i - t a t a r i keelkonnaga.[23] Samas tuleb positiivse joonena märkida autori suurt huvi sõnavara ja etümoloogia vastu: ta püüab selgitada terve rea eestikeelsete sõnade etümoloogilist päritolu, näit. *Soome* (Hehn ise ütleb küll *Somma*) tähendavat õieti 'soine maa'; *rootslased* (Hehn ütleb *Rootse*) on inimesed, kes elavad mägede selgadel, s. o. 'mägirahvas', sest *roots* tähendab 'selgroog' jne.[24]

Peab aga siiski tunnistama, et kuigi uurimismeetod on õige, on ta siiski küllaltki pealiskaudne ja juhuslikkusel põhinev. Esitatud näited ei ole suuremalt jaolt õiged seepärast, et Hehn ei osanud õiget eesti keelt, mistõttu näidetena kasutatud eestikeelsed sõnad on valed, mis omakorda tingib paratamatult ka valed järeldused. Väärtuslik aga on Hehni püüe sõnu etümoloogiliselt seletada.

1840—1851 oli Viktor Hehn tihedas kirjavahetuses oma sõbra Georg Bergholziga, kellega ta arutas küll eelkõige filosoofilisi, selle kõrval aga ka lingvistilisi probleeme.

Ka oma kirjades rõhutab Hehn, et keel on ühiskondlik nähtus, mille ajalooline areng sõltub rahva enda ajaloolisest arengust. Keelelised muutused tekivad sageli suhtlemise tagajärjel naaberrahvastega, endised suhted peegelduvad sageli just sõnavaras. Nii näiteks peegelduvad eestlaste vanimad suhted germaanlaste, slaavlaste ja leedulastega terminites, millega tähistatakse kultuurialaseid mõisteid ja mis koos vastavate esemete või nähtustega on ka keelde üle võetud. Rida eestikeelseid sõnu on küll germaani

---

[21] O. S c h r a d e r, Victor Hehn, Berlin 1891, lk. 7.
[22] Th. S c h i e m a n n, Viktor Hehn, Stuttgart 1894, lk. 40—43.
[23] Sealsamas, lk. 45.
[24] Sealsamas, lk. 45—46.

päritoluga, kuid see päritolu ei ole esimesel silmapilgul tajutav, sest sõnad on eesti keelde üle tulnud juba enne II häälikunihet, näit. *Hahn* > *kana, Haber* > *kakra* jne. Eesti keeles on sõnu skandinaavia, slaavi jne. päritoluga, mida tõendab ka veel asjaolu, et Tacituse järgi eestlased 1. saj. e. m. a. ei tundnud ei põlluharimist ega koduloomi.[25]

Hehni oletus, et eestlased germaanlastega juba enne saksa keeles asetleidnud II häälikunihet kokku puutusid, on õige, kuigi autor, mitte osates küllaldaselt eesti keelt, kasutas näidetena ebaõigeid eestikeelseid sõnu. Muidugi on eesti keeles ka hilisemaid skandinaavia, slaavi jne. päritoluga sõnu, kuigi Tacituse väide ei ole selle tõendiks.

Samas kohtame ka mõningaid märkusi, mis puudutavad laensõnu. Nii väidab Hehn, et eestlased ja soomlased laenasid sõna *lammas* otse gooti keelest, *vill* on laenatud läti keelest, *voodi* muinaspõhja keelest. Ka sõnad *hobune, vask* jne. on tõenäoliselt i n d o g e r m a a n i päritoluga.[26, 27]

Muidugi ei ole Hehn nimetatud probleeme lõplikult lahendanud. Ka hiljem käsitleb ta nii suhtlemise mõju keele arenemisele kui ka laensõnu, sellest aga juba edaspidi.

Saksamaalt siirdus Hehn Itaaliasse,[28] sealt pöördus jälle tagasi Eestisse. 1840—1846 elas ta Pärnus, töötades kohaliku kreiskooli õpetajana.

Õpetajategevuse kõrval tegeles Hehn ka teadusliku uurimistööga. Nii ilmus 1846. a. ajakirjas «Das Inland» artikkel «Pernau, eine Handelsstadt und ein Seebad», milles autor iseloomustab linna nii ajaloolisest, geograafilisest kui ka majanduslikust seisukohast lähtudes, mainides muuhulgas, et kuigi Pärnu kuulub Liivimaa alla, on tunda elanikkonna keeles eesti keele mõju. Üldse kujutab Pärnu endast nii mitmeski suhtes üleminekuala Tallinna ja Kuressaare vahel. Ka ümbruskonna maarahvas on nii riietuse kui ka kõneldava murde osas analoogiline Saaremaa ja Läänemaa omaga.[29]

1840. a. sooritas Hehn Tartu ülikooli juures eksami saksa ja ladina keele vanemõpetaja kutse saamiseks. Eksamitööna esitas

---

[25] H. D i e d r i c h s, Aus dem Briefwechsel zwischen Viktor Hehn und Georg Bergholz. «Baltische Monatsschrift» 1898, Nr. 46, lk. 384.

[26] Sealsamas, lk. 388—389.

[27] Hehni seisukohti on osaliselt parandanud, osaliselt kinnitanud W. T h o m s e n töödes «Berührungen zwischen den finnischen und baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen» (taani keelest Clausen, s. a.) ja «Über den Einfluß der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen» (taani keelest E. Sivers, Halle 1870).

[28] Mälestused sellest reisist on jäädvustatud kahes töös: «Zur Charakteristik der Römer» (Pernau 1843) ja «Ueber die Physionomie der italienischen Landschaft» (Pernau 1844).

[29] «Das Inland» 1846, Nr. 6, lk. 119.

ta kirjutise «Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur», mis näitab autori head orienteerumisvõimet kirjandus- ja keeleküsimustes.[30] Töö sai eksamikomisjoni poolt hea hinnangu osaliseks, ning kui 1848. a. vabanes saksa keele lektori koht, otsustati see anda Hehnile.

Viktor Hehn töötas siin viis aastat. Peale loengute kirjanduse ja stilistika alal ning peale vanade kirjanduslike mälestusmärkide analüüsi pidas ta loenguid ka järgmistel keelealastel teemadel: saksa keele vormiõpetus, saksa keele grammatika (Grimmi järgi), saksa keele süntaks (Grimmi grammatika IV osa järgi), saksa keele vokalism (Grimmi grammatika I osa (5. väljaanne) järgi).[31]

Nagu nähtub loengukavast, on Hehnile järjekindlaks eeskujuks olnud Jakob Grimmi keeleteaduslikud seisukohad. Et need olid oma aja kohta nii mitmeski suhtes küllaltki progressiivsed — eriti mis puutub keele ajaloolisse uurimismeetodisse — siis võib kindlasti oletada, et Hehni loengud ei olnud väikese tähtsusega keeleteaduse edasiarendamisel Tartu ülikoolis.

Nagu ilmneb Theodor Schiemanni kirjutatud Hehni monograafiast, juhindus Hehn ka Ulfilast ja gooti keele grammatikat käsitlevates loengutes peaasjalikult Grimmist. Hehn rõhutab oma loengutes gooti keele uurimise tähtsust, märkides, et just gooti keele abil on võimalik tänapäeva teatud mõttes vormitule ja laialivalguvale saksa keelele anda kindlamad piirjooned. Gooti keele tundmine võimaldavat kindlaks teha sõnade päritolu ja esialgset tähendust. Grimmil on olnud õigus, väites, et ilma gooti keeleta valitseks saksa keele uurimises igavene öö. Ka Boppil on olnud õigus, öeldes, et gooti keel on germaani sanskrit.[32]

Ülaltoodud andmeid Hehni keeleteaduslike vaadete kohta võib pidada usaldatavaiks, sest Hehni Tartus peetud loengute konspektid jäid Th. Schiemanni kätte.[33] Seetõttu ei ole meil võimalik Hehni loenguid omalt poolt analüüsida. Et aga ka pärast Tartuperioodi ilmus temalt terve rida keeleteaduslikke probleeme käsitlevaid töid, siis on tõenäoline, et tänu just temale oli germanistika tase Tartu ülikoolis XIX saj. 50-ndail aastail küllaltki kõrge.

Niisugune vanade keelte uurimise tähtsuse rõhutamine on üks progressiivsemaid jooni Hehni loengutes. Ka mõningates hilisemates töödes arendas ta seda vaadet edasi. Nii ilmus 1873. a. kultuurialane uurimus «Das Salz», milles autor nõuab, et sõnade tähenduse muutumiste uurimisel jälgitaks kõigepealt neid teid,

---

[30] Töö käsikirja säilitatakse ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Hehni isiklikus toimikus. Avaldati postuumselt G. v. Sableri poolt 1902. a. ajakirjas «Baltische Monatsschrift» Nr. 54, lk. 193—198.

[31] Verzeichnis der vom 30. Julius 1846 bis zum 19. Decbr. 1851 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[32] Th. Schiemann, op. cit., lk. 134—136.

[33] Sealsamas, lk. 116.

mida mööda kulges tähenduse muutumine, kuni jõutakse välja kõige vanemate keeleliste mälestusmärkideni.[35, 36]

Olles Tartu ülikooli lektor, kirjutas Hehn 1848. a. lühema töö «Ueber den Charakter der Liv-, Esth- und Kurländer», milles üksikute balti-saksa keelt puudutavate seisukohtadega seoses ilmnevad ühtlasi ka autori äärmiselt konservatiivsed sotsiaalsed vaated. Hoolimata oma progressiivsetest teaduslikest seisukohtadest keeleteaduses on Hehn suhtumises mittesakslastesse tüüpiline kitsarinnaline baltisakslane.

Nimetatud töös iseloomustab Hehn balti-saksa keelt kui heakõlalist keelt, millel puudub ülemsaksa keelele omane rangus. Seetõttu olevat temalt kergesti võimalik üle minna kohalikele keeltele — eesti ja läti keelele. Ühtlasi soodustab ta ka vene ja prantsuse keele õiget hääldamist. Balti-saksa keel on põhja pool mõjustatud eesti keele, lõunas läti ja Kuramaal juudi keele poolt. Hehni arvates on balti-saksa keel seepärast natukene oma algsest jõust kaotanud.[37]

Hehni väidetega kohalike keelte mõjust balti-saksa keelele võib põhiliselt nõus olla, kui välja arvata väide juudi keele osas. Kindel on ka, et balti-saksa keelt kõneleval isikul on nii eesti, läti kui ka prantsuse ja vene keele õige hääldamine kergem kui sellel, kes kõneleb ülemsaksa keelt. Mis puutub aga vaatesse, et balti-saksa keel on võrreldes ülemsaksa keelega vähem jõuline, siis sellega ei saa kuidagi nõustuda. Nõukogude keeleteadus ei hinda jõulisuse printsiipi keele iseloomustamisel. Selle printsiibi arvestamine vastab möödunud sajandi 60-ndail aastail Lääne-Euroopa keeleteaduses levinud biologistliku suuna seisukohtadele, mis põhinesid loodusteaduslike meetodite ülekandmisel lingvistikasse. Selle suuna teoreetikuteks olid tuntud keeleteadlased A. Schleicher, M. Müller, Th. Benfey jt.

Hehn sai Tartu ülikooli lektorina töötada kõigest viis aastat. Nagu juba eespool märgiti, suhtus ta väga halvasti mittesakslastesse. Vaenulike väljaastumiste pärast valitsusvõimude aadressil arreteeriti ta ootamatult 1851. a. ja saadeti pärast lühemaajalist kindlusvangistust asumisele Tuulasse, kus ta viibis viis aastat. Seejärel anti talle luba tulla Peterburisse, kus ta elaski seitseteist aastat, töötades Peterburi Keiserlikus Avalikus Raamatukogus vanem-raamatukoguhoidjana. 1873. a. läks Hehn pensionile, asudes elama Berliini ja jäädes sinna kuni oma elu lõpuni 1890. a. Kaks aastat enne surma (1888) nimetati ta Tartu ülikooli filoloo-

---

[35] V. Hehn, Das Salz, Berlin 1873, lk. 43—44.

[36] See Hehni seisukoht langeb kokku A. F. Potti omaga, mida viimane esitab töös «Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen» Lemgo 1833—1836.

[37] V. Hehn, Ueber den Charakter der Liv-, Esth- und Kurländer. «Das Inland» 1848, Nr. 1, lk. 7—8.

gia audoktoriks. Sama nimetus oli talle juba enne seda omistatud Marburgi ülikooli poolt.[38]

Tartu-perioodile järgnenud aastatel kirjutas Viktor Hehn terve rea teaduslikke töid, milles autori mitmed keeleteaduslikud seisukohad avalduvad eriti selgesti. Et nendes tõenäoliselt kajastuvad ka Hehnile Tartus omaks olnud põhimõtted, siis peatutakse järgnevalt lühidalt tema tähtsamatel töödel.

Hehn oli aktiivne ajakirja «Baltische Monatsschrift» kaastööline. Mitmete seal ilmunud teaduslike kirjutiste seas väärivad esiletõstmist nimetatud ajakirja 1864. a. aastakäigus esmakordselt ilmunud kaheksa esimest peatükki teosest «Italien, Ansichten und Streiflichter», mis hiljem (1867. a.) ilmus eraldi tööna Peterburis, sisaldades lisana veel peatüki «Die Sprache»[39] ja järelsõna.

Nimetatud peatükis peatub Hehn kõigepealt aluskeele[40] probleemil. Ta märgib, et ei ole põhjust pidada just saksa keelt aluskeeleks (*Ursprache*) ning üleolevalt suhtuda romaani keeltesse. On olemas indoeuroopa aluskeel (*Muttersprache*), mis omakorda on läbi teinud teatud arengu. Mitmesilbilisus, vormide rikkus, terminite olemasolu abstraktsete mõistete jaoks — kõik see viitab juba eelnenud arenguprotsessile. Ebakindlad liitumised andsid aja jooksul fleksiooni ja derivatsiooni; mitmed iseseisvad sõnad kaotasid oma esialgse põhitähenduse, muutudes lihtsalt abisõnadeks lauses. Ka juhuslikkus, mugavus, hooletus jne. põhjustasid igasuguseid häälikumuutusi. Ühe sõnaga: see indogermaani keel, mida Schleicher püüdis rekonstrueerida, on juba ise kaugel oma esialgsest kujust. Ka vanim saksa keele vorm (arvatavasti mõtleb Hehn selle all gooti keelt) on sekundaarne, metamorfoosne moodustis. Võõrsõnade arv on saksa keeles suurem, kui seda harilikult arvatakse; eriti palju on saksa keelt mõjustanud romaani keeled.[41]

Toodud seisukohtadega on Hehn andnud hinnatava panuse Tartu ülikooli lingvistikale, sest just tolleaegses saksasõbralikult meelestatud ülikoolis oli senini kindlalt lähtutud saksa keelest kui aluskeelest (nagu seda tehti ka Saksamaal). Eitavalt ei tohi suhtuda ka Hehni poolt esitatud keeleliste muutuste põhjustesse.

Nende õigete seisukohtade kõrval esineb Hehnil aga ka mõningaid ebaõigeid. Nii arvab ta, et aluskeele tunnuseks on müstiline seos hääliku ja mõiste vahel — aluskeeles vastas sõna häälikuline kuju mingile kindlale mõistele. Seega ei olnud aluskeeles nimetu-

---

[38] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 622.

[39] Peatükk «Die Sprache» näib olevat ainus Hehni puhtkeeleteaduslik töö. Kuigi siin tegeldakse romaani keelte, eriti itaalia keelega, avaldab autor ka terve rea üldkeeleteaduslikke seisukohti, mis kahtlemata väärivad märkimist.

[40] Käesolevas artiklis kasutatakse tinglikult terminit «aluskeel» Hehni poolt kasutatud *Ursprache* või *Muttersprache* vastena.

[41] V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, St. Petersburg 1867, lk. 138—144.

sed juhuslikud.[42] Lähtudes sellest väidab ta, et saksa keelt ei saa ka sellepärast aluskeeleks pidada, kuna siis, kui tekkis saksa keel kitsamas mõttes, olid häälikud mõistetest juba lahku läinud.[43]

Nii nagu Grimm[44] eeldab ka Hehn vääralt, et aluskeelel pidi olema mingisugune paradiisiaegne looduslik kõla (*Naturton*), mida ei esine enam ühelgi Euroopa keelel.[45]

Aluskeele probleemiga tegeles Hehn ka juba eespool nimetatud kirjutises «Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur», kus ta on vääral seisukohal, et aluskeel oli eriti vormiderohke ja ilmekas, kuna tänapäeva keel on ainult veel selle vari.[46] Sama arvas ka Hehnile autoriteediks saanud Jakob Grimm.[47]

Töös «Italien, Ansichten und Streiflichter» pühendab Hehn suurt tähelepanu ka sõnavara muutumisele ja seda muutumist tingivatele põhjustele. Lisaks juba kirjavahetuses Berkholtziga märgitud põhjustele[48] toob autor veel uusi, kusjuures täpsustab ka oma endisi seisukohti. Ta esitab siin neli teed, mida mööda kulgesid need muutused.

1. Häälikumuutused, mis on tingitud juhuslikust valesti hääldamisest, valesti arusaamisest, murdelisest hääldamisest jne. Nimetatud asjaolud hakkavad korduma, kuni nad kinnistuvad ja moodustavad uue termini, näit. *vas, vasculum* > *vascello* 'laev' ja *vasello* 'anum'; *lex* > *legge* 'seadus' ja *lega* 'müntide väärtus'. Saksa keeles tekkisid niiviisi sõnad *schon* ja *schön, fest* ja *fast, schlecht* ja *schlicht*.[49]

Samas töös leiame ka veel edaspidi märkuse häälikumuutuste põhjuste kohta, milleks autori arvates võivad olla assimilatsioon (näit. *Magdalena* > *Maddalena, debita* > *detta, domina* > *donna* jne.), dissimilatsioon (näit. *venenum* > *veleno, arbor, arboris* > *albero* jne.), teenuiste muutumine meediateks (näit. *padre, madre*), vokaalide muutumine madalamaks (näit. *i* > *e* — *fides* > *fede*; *u* > *o* — *dulcis* > *dolce* jne.).[50]

2. Teiste keelte sõnavara laenamine (näit. *danzare* < *tanzen; elmo, elmetto* < *Helm* jne.). Hehn ei poolda võitlust võõrsõnade tarvitamise vastu, sest palju võõrsõnu keeles tähendavat laialdast kultuurilist suhtlemist.[51] Selle seisukohaga võib nõustuda, küll aga

---

[42] Hehn toetab selle väitega häälikute sümboolikat, millele tuginesid juba vana-kreeka «physei» koolkonna esindajad ja mida arvestasid ka mitmed Lääne-Euroopa lingvistid, näit. Grimm (Über den Ursprung der Sprache, Berlin 1866, lk. 41—42).

[43] V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, lk. 144.

[44] J. Grimm, Über den Ursprung der Sprache, Berlin 1866, lk. 16—17.

[45] V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, lk. 144.

[46] V. Hehn, Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur. «Baltische Monatsschrift» 1902, Nr. 54, lk. 195.

[47] J. Grimm, Über den Ursprung der Sprache, lk. 38—40.

[48] Vt. lk. 212—213.

[49] V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, lk. 163—168.

[50] Sealsamas, lk. 187—188.

[51] Sealsamas, lk. 164.

tuleb eitada vaadet, mille omistab Hehnile H. Semel oma kirjutises: nimelt olevat Hehn pidanud välistele kultuurilistele mõjustustele alluvateks ainult teatud rahvaid, kellel on selleks loomupäraseid eeldusi. Barbaarsed rahvad ei olevat selleks võimelised.[52] Niisugune vaade võis olla ainult poliitiliselt väga konservatiivsel inimesel.

3. Pärisnimede muutumine üldnimedeks (näit. *campana* 'kell' Campagna maakonna järgi, s. o. 'kell Campagna maakonnast'; *renso* 'peen linane riie' Rheimsi linna järgi jne.).

4. Uute sõnade tekkimine hüüdsõnadest, lastekeelest, kordamistest jne. (näit. *babbo* 'isa', *ninnare* 'uinutama' jne.).[53]

Kõiki ülaltoodud sõnavara muutumise põhjusi arvestab ka meie tänapäeva keeleteadus. Ja kui mitte unustada Hehni poolt korduvalt rõhutatud seisukohta, mille järgi üheks sõnavara peamiseks muutumise allikaks on rahvaste omavahelise suhtlemise tagajärjel tekkinud keelelised mõjustused, siis võime Hehniga nõustuda. Muidugi, Hehn ei arvesta üht vägagi tähtsat uute sõnade moodustamise põhjust, s. o. uue termini kunstlikku loomist seoses hoopis uute mõistete tekkimisega; samuti ei peatu autor pikemalt uute sõnade tekkimisel mõnest teisest sõnaliigist, piirdudes ainult pärisnimede muutumisega üldnimedeks. Kuid need puudused ei mõjusta kuigi otsustavalt Hehnile juba eespool antud positiivset hinnangut.

Kõne all olevas töös ilmneb veel mujalgi Hehni, võiks öelda, võimetus näha kaugemale, kui seda tegid tol ajal autoriteetsed Lääne keeleteadlased, ja seda nimelt seal, kus ta toetab laialt levinud teooriat maailmakeelte kohta, kusjuures ka tema arvates kõige tähtsamateks keelteks on germaani keeled, järgnevalt romaani keeled. Viimasel kohal on tal slaavi keeled, mis kujutavat endast kõige madalamaid, arenematumaid, inimeste arengut pidurdavaid keeli. Vene keel näiteks seisvat antiiksel, mitte moodsal tasemel.[54]

Hehni kaitseks võiks ehk niipalju öelda, et meil siin ei ole tegemist mingi uudse, ainult tema poolt püstitatud teooriaga. Vastupidi, seda seisukohta kaitses ametlikult suurem osa Lääne-Euroopa keeleteadlasi. Kuid siiski näib rassiprobleemi sissetoomine lingvistikasse olevat üks tõsisemaid puudusi selle muidu oma aja kohta küllaltki eesrindliku teadlase vaadetes.

Silmapaistvalt rakendab Hehn ajaloolist uurimismeetodit oma kultuuriajaloolistes töödes «Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa» (1869) ja «Das Salz» (1873). Täiesti õigesti ja igati põhjendatult jälgib autor taimede ja loomade levikut seoses neid tähistava terminoloogia levikuga erinevates maades, lähtudes

[52] H. Semel, Viktor Hehn. «Baltische Monatsschrift» 1907, Nr. 63, lk. 142.
[53] V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, lk. 168—188.
[54] Sealsamas, lk. 194—195.

seisukohast, et seoses suhtlemisega üldse ja selle järjekindla aktiviseerumisega õpiti tundma järjest uusi loomi ja taimi, kelle jaoks tuli luua ka vastavad nimetused.

1887. a. ilmus töö «Goethe und die Sprache der Bibel», kus autor muu hulgas peatub veel kord keeleliste mõjustuste probleemil. Ta väidab õigesti, et piiblikeele mõju saksa keelele on olnud suur. Tähelepanuväärne osa tänapäeval sageli tarvitatavatest väljenditest pärineb piiblist, näit. *Niemand kann zweien Herren dienen, Ehre dem Ehre gebühret, es fiel mir wie Schuppen von den Augen, jeder Tag hat seine Plage, mit Blindheit geschlagen* jne. Lauseehitust piiblikeel tõenäoliselt mõjustanud ei ole, seda mõjustas rohkem teadlik loogiline mõte.[55] Piiblikeele suurt mõju saksa sõnavara kujunemisele käsitleb ka juba Fr. Kluge oma töös «Von Luther bis Lessing» (1888).

Kokku võttes tuleb veel kord rõhutada Hehni head orienteerumisvõimet tol ajal levinud keeleteaduslikes vaadetes. Tänu suurele huvile lingvistiliste probleemide vastu ja tuntud Lääne-Euroopa keeleteadlaste tööde põhjalikule tundmisele, suutis ta ka ise kirjutada terve rea huvitavaid töid, mis sisaldavad rohkesti hästi põhjendatud keeleteaduslikke seisukohti ja milles ta toetub Lääne-Euroopa nimekate lingvistide J. Grimmi, A. Fr. Potti, A. Schleicheri, Fr. Kluge jt. vaadetele. Et Hehnist kui teadlasest ka tema kaasaegsed lugu pidasid, nähtub rohkest tema isikut ja tööd puudutavate viidete arvust.[56]

Viimasena täitis Tartu ülikoolis saksa keele lektori kohustusi August Riemenschneider (1852—1865). Ainsa saksa keele lektorina ei pärinenud Riemenschneider Baltimaadelt, vaid oli sündinud Preisimaal. Eksami gümnaasiumiõpetaja kutse saamiseks aga sooritas ta juba Tartu ülikooli juures, samas omandas ta ka mõned aastad hiljem ladina ja saksa keele vanemõpetaja kutse. 1848. a. töötas Riemenschneider ajutiselt Tartu Veterinaariainstituudis dotsendina botaanika alal.[57] Kui 1865. a. kehtestati määrus, mille järgi saksa keele lektoraat Tartus üldse kaotati, lahkus siit ka Riemenschneider. Ta siirdus Šveitsi, kuhu jäi oma elu lõpuni.[58]

Riemenschneider pidas loenguid saksa kirjanduse ja stiili alal ning tegeles pikemat aega praktilise saksa keele õpetamisega peamiselt mittesaksa rahvusest üliõpilastele. Terve rea semestreid

---

[55] V. Hehn, Goethe und die Sprache der Bibel. — Goethe-Jahrbuch VIII, Frankfurt a. M. 1887, lk. 188—201.

[56] Lisaks juba eespool toodutele esineb tema kohta viiteid ja märkusi veel järgmistes töödes: R. Meyer, Deutsche Charaktere, Berlin 1897, lk. 177—181; A. Luther, Alt-Dorpat und das russische Geistesleben, Berlin 1920, lk. 42—43; R. Ottow, Album Dorpat-Livonorum, Dorpat 1908, lk. 286. В. П. Зотов, При Николае I и Фридрихе-Вильгельме IV. Исторический вестник, т. 15, 1894, lk. 53.

[57] Sel ajal ilmus temalt töö «Die officinellen und technisch wichtigen Pflanzen des botanischen Gartens der Veterinär-Schule zu Dorpat», milles autor loetleb botaanikaaia ülesanded ja seal leiduvad taimed.

[58] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 623—624.

pühendas ta ka vanade kirjanduslike mälestusmärkide, s. o. Muspilli, Ulfilase ja Heliandi analüüsimisele ja seletamisele.[59]

Juba 1846. a. ilmus tema töö «Muspilli, Fragment eines althochdeutschen Gedichts», milles autor suure põhjalikkusega käsitleb «Muspilli» ajalugu, iseloomustades teda kui väärtuslikku dokumenti vanasaksa keele osas. Ka Riemenschneider pooldab oma eelkäijä vaadet, mille järgi keeles kajastub antud rahva kultuuriline arengutase. Nii näiteks väidab autor, et kuna tollal valitses rahva hulgas ebausk, leidub ka luuletuses palju paganlikke sõnu ja väljendeid.[60] Arvatavasti kasutas Riemenschneider luuletust hiljem oma loengutel kui head näidet ülemsaksa keele kohta, mida ta ka ise eessõnas märgib.[61] Väärtuslik siin on just ülemsaksa sõnade etümoloogiline analüüs, mis on teostatud suure põhjalikkuse ja täpsusega.

1858. a. ilmus uus töö — «Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie», mis oli mõeldud kasutamiseks üliõpilastele. Autor annab siin I osas «Heliandi» mõlema käsikirja ajaloo ja iseloomustuse, märkides, et teos on tõendiks vanade sakside varajasest kultuurist.[62] II osas rakendab Riemenschneider edukalt võrdlevat keeleuurimismeetodit, kõrvutades vanasaksi murret vana-ülemsaksa ja gooti keelega.[63] Lõpuks sisaldab töö ülevaate vanasaksi substantiivide ja adjektiivide deklinatsioonist, tugevate verbide ridadest, verbide konjugatsioonist, arv- ja asesõnadest.[64]

Positiivse joonena rõhutab Riemenschneider suurt sünonüümide arvu, mida ta peab arenenud keele tunnuseks. Nii näit. loetleb autor kõik terminid, mida «Heliandis» kasutatakse sõna «jumal» väljendamiseks, ja saab neid kokku 14.[65] Suur sünonüümide arv on kindlasti üheks keele rikkuse tunnuseks, võimaldades mitmekesiselt ja täpselt väljenduda, kuid sellest üksinda ei piisa keele iseloomustamiseks, liiatigi veel vanasaksi keele puhul, kus vaatamata 14-le näitena toodud sünonüümile, millel paraku kõigil on oma väike stiililine erinevus, puudub vastav üldistav termin üldse. Viimane asjaolu aga ei räägi sugugi keele kõrgest arengutasemest. Seetõttu tundub Riemenschneideri seisukoht liialdusena.

Mõni aasta hiljem (1861) ilmus Riemenschneiderilt teine samalaadne töö — «Bruchstücke aus Ulfilas». Autor peab piiskop Ulfila gootikeelset piiblitõlget vanimaks ja auväärseimaks germaani

---

[59] Verzeichnis der vom 30. Julius 1852 bis zum I. Semester 1865 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserl. Universität zu Dorpat.

[60] A. Riemenschneider, Muspilli, Fragment eines althochdeutschen Gedichts, Dorpat 1846, lk. 3.

[61] Sealsamas, lk. 1.

[62] A. Riemenschneider, Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie, Dorpat 1858, lk. IX.

[63] Sealsamas, lk. 1—19.

[64] Sealsamas, lk. 20—26.

[65] Sealsamas, lk. XIV—XV.

keelte kirjanduslikuks mälestusmärgiks.[66] Oma ülesehituselt sarnaneb töö eelmisega, olles samuti mõeldud kasutamiseks üliõpilastele (sisaldab tekstide kõrval lühida, kuid ülevaatliku gooti keele grammatika).

Täiesti õigesti osutab autor, et kuigi töö peamine väärtus seisneb gooti keele tutvustamises üliõpilastele, on ta suureks abiks saksa õiguse ja kultuuriajaloo uurimisel.[67] Edasi rõhutab ta gooti keele tähtsat kohta saksa keeleteaduses. Nii nagu Hehngi toetab ka Riemenschneider Boppi ja Grimmi vaadet, mille kohaselt gooti keel on saksa keele grammatika tõeline lähtepunkt — germaani sanskrit.[68]

Nagu Riemenschneider ise «Heliandi» eessõnas kirjutab, oli ülaltoodud kolme kirjandusliku mälestusmärgi teadusliku analüüsi eesmärgiks anda ülevaade kolmest peamisest murdest, milles on kirjutatud need vanimad saksa kirjanduslikud mälestusmärgid.[69] Selline eesmärk oli väga tervitatav Tartu ülikooli germanistikas, sest enne nimetatud tööde ilmumist puudus Tartu üliõpilastel ja üldse keelehuvilistel võimalus süstemaatiliselt tutvuda vanimate saksa murretega.

Kaks semestrit luges Riemenschneider ka saksa keele grammatikat. Nagu loengukavadest selgub, toetus ta siinjuures Grimmile, Heysele ja teistele, meile juba vähem tuntud saksa keeleteadlastele. Et tema loengute konspektid ei ole enam kättesaadavad, ei ole võimalik teda nende alusel iseloomustada. Kuid juba käsitletudki tööde põhjal võib Riemenschneiderit pidada keeleteadlaseks, kes tundis tolle aja lingvistika põhisuundi, osates neid ka ise rakendada.

Lõpuks tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et Riemenschneider oli Tartus elades huvitatud pedagoogika-alasest tegevusest. Et ta rea aastaid (1849—1870) töötas siin gümnaasiumiõpetajana, õpetades nii saksa kui ka ladina keelt, olid tal head võimalused lähemalt tutvuda keelte õpetamise metoodikaga, mis näis teda eriti huvitavat. 1853. a. ilmus temalt töö «Einige Bemerkungen über die Aufgabe des deutschen Sprachunterrichts auf unsern Gymnasien», milles autor lühidalt põhjendab saksa keele õpetamise vajadust gümnaasiumides ning seejärel peatub pikemalt õpetamise metoodika küsimustel, kusjuures ta rõhutab just praktilise keele õpetamise vajadust.

Aastail 1861—1862, olles ühtlasi saksa keele lektor, andis Riemenschneider koos E. Mickwitziga välja koolialmanahhi «Schul-Almanach des Dorpatschen Lehrbezirkes für das Jahr 1862—1863», mis sisaldab ülevaate kooliprogrammist, õpetajatele eksamitel esitatavatest nõuetest jne.

---

[66] A. Riemenschneider, Bruchstücke aus Ulfilas, Dorpat 1861, lk. 3.
[67] Sealsamas.
[68] Sealsamas, lk. 4.
[69] A. Riemenschneider, Ein Bruchstück aus Heliand, lk. III.

Riemenschneider oli viimane saksa keele lektor Tartu ülikoolis. Et 1864. a. loodi spetsiaalne saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateeder, siis läks saksa keele õpetamine samast aastast üle nimetatud kateedri koosseisulistele õppejõududele. Nendest aga juba edaspidi.

Järgnevalt peatutakse lühidalt ka vaadeldava perioodi kestel Tartu ülikooli juures töötanud inglise keele lektorite tööl.

Kui saksa keele lektorite puhul oli peamiselt tegemist inimestega, kes kas otse pärinesid Baltimaadelt või kes varasest noorusest peale olid siin viibinud ja õppinud, mistõttu nende suurem või väiksem huvi teaduslike probleemide uurimise ja edasiarendamise vastu just Tartu ülikooli huvides oli täiesti arusaadav, siis inglise keele lektorite osas oli olukord hoopis teistsugune. Ükski inglise keele lektoritest ei olnud kohalik; nad kõik olid nii sündinud kui ka hariduse omandanud välismaal, enamasti Inglismaal. Juhuslike koduõpetajatena olid nad sattunud Baltimaile ja edasi Tartu ülikooli. On iseenesest mõistetav, et neid ei huvitanud teadusliku taseme tõstmine ülikoolis ja et nad piirdusid praktiliste keeletundide andmisega. Kindlasti pidurdas inglise keele lektorite huvi teoreetiliste keeleprobleemide edasiarendamise vastu ka veel asjaolu, et inglise keelt õppivate üliõpilaste arv oli väga väike, olgugi et loengud sageli toimusid tasuta. Seega langes pearõhk (nagu selgub loengukavadest) ühelt poolt praktilise inglise keele õpetamisele, teiselt poolt aga inglise kirjandusele.

Esimeseks inglise keele lektoriks Tartus oli Benjamin Beresford, kes oli sündinud Inglismaal 1750. a. Beresford õppis algul Oxfordi ülikoolis, Halle ülikoolis aga omandas filoloogiadoktori kraadi. Tartus töötas ta 1803.—1806. a., õpetades praktilist inglise keelt. Kolm semestrit oli ta ka itaalia keele lektori kt.[70] 1806. a. läks Beresford erru ja siirdus Peterburi, kust ta 1813. a. läks tööle Harkovi ülikooli juurde. Siis valiti ta inglise keele professoriks Berliini ülikooli, kuhu ta jäi oma elu lõpuni 1819. a.[71]

Beresford ei ole kirjutanud keelealaseid töid, mistõttu ei ole võimalik otsustada tema lingvistiliste vaadete üle. Küll aga on ta koostanud terve rea kirjanduse antoloogiaid[72] ja tõlkinud nii ajaloolise sisuga teoseid kui ka ilukirjandust.[73] Sellest võib järeldada,

---

[70] Anzeige der vom 1sten August 1803 bis zum 1sten Februar 1806 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[71] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 614.

[72] B. Beresford, Elegant Extracts in Prose, Berlin 1800; idem, The German Songster, Berlin 1798; idem, A Collection of German Ballads and Songs, Berlin 1799; idem, Elegant Extracts in Verse, Berlin 1801.

[73] B. Beresford, The German Erato or a Collection of favourite Songs translated into Englisch, Berlin 1797; idem, The Most Remarcable Year in the Life of Augustus von Kotzebue I—III, London 1802; idem, The Life of General de Zieten I, II, Berlin 1803; idem, Translations of German Poems I, II, Berlin 1803.

et Beresford ei läinud ka oma inglise keele loengutel kirjandusest mööda.

Järgmiseks inglise keele lektoriks oli John Alexander Montague, kes oli sündinud Inglismaal 1772. a. Andmed tema haridustaseme kohta puuduvad, teada on ainult, et ta valdas vabalt nii inglise, saksa kui ka prantsuse keelt ja et ta enne Tartusse tulekut oli Berliinis inglise keele õpetaja. Tartus töötas Montague aastail 1807—1812, pidades praktiliste keeletundide kõrval loenguid inglise keele grammatika ja kirjanduse alal.[74] Tartust läks Montague nagu ta eelkäijagi Peterburi.[75] Lähemad andmed nii tema loengute kui ka võimalike trükitööde kohta puuduvad.

Järgnevatel aastatel, s. o. 1813—1817, oli inglise keele lektoraat Tartu ülikooli juures vakantne, ilmselt tingituna sobiva lektori puudumisest. 1817. a. II semestrist asus sellele kohale inglane Johann Friedrich Thörner ja töötas siin kuni 1836. a.[76] Õieti oli Thörner Tartu ülikooli juures ka juba varem töötanud, nimelt oli ta alates 1804. a. siin vene keele lektoriks, ja 1806. a. II semestril õpetas ta spetsiaalse lektori puudumisel ka juba inglise keelt. Oma ligi 20-aastase lektoritegevuse jooksul pidas Thörner loenguid praktilise inglise keele, õige hääldamise ja intonatsiooni alal. Peale selle on ta pidanud ka teoreetilisi loenguid inglise keele grammatika ja inglise keele süntaksi alal, mille kohta küll täpsemad andmed puuduvad, ning kirjanduse alal, millega ta ühendas ka tõlkeharjutusi.[77] Asjaolu, et Thörner oli üks neist vähestest inglise keele lektoritest, kes oma loengutes pööras tähelepanu ka teoreetilistele küsimustele, on kindlasti seletatav sellega, et ta oli Tartus viibinud juba pikemat aega ja seetõttu hakanud huvi tundma ka keeleteaduse edasiarendamise vastu meie ülikoolis.

1836. a. II semestrist kuni 1838. a. II semestrini oli inglise keele lektoraat järjekordselt vakantne. Alates 1838. a. kuni 1858. a. oli sellel kohal John Dede, kes oli sündinud 1795. a. Saksamaal ja seal ka hariduse omandanud. Olnud mõned aastad koduõpetajaks Peterburis, määrati ta tööle Tartu ülikooli juurde. Nagu Thörner nii pidas ka Dede praktiliste keeletundide kõrval teoreetilisi loenguid, nimelt inglise keele süntaksist ja inglise keele põhialustest, peale selle veel inglise kirjandusest.[78] Huvitava asjaoluna paistab Dede'i juures silma, et ta keelte kõrval oli huvi tundnud ka geo-

---

[74] Verzeichnis der vom 1. August 1807 bis zum 1. August 1812 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[75] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 614—615.

[76] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 369.

[77] Verzeichnis der vom 4ten August 1817 bis zum 10. Junius 1836 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

[78] Verzeichnis der vom 13. Januar 1838 bis zum I. Semester 1858 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserl. Universität zu Dorpat.

graafia, poliitilise ökonoomia ja statistika vastu.[79] Ajavahemikul 1851—1855 täitis ta isegi ajutise professori kohustusi statistika-geograafia kateedri juures. Pärast pensionile minekut 1858. a. läks Dede tagasi Saksamaale, kuhu ta jäi kuni oma surmani.[80]

Pärast mõneaastast vaheaega sai uueks inglise keele lektoriks Alexander Serenus v. K i e l. Kiel õppis Tartu ülikooli juures õigusteadust, tegeldes ka teiste poliitiliste teadusharudega. Ta viibis kolm aastat Inglismaal, kus uuris peamiselt inglise keelt ja kirjandust. 1839. a. sooritas ta Tartu ülikooli juures koduõpetaja eksami ja töötas seejärel pikemat aega Riias ühe õppe- ja kasvatusasutuse juhatajana. 1859. a. asus ta tööle Tartu ülikooli, õpetades siin praktilist inglise keelt ja lugedes inglise kirjandust.[81] Lahkunud ülikooli juurest 1861. a., läks Kiel erru.[82]

Uuesti järgnesid aastad, mil inglise keele lektoraat oli vaba. Alles 1865. a. tuli siia tööle londonlane Thomas G r e e n. Enne seda oli ta olnud inglise keele ja kirjanduse õppejõuks Riia polütehnikumis.[83] Tartus töötas Green kümme aastat (kuni a. 1875), pidades loenguid kirjanduse alal ja õpetades praktilist inglise keelt.[84]

Greeni järglaseks sai vahetult šotlane Robert B o y l e. Boyle oli hariduse omandanud Londoni ülikoolis; seejärel andis ta Riias inglise keele eratunde, kuni ta 1874. a. sooritas Tartu ülikooli juures eksami vanemõpetaja kutse saamiseks inglise keele alal. Teadusliku tööna esitas ta uurimuse «Essay on the Principles of English Pronounciation». Juba järgmisel aastal valiti ta siia lektoriks, kellena ta töötas kuni 1879. a. Loenguteemadeks olid Boyle'il inglise keele grammatika koos lugemis- ja tõlkeharjutustega ja praktilised harjutused inglise keele alal.[85] Tartust siirdus Boyle edasi Peterburi, kus temalt ilmusid ka mõned kirjandusalased tööd.[86]

---

[79] Ainsad Dede'i poolt kirjutatud tööd käsitlevad samuti sellesse valdkonda kuuluvaid probleeme (Königsbergi ülikool omistas talle nende eest doktorikraadi): J. D e d e, Das staatswissenschaftliche Studium auf Universitäten, Kiel 1838; i d e m, Der Handel des russischen Reichs, Mitau—Leipzig 1844; i d e m, Was hat Oesterreich in Folge der Jahre 1848 u. 1849 durch seine Regierung errungen?, Leipzig 1855.

[80] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 615—616.

[81] Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat für das zweite Semester 1859 bis zum zweiten Semester 1861.

[82] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 616—617.

[83] Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 617.

[84] Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1865, Semester II bis 1875, Semester I.

[85] Verzeichnis der Vorlesungen an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1876, Semester I bis 1879, Semester I.

[86] R. B o y l e, Lehrbuch der englischen Sprache I, St. Petersburg 1881 (koos A. Brehmiga); i d e m, Shakespeare und die beiden edlen Vettern, St. Petersburg 1880; i d e m, Ueber die Echtheit Heinrichs VIII von Shakespeare, St. Petersburg 1884; i d e m, Das Typische und das Individualisierende in der Dichtkunst, St. Petersburg 1892; i d e m, Shakespeare, der Verfasser von Dramen, Zittau 1896.

Pärast pikemat vaheaega sai viimaseks inglise keele lektoriks Julius Faerber, kes alustas tööd 1887. a. Faerber oli sündinud küll Venemaal, hariduse aga omandanud Ameerikas. Pärast tegevust Tartus, kus ta õpetas praktilist inglise keelt ja grammatikat,[87] läks ta samale ametikohale Harkovi ülikoolis.[88]

1892. a. peale jäi inglise keele lektoraat Tartu ülikooli juures vakantseks kuni 1900. a. Siis hakkasid ka inglise keelt õpetama koosseisulised õppejõud.

Nagu ülaltoodust nähtub, ei olnud suurem osa Tartu ülikooli saksa ja inglise keele lektoreid keeleteadlased selle sõna otseses mõttes. Kui aga arvesse võtta, et nende ajal polnud ülikooli juures isegi vastavat kateedrit, kes nende tööd oleks organiseerinud ja suunanud, et puudus vastav õppeharu ja et lektorite ametlikuks ülesandeks oli peamiselt puhtpraktilise keele õpetamine üleülikoolilises ulatuses, siis on nende vähene huvi teaduslike probleemide vastu arusaadav. Seda hinnatavam on, et mitmed lektorid ei rahuldunud neile esitatud tagasihoidlike nõuete täitmisega, vaid püüdsid siiski omalt poolt kaasa aidata keeleteaduse muutmisele spetsiaalseks uurimisharuks ka Tartus.

ГЕРМАНИСТИКА В ОБРАБОТКЕ ЛЕКТОРОВ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 19 ВЕКЕ

Р. Таса

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В прошлом веке в Тартуском университете немецкий и английский языки преподавались в основном соответствующими лекторами, которые не входили в состав ни одной кафедры. Лекторы немецкого языка работали до создания кафедры немецкого языка и сравнительного языкознания в 1864 году, лекторы английского языка — до 1892 года. Дальше продолжали обучать германским языкам уже штатные преподаватели.

Лекторами немецкого языка работали при университете Карл Фридрих Людвиг Петерсен (Petersen) (1802—1818); Август Гейнрих фон Вейраух (Weyrauch) (1820—1828); Карл Эдуард Раупах (Raupach) (1822—1846); Виктор Амандус Гень (Hehn) (1846—1851) и Август Рименшнейдер (Riemenschneider) (1852—1862). Английский язык преподавали лекторы Беньямин Бирс-

[87] Verzeichnis der Vorlesungen an der Kaiserlichen Universität Dorpat 1887, Semester I bis 1892, Semester II.

[88] Г. В. Левицкий, op. cit., lk 618—619.

ферд (Beresford) (1803—1806); Джон Александр Монтегю (Montague) (1807—1812); Иоган Фридрих Тернер (Thörner) (1817—1836); Джон Яков Деде (Dede) (1838—1858); Александр Эмиль Серен фон Киль (Kiel) (1859—1861); Томас Грин (Green) (1865—1875); Роберт Бойль (Boyle) (1876—1879) и Юлий Фербер (Faerber) (1887—1892).

Основной задачей лекторов являлось преподавание практического немецкого и английского языков в общеуниверситетском масштабе, изучением же теоретических языковых проблем занимались лишь немногие. Это было обусловлено отсутствием в то время в университете соответствующей кафедры, которая организовала и направляла бы работу преподавателей, а также отсутствием соответствующего отделения. Но, несмотря на это, некоторые из вышеназванных преподавателей проявляли и более глубокий интерес к лингвистическим проблемам.

Особенно следует отметить лектора немецкого языка Виктора Геня, лично знакомого с некоторыми известными западноевропейскими языковедами, как И. Гримм, Фр. Бопп и др., и находившегося под влиянием их взглядов. Гень написал целый ряд научных трудов, в которых он рассматривал разные языковедческие вопросы (проблема языка-основы и языковых изменений в работе «Italien, Ansichten und Streiflichter»; проблема языковых взаимоотношений заимствованных слов в работе «Goethe und die Sprache der Bibel» и др.), причем автор успешно пользовался сравнительно-историческим методом исследования.

Рядом с Генем среди лекторов немецкого языка выделяется еще Август Рименшнейдер, работы которого свидетельствуют о способностях автора умело анализовать древние письменные памятники («Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie» 1858 и «Bruchstücke aus Ulfilas» 1861).

Из лекторов английского языка обращает на себя внимание как теоретик Иоган Фридрих Тернер, который наряду с обучением практическому языку читал и теоретические курсы по грамматике английского языка, синтаксису и т. пр., опираясь при этом на положения Вагнера, Арнольда и Валкера.

В общем лекторы английского языка в сравнении с преподавателями немецкого языка меньше занимались теоретическими вопросами языкознания. Это объясняется тем, что английский язык преподавали иностранцы, случайно попавшие в Тарту; они работали здесь обычно короткое время и не были заинтересованы в повышении уровня научной работы в университете. Кроме того, число студентов, занимавшихся английским языком, было невелико, несмотря на то, что занятия по английскому языку часто проводились бесплатно. Преподаватели же немецкого языка были из местных жителей и поэтому, естественно, больше заинтересованы в научной жизни города. То обстоятель-

ство, что число студентов, изучивших немецкий язык, было весьма значительно, также обязывало преподавателей этого языка тщательнее относиться к теоретическим языковым проблемам.

PROBLEME DER GERMANISTIK AN DER TARTUER UNIVERSITÄT IM 19. JH.

R. Tasa

Zusammenfassung

Im 19. Jh. wurde der Unterricht der deutschen und englischen Sprache an der Tartuer Universität hauptsächlich von entsprechenden Lektoren durchgeführt, die nicht zum Personalbestand eines speziellen Katheders gehörten. Was die deutsche Sprache anbetrifft, so unterrichteten hier Lektoren bis zur Gründung des Katheders für deutsche Sprache und vergleichende Sprachwissenschaft im Jahr 1864, im Englischen bis 1892. Weiter wurde ihre Arbeit schon von fest angestellten Lehrkräften fortgesetzt.

Den Posten eines Lektors der deutschen Sprache bekleideten: Karl Friedrich Petersen (1802—1818), Heinrich von Weyrauch (1820—1828), Karl Eduard Raupach (1822—1846), Viktor Hehn (1846—1851) und August Riemenschneider (1852—1862). Als Lektoren der englischen Sprache arbeiteten: Benjamin Beresford (1803—1806), John Alexander Montague (1807—1812), Johann Friedrich Thörner (1817—1836), John Dede (1838—1858), Serenus von Kiel (1859—1861), Thomas Green (1865—1872), Robert Boyle (1876—1879) und Julius Faerber (1887—1892).

Hauptaufgabe der Lektoren war praktischer Sprachunterricht, an dem die Studenten aller Fakultäten teilnehmen konnten; mit theoretischen sprachwissenschaftlichen Fragen haben sich nur wenige von ihnen beschäftigt. Die Ursache dafür war, daß es damals an der Universität kein besonderes Katheder gab, das die Tätigkeit der Lektoren organisiert und geleitet hätte, auch gab es keine besondere Abteilung für germanische Philologie. Abgesehen davon haben sich mehrere der oben genannten Lehrkräfte auch für linguistische Probleme in weiterem Sinn interessiert.

In dieser Hinsicht hat es der Lektor der deutschen Sprache Viktor Hehn verdient, besonders hervorgehoben zu werden. V. Hehn kannte persönlich mehrere der hervorragendsten westeuropäischen Linguisten seiner Zeit — J. Grimm, Fr. Pott u.a., und wurde von ihren Grundsätzen beeinflußt. Er schrieb eine Reihe von Arbeiten, in denen er sprachwissenschaftliche Fragen behandelte (z. B. sprachliche Veränderungen und das Problem der Ursprache in der Arbeit «Italien, Ansichten und Streiflichter», die Frage der Fremd-

wörter und sprachliche Beeinflussungen in «Goethe und die Sprache der Bibel» usw.), wobei er sich erfolgreich der vergleichenden historischen Methode bediente.

Neben V. Hehn verdient auch August Riemenschneider als Theoretiker Beachtung. Seine Arbeiten «Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie» und «Bruchstücke aus Ulfilas» zeugen vom guten Analysierungsvermögen ihres Verfassers in Betreff alter Sprachdenkmäler.

Von den Lektoren der englischen Sprache hat Johann Friedrich Thörner neben praktischem Sprachunterricht auch theoretische Vorlesungen über englische Grammatik, Syntax usw. gehalten, sich dabei der Grundsätze von Wagner, Arnold und Walker bedienend.

Im allgemeinen haben sich die Lektoren der englischen Sprache im Vergleich zu denen der deutschen Sprache weniger mit theoretischen sprachwissenschaftlichen Fragen befaßt. Das ist auch verständlich — die englischen Lehrkräfte waren Ausländer, die durch Zufall und meistens auch für eine kürzere Zeit nach Tartu geraten waren, und sich daher natürlich nicht für den Stand der Sprachwissenschaft an der hiesigen Universität interessierten.

Die Lektoren der deutschen Sprache aber waren gewöhnlich Baltendeutsche, die sich für das wissenschaftliche Leben ihres Landes interessierten. Da auch die Zahl der Deutschen lernenden Studenten größer war, fühlten sie sich zur Behandlung theoretischer Probleme verpflichtet.

ON THE PRECONDITIONS IN OLD ENGLISH THAT FACILITATED THE SUBSEQUENT DEVELOPMENT OF THE USE OF SUBSTANTIVES IN THE COMMON CASE AS PREPOSITIVE ATTRIBUTES

O. Mutt

Chair of English Philology

Attributive relations could be expressed in OE [1] in a variety of ways. Special studies of the latter have shown that the attribute occurs most frequently in the form of a substantive in the genitive case or of an adjective.[2] The number of prepositional substantival attributes is negligible and their spread extremely slow in OE.[3]

The use of substantives in their uninflected form (homonymous with that of the nominative singular) as prepositive attributes is practically non-existent in the OE period. The few cases that occur in OE of uninflected substantives employed in an attributive function otherwise than as prepositional attributes, do not permit us to speak of anything like the prepositive attributive use of substantives characteristic of later stages of the development of the language. It is possible, however, to discern the germ of this usage in certain conditions existing in the language at the time. Among the earliest factors that may have combined to promote the subsequent spread of the attributive use of substantives are: (1) the existence in OE of a considerable number of sets of homonymous substantives and adjectives, and (2) the very large number of nomi-

---

[1] The following abbreviations are used in this paper: OE = Old English, (E)ME = (Early) Middle English, (E)MoE = (Early) Modern English, ASC = Anglo-Saxon Chronicle, sb. = substantive, adj. = adjective; for other abbreviations, see below, p. 244.

[2] See L. Kellner, Historical Outlines of English Syntax, London 1913, p. 97; cf. С. П. Балашова, Развитие значений родительного падежа в английском языке, канд. дисс., Ленинград 1952; Н. Ф. Пелевина, Определение прилагательное в английском языке, канд. дисс., Ленинград 1951.

[3] Н. П. Колпакова, Предложное определение в английском языке, автореферат канд. дисс., Ленинград 1953, p. 8.

nal compounds with a substantival constituent as the qualifying first component.

In the following pages we shall deal briefly with these two main sources that contributed to the ultimate rise and spread of the use of substantives in the common case as prepositive attributes, i. e. as prepositive substantival attributes.[4] We shall also discuss some minor contributory factors, such as the appositional use of substantives and the attributive function of the OE genitive case.

§ 1. Homonymous Substantives and Adjectives in Old English

Old English inherited the Indo-European substantive and adjective declensions with their Germanic modifications. In OE the grammatical-lexical categories of the adjective and the substantive are generally clearly distinguishable. Either part of speech has certain characteristic inflexional and derivative endings which render a differentation between them easy.

At the same time substantives and adjectives seem to have stood closer to one another as parts of speech in OE than in present-day English. This may be inferred from the fairly common adjectivization of substantives by means of the addition of the prefix *un-* to substantives in such cases as: *ungrund* ('immense'; < *grund* 'bound, bottom'), *ungetel* ('countless'; < *getel* 'number'), *un(ge)rīm* ('numberless, infinite'; < *(ge)rīm* 'number, reckoning'), *undeaw* ('dewless'; < *deaw* 'dew'), *unfeax* ('without hair, bald'; < *feax* 'hair'), *unmǣl* ('unspotted, pure'; < *mǣl* 'mark, spot'), etc.[5]

[4] By the term "prepositive substantival attribute" is meant here a substantive in the common case used in front of another substantive to qualify the latter, e. g., the first components in the collocations *stone wall, morning walk, London street*. Such collocations are a well-known feature of MoE, but there is as yet no general agreement regarding the nature of their attributive first components, which are variously referred to by different authors as substantives, adjectives, quasi-adjectives, denominative adjectives, attributive adjuncts, etc. For an account of the controversial views on the subject and a survey of the development of this construction, see, e. g., O. Mutt, A Contribution to the Historical Study of the Attributive Use of Substantives In English (Dissertation), Tartu 1955, also our paper «Substantiivide atributiivsest tarvitamisest ja selle vastastikustest suhetest adjektiivide kategooriaga inglise keeles», Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 43, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1956.

The term "prepositive substantival attribute" covers a substantive in apposition and a substantive in the possessive case, both of which may function as attributes before following substantives. Our choice of the term is governed by considerations of convenience since it is shorter than any unwieldy combination of words containing a reference to a "substantive in the common case". The other types of substantival attributes will be referred to in the present paper by the self-explaining terms — prepositional substantival attribute (e. g., *a table of oak*), substantival attribute in the possessive case (e. g., *the boy's face*), appositional substantival attribute (e. g., *my brother Charles*).

[5] Cf. Н. Ф. Пелевина, op. cit., p. 155.

The prefix *un-* does not generally serve to form adjectives from substantives as it merely turns a substantive into a corresponding negative. The above words, however, are clearly used in OE texts as adjectives.[6]

Still more important as an indication of the close affinity between these parts of speech in OE are the instances of formally identical, homonymous adjectives and substantives. Viewed against the background of the inflexional and derivative differentiation characteristic of OE adjectives and substantives in general, such paired adjectives and substantives are frequently exceptional cases representing survivals from an earlier period when there was as yet no differentiation into two parts of speech, but only a mass of original nouns. Other cases of homonymous adjectives and substantives in OE are the chance result of a convergent phonetic development.

The pairs of homonymous substantives and adjectives which OE inherited from the Indo-European and Common Germanic periods concern us only in the sense that they set a pattern which later facilitated the occasional adjectivization of substantives.[7] The use of substantives in an attributive function, characteristic primarily of adjectives, and the cases of the adjectivization of substantives that may be observed in OE texts undoubtedly helped to pave the way for the wholesale use of substantives as prepositive attributes in the following period of the language. It is a truism that analogy is a force of tremendous importance in the development of language, and the influence of analogy in this connection, too, should not be underrated.

We have not undertaken a thorough investigation of those pairs of formally identical adjectives and substantives recorded in OE which go back to a common undifferentiated noun or which are the result of convergent phonetic development before the OE

---

[6] This may be seen from the following sampling of quotations drawn from J. Bosworth's An Anglo-Saxon Dictionary, ed. T. N. Toller, Oxford 1882: On þissum and on manegum and on ungetelum ōþrum intingan ic syngade. — Hyra framcynn swā unrīme weorðan secolde. — Ðæt waes ungerīm, þaet into 'helle behreās. — deōfol ... wyrcð ungerīma wundra. — Gewyrc ðā wyrt on morgenne ðonne hīe gedeāw sīe, sume beōð undēawe. — Æt ānes heōwes cȳ, ðaet hēō sȳ, eall reād, oððe hwīt and unmæle.

[7] We believe that conversion as a way of word-formation did not exist in the English language before the loss of inflexions in ME. Consequently we distinguish between the gradual transition of a word from one part of speech to another and the deliberate (often nonce) use of a word in a new paradigm. Hence we speak of the adjectivization of substantives in OE and not of their conversion into adjectives. For a different view and a discussion of the theoretical problems involved, see, e. g., А. И. Смирницкий, Древнеанглийский язык, Москва 1955, pp. 166—170; с. С. П. Сафронова, К вопросу о конверсии в древнеанглийском языке, сбор. «Романо-германская филология», вып. 2, изд. АН СССР, Москва 1958.

period. Because of the variety of possible developments which may have led to homonymity, the question of chronological priority in each individual case may frequently be solved only as the result of painstaking research.[8]

Moreover the genetic relationships between many homonymous adjectives and substantives in OE are obscured by the fact that OE has been incompletely recorded. Numerous words must have existed in OE which were not registered for posterity.[9] The fragmentary character of early OE literary records sometimes makes it very difficult to decide whether a given pair of homonyms originated in a substantive or an adjective or whether they are independent formations.

As a general rule, the older or primary word may be expected to appear earlier in records than the later or secondary one (preliterary formations, of course, are exceptions). Consequently, if of a word pair the substantive may be shown to have existed considerably earlier than the adjective, the odds are that the adjective was derived from the substantive. There is, however, always the substantial risk that a homonymous word was used in spoken OE without being recorded in a literary source or that such a usage was registered in some literary memorial that was subsequently lost. It is in doubtful cases such as these that material from languages related to English must be drawn upon as a means of verification.

The list of homonymous and near-homonymous substantives and adjectives given below is drawn chiefly from "Beowulf".[10] Although admittedly incomplete, it is representative in that it includes a large number of the pairs of cognate substantives and adjectives existing already in the OE period.

In giving the material, we have arranged it in alphabetical order. The definitions of words have been taken from Bosworth-Toller's "Anglo-Saxon Dictionary".[11] The figures after most of the definitions refer to the first (in some cases the only) line in "Beowulf" where the substantive or adjective occurs; the absence of such a reference means that the word is not used in "Beowulf", but has been taken from some other OE text or Bosworth-Toller's dictionary.

In view of the general ease with which substantives and adjectives can be distinguished in OE, and in order not to extend the

---

[8] Cf. C. Bergener, Contribution to the Study of the Conversion of Adjectives into Nouns (Diss.), Lund 1928, p. 168; cf. М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, Москва 1953, p. 213.

[9] Cf. А. И. Смирницкий, op. cit., p. 156.

[10] Beowulf, herausgegeben von M. Heyne, 11-te und 12-te Auflg., bearbeitet von L. L. Schücking, Paderborn 1918.

[11] J. Bosworth, An Anglo-Saxon Dictionary, ed. T. N. Toller, Oxford 1882.

present paper unduly, we have not given illustrations of the actual use in context of the words listed below.[12]

bysigu, bisigu sb.	business, occupation, employment, 281
bysig adj.[13]	busy, occupied, (occurs in "Beowulf" only in the compounds lif-bysig, syn-bysig).
cristen sb.	Christian
cristene adj.	Christian
dēop sb.	the deep, the sea, 2549
dēop adj.	deep, profound, great, 509
deorc sb.	twilight
deorc adj.	dark, dusky, 160
di(e)gol, di(e)gel, digle sb.	secret
di(e)gol, deogol, dygel adj.	secret, hidden, 275
eornust (eornest, eornust) sb.	earnest (an aroused and intent mental state; a matter or expression characterized by earnest)
eornust adj.	earnest
fæger sb.	beauty
fæger adj.	fair, beautiful, 773
fāh, gefāh sb.	foe, enemy
fāh, fāg, fā adj.	hostile, 554; persecuted, despised, 1263
feax sb.	hair of the head, 1536
feax adj.	haired, having hair
gamol, gamel, gomela sb.	an old, aged man, 1397
gamol adj.	old, aged, 58
gōd sb.	good, goods, property, 20
gōd adj.	good, 11
hæðen sb.	a heathen, pagan man, 986
hæðen adj.	heathen, pagan, 852

[12] Our material collected from "Beowulf" includes such examples as the following: .... *ne-meahte ... unbyrnende deōp gedȳgan* (line 2549). *On dēop wæter* (509). *Gewāt þā twelfa sum torne gebolgen* (2401): *Đæt wæs Hrōðgāre hrēowa tornost* (2129). ... *rīce rand-wiga* (1298). *Manig oft gesæt rīce to rūne* (172).

[13] It would be obviously inaccurate to call this pair of words complete homonyms, but as words of the same stem and near-homonyms, they have a bearing on our discussion; cf. below *rīp* (sb.) — *rīpe* (adj.), *þeoster* (sb.) — *þeostre* (adj.), etc., where the substantive in the oblique cases coincides in form with the corresponding adjective. Cf. also such instances as *purpura* (sb.) — *purpur* (adj.), *wlenc(o)* (sb.) — *wlanc, wloncc* (adj.), etc.

hār sb.	an aged, hoary man, 2988
hār adj.	hoary, gray, 1307
hāt sb.	heat, fervour, 2605
hāt adj.	hot, fervent, 1616
healf sb.	half, side, division, 1675
healf adj.	half, 1087
īren sb.	iron, sword, 892
īren adj.	made of iron, 1459
lāð, lāðe sb.	evil, harm, enmity, enemy, 132
lāð adj.	hateful, evil, detrimental, unpleasant 815
lēasa, lēase sb.	false person
lēas adj.	false, counterfeit, loose, weak, 850
lēoht sb.	light, candle, 569
lēoht adj.	light, clear, 2492
middel sb.	middle
middel adj.	middle
nearo sb.	strait, narrow place, difficulty, 2350
nearo adj.	narrow, confined, 1409
nyt sb.	use, utility, occupation, 494
nyt(t) adj.	useful, convenient, needful, 794
purpura sb.	purple colour
purpur adj.	purple, of a purple colour
rīce sb.	power, dominion, rule, kingdom, region, country, 2199
rīce adj.	powerful, mighty, rich, 172
riht sb.	right, justice, law, duty; truth, account, 144
riht adj.	right, lawful, true, just
rīp sb.	harvest, reaping
rīpe adj.	ripe, mature
rūm sb.	room, space, place, 2690
rūm adj.	roomy, wide, open, spacious, 2461; also fig. magnanimous, 278
sār sb.	wound, sore, pain, sorrow, 975
sār adj.	sore, heavy, painful, 2058
sealt sb.	salt
sealt adj.	salt, salty, 1989

seht sb.	friendship, peace
seht adj.	reconciled, made at peace
sōð sb.	sooth, truth, 532
sōð adj.	true, 1611
torn sb.	anger, grief, trouble, 147
torn adj.	angry, 2129
(ge-)trum sb.	troop, company, hand, 922
trum adj.	firm, strong, able, sound, 1369
þēoster, þeostor sb.	dark(ness)
þēostre adj.	dark, dull, 2332
þȳrel sb.	hole, aperture
þȳrel adj.	bored or pierced through, 45
weorð sb.	worth, price, value, honour, ornament, 2496
weorð adj.	worthy, honourable, 1814
weste (n) sb.	waste, desert, 1265
weste adj.	waste, desert, barren, empty, 2456
wund sb.	wound, sore, wounding, 1113
wund adj.	wounded, 565
yfel sb.	evil, misery, malice, guilt, wickedness, 2094
yfel adj.	evil, bad, vile, wicked
yrre sb.	ire, anger, fury, 711
yrre, eorre adj.	angry, 769

A perusal of early OE texts reveals at least a moderate frequency of occurrence in the case of all the substantives and the adjectives listed above, so that neither substantive nor adjective can fairly be regarded as a nonce or secondary use of the other originating in the OE period.[14]

Even this relatively short list should suffice to show that the pairs of homonymous substantives and adjectives occurring at an early stage of the history of the language made up something in the nature of a pattern, which must have facilitated the subsequent spread of prepositive substantival attributes.[15]

---

[14] Cf. D. W. Lee, Functional Change in Early English, (Dissertation), Menasha — Wisconsin 1948, p. 24.

[15] For a survey and discussion of the development of homonymous adjectives from substantives in the ME and MoE periods, see our paper «Homonüümsete adjektiivide kujunemine substantiividest inglise keeles», Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 51, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1957 (with a short summary in English).

§ 2. Compound Words and Word-Combinations in Old English

The practically unlimited ease with which compound substantives could be formed in OE is well known. Most OE compound substantives are typical Germanic nominal compounds consisting of two substantival constituent parts. The first component in these compounds qualifies the second. Such nominal compounds are generally classified as improper or strong and proper or weak according to whether the first element is inflected for case or number or whether it is an uninflected substantive stem (cf. *dæges-ēage, sunnandæg* and *sweord-bora, rīptīma*, etc.).[16]

Anybody with experience in reading OE texts will know how difficult it is to decide, in each individual case, whether a given group of two substantival components should be regarded as a compound word or a free word-combination. No really reliable objective criteria exist by means of which we could always differentiate between compound words and word-combinations in OE.[17]

The criteria that have been evolved for distinguishing compounds from word-combinations in MoE (combinative stress, orthographical integrity, semantic integrity, etc.) [18] are often of little help when dealing with OE material. No definite conclusions can be drawn from the character of the stress in pronouncing presumable OE compound words for the simple reason that we know little about conditions of stress and intonation in OE.[19] Neither can any generalizations be made from the orthography of the period. In OE weak compounds were generally, though by no means always, written as one word.[20] Attempts to observe a definite principle are sometimes discernible in carefully written manuscripts.[21] On the whole, however, it is quite usual to encounter inconsistency in the writing of compounds even within one literary record. Thus in the Anglo-Saxon Chronicle one may find *biscophād — biscep hāde, hēafodman — hēafod men, lichama — lich hama,* etc. Compound proper names likewise occur with their

---

[16] Cf. N. Bergsten, A Study of Compound Substantives in English, (Dissertation), Uppsala 1911, p. 7.

[17] Inid., pp. 100, 127.

[18] See, e. g., А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М. 1956, pp. 33—35.

[19] As regards stress in OE compound words, see, e. g., R. Huchon, Histoire de la langue anglaise, t. I, Paris 1923, p. 34 ff.; А. И. Смирницкий, Древнеанглийский язык, М. 1955, pp. 61—64, 162.

[20] Orthographic integrity is generally regarded as an essential feature of a compound word in Modern English, although even here one may encounter borderline cases; cf. В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик, Современный английский язык, М. 1956, pp. 24—25; and Е. Ф. Ворно et al., Лексикология английского языка, Л. 1955, pp. 71—72;

[21] Cf. W. Keller, Angelsächsische Palaeographie, Palaestra, XLIII, p. 51 (referred to by N. Bergsten, op. cit., p. 127).

component parts detached, e. g., *Hrōð gār, Bēo Wulf,* etc.[22] Hence it appears that discrete spelling need not be incontrovertible proof that a given case is a word-combination. It would also appear that in view of the specific lexical and grammatical conditions existing in the OE period (under which uninflected substantives were not as a rule employed in the syntactic function of an attribute), one should approach the problem of compound words in OE somewhat otherwise than in ME or MoE. For instance there is the possibility of the discontinuous writing of the parts of a compound.[23] Although instances of this are rare, they cannot be ignored. To qualify, e. g., *Bēo wulf, hēāfod men, brim strēām,* etc., as word-combinations on the basis of their form alone would be unacceptable. It should be borne in mind that such "detached compounds" are stable collocations, the constituent parts of which are in the overwhelming majority of cases written as one word.

The hyphen was unknown in OE, appearing only in the EME period.[24] The hyphens one finds in ME and MoE editions of OE texts have been introduced by editors and lexicographers, who have often been quite arbitrary in their use of the mark. Whenever we find a group of two substantives written together in an OE text (in syntactic contexts similar to those in which they occur separately), we have indirect evidence that the group was regarded as a weak compound.

There is generally even greater difficulty in deciding whether a group consisting of an inflected substantive followed by another substantive constitutes a free syntactical word-combination or a so-called strong compound, e. g., *witena gemōt, dæges ēāge, byrig weard.* Matters are rendered still more complicated by those cases (comparatively rare in OE) where the first element in a group of two substantival components is capable of a double interpretation, i. e., may be viewed as a substantive stem formally identical with the nominative or as an invariable genitive, e. g., *cū tægl, fæder geard,* etc. Thus we may actually be confronted with three possible interpretations, e. g., *fæder* in *fæder geard* may be (1) a substantival stem within a compound, (2) a genitive form serving as the first element of a compound, or (3) an attribute in a free combination of words.[25]

* * *

---

[22] N. Bergsten, op. cit., ibid.

[23] Cf. H. Bradley, The Making of English, London 1937, p. 64.

[24] N. Bergsten, op. cit., p. 128.

[25] In this connection one might compare similar debatable cases (some probably survivals from OE) that occur yet more frequently in EME, e. g., *of helle pine* (Gen.-Ex., 2530; cf. *helles grimme pine,* Orm., 7964;); *þu ert mine soule liht* (Orison, 5; cf. *for lefful soules ned;* Gen.-Ex., 2524); *under wude side* (K. Horn, 1036; cf. *to þe wudes ende,* K. Horn, 1228.

As phonetic and orthographic tests are often no safe guide in determining whether a given group of what seem to be separately written OE substantives constitutes a compound word or a free word-combination, we may have to fall back on the criteria of semantic integrity (семантическая цельность) and frequency of use in order to lay down a final verdict. This means that we may assume a compound whenever there is a marked degree of isolation of meaning and when a certain pair of substantival components is met with repeatedly in juxtaposition.

It is not our purpose here to discuss and unravel the numerous ambiguities connected with compound words and free word-combinations in OE. We have touched upon these matters merely to demonstrate that OE possessed certain traits which bear a resemblance to usages in later English.

The separately written collocations, e. g., *stān wealle* (ASC, 921), *morgen tīd* (ASC, 937), *brim strēam* (ASC, 941), etc., which are to be found in all OE texts, recall the attributive combinations with substantives as prepositive attributes which are so characteristic of the late ME and the MoE period. The resemblance is, of course, largely a formal one because such cases apparently remain compounds despite their orthographic separation.[26] The occurrence of such formally distinct collocations may be the result of a certain inclination on the part of the scribes writing them to regard the attributive first elements as a kind of equivalent for lacking adjectives.[27] The number of such instances grows steadily larger towards the end of the OE period and in the EME period as the disintegration of old nominal compounds gains momentum.[28]

The presence in OE of large numbers of nominal compounds is one of the principal — if not the principal — sources from which the use of substantives as prepositive attributes derives.[29]

---

[26] See above, p. 109.

[27] In the vast majority of cases attributive collocations containing the first elements *stān, morgen,* etc., are written as one word or have a hyphen inserted by later editors, e. g., *stānbeorh, stānburh, stānhlið, morgentīd,* etc. Formally separate spellings may be the result of the dialectal and other peculiarities of individual scribes. Lack of formal integrity may also depend on considerations of stress and rhythm, e. g., *morgen tīd, brim strēam* occur in verse.

[28] E. g., such EME examples as *heofene riche* (OE Homilies; cf. *hevene-riche,* Havelok, 407); *castel walle* (K. Horn, 1056; cf. *castelweorces,* ASC, 1137); *messe bok* (Havelok, 391; cf. *messe-gere, Havelok,* 389), etc.

[29] Most linguists who have dealt to any extent with the problem of the origin of the prepositive attributive use of substantives tend to associate its beginning with the disintegration of old compound words which occurred in Late OE and in ME. See, e. g., H. Bradley, op. cit. p. 65; a similar view is held by O. Jespersen (A Modern English Grammar on Historical Principles, P. II, Vol. 1, Heidelberg 1922, pp. 312—313), H. Koziol (Handbuch der englischen Wortbildungslehre, Heidelberg 1937, p. 45), Y. M. Biese (Origin and Development of Conversions in English, Annales Acad. Scientiarum Fennicae, BXLV, 2, Helsinki 1941, p. 337); for different views see L. Kellner,

This should be understood in the sense that the habitual employment of substantival stems as qualifying elements within compound words accustomed the users of English to associate the potential possession of a qualifying or descriptive meaning with the names of things and phenomena in general. The widespread use of such attributive compounds rendered possible a recession of substantivity and a proportional increase in descriptive and defining meaning. Such a development was facilitated by the comparatively limited number of relative adjectives in the language and the frequent lack of a clear-cut distinction between relative and qualitative adjectives.

Although there is no means of ascertaining the extent to which nominal compounds were used in spoken OE, it is probably safe to say that they were still more frequent than in the written records. Constantly hearing and using nominal compounds, the speaker of OE must have grown quite accustomed to the possibility of substantives or their stems being used as attributive components in relation to the substantival elements following them. This is its turn would have been a step forward on the way to the use of substantives as prepositive attributes in free word-combinations.

§ 3. Usages and Constructions in Old English that Facilitated the Attributive Use of Substantives

In this section we shall review a number of minor agencies in OE which must have contributed to the spread of the attributive use of substantives.

From among the factors that served to strengthen the tendency to use substantives in an attributive function in OE and later, we should like to single out the following for special discussion, viz.: (1) the appositional use of substantives and (2) the attributive function of the OE genitive.

OE prose and verse abound in cases where substantives are used in apposition. The apposition in OE occurred both prepositively (with the article), e. g., *se cyning Oswold, þam eorle Godwine, þone kāsere Gratianum,* and postpositively, e. g., *Ælfred cyning, Osbearn eorl, Clemens papa, Æþered ealdormann,* etc. No considerations other than those of euphony and rhyme appear to govern the place of the apposition. The incidence of prepositive appositions, however, is appreciably smaller.[30] Substantives which do not denote rank or a title also occur as prepositive and post-

---

Historical Outlines of English Syntax, London 1913, p. 28, F. Kluge, Geschichte der englischen Sprache, Strassburg 1904, p. 1095. Cf. also the discussion of the subject in papers by the present writer, see above, p. 230, Note 4.

[30] See Ed. Mätzner, Englische Grammatik, III Teil, Berlin 1880, pp. 354—355; К. Брунцер, История английского языка, т. II, М. 1956, p. 32.

positive appositions, e. g., *Eadgar cīld, cīld Christ, sunu Ecgfer, brōþer Caþum, þā bōc Genesis*, etc.

In the case of geographical names we find the same freedom as regards the place of the apposition, e. g., *Bolhiðe gēāte* (ASC, 1070), *Wendel sǣ* (ASC, 885), *Synai munte,* although here, too, prepositive appositions (with the article) are rarer, e. g., *of þǣre ceastre Nazareth, on ōþre healfe þǣre īe Dōnua.*[31] A collation of OE texts with their MoE translations shows that although attributive combinations similar to MoE *London bridge, China coast, Moscow professor*, etc., occur in OE, they are much rarer than in the modern period of the language. MoE combinations consisting of a proper name and a common noun in apposition generally have as their equivalents in the older period: (1) a compound word (the second element of which is either the original form of, or a synonym of, the common noun in the corresponding MoE collocation), (2) a prepositional circumlocution, or (3) a group of substantives in a genitive case relation, e. g., MoE *Hatfield moor,* OE *Heðfelda;* MoE *Bamburgh Castle*, OE *Bebbanburg;* MoE *Gloucester minster,* OE *mynster on Gleawcestre* (ASC, 1058); MoE *Sandwich harbour,* OE *haefenan on Sandwic* (ASC, 1031); MoE *London bridge,* OE *brigge on Lunden* (ASC, 1114); MoE *Whitwell gate,* OE *Hwītanwylles gēāt* (ASC, 941); MoE *the river* (i. e. *estuary*) *Humber,* OE *Humbran ēa* (ASC, 941), etc.

It is significant that combinations like Wendel *sǣ* (ASC, 885), *castel Punt Aldemar* (ASC, 1123), etc., though rare in Early English, may already be met with alongside other types of geographical names. It is of interest to note that prepositional groups like *castel æt Mustrael, castel æt Damfront,* which are the only forms occurring in entries in the Anglo-Saxon Chronicle during the first half-century after 1066, then give way to appositions like *castel Punt Aldemer* (ASC, 1123), *castel Belmunt, castel Watteuile* (ASC, 1124), etc.

* * *

Among the numerous functions of the OE genitive, the attributive use is particularly prominent. Special studies have been made of the varied attributive relations expressed by means of the old genitive.[32] It appears very likely that the frequent attributive use of substantives in the genitive both in word-combinations and

---

[31] See K. Брунне р, ibid.

[32] See L. Kellner, op. cit., p. 97; cf. С. П. Б а л а ш о в а, op. cit., p. 4; also А. М. Мухин, О категории падежа в современном английском языке, «Вопросы языкознания», 1957, № 2, p. 20.

compounds served to accustom the user of English to the potential attributivity of substantives in general.[33]

The subsequent spread of the prepositive attributive use of substantives in the common case must have been considerably encouraged by the frequent occurrence in OE and especially in EME texts of invariable genitives in an attributive function. The invariable genitives of such substantives as *cyrce, mone, sunne, helle, hevene, soule, mæsse,* etc., may be met with in large numbers of compound words and word-combinations.[34]

In OE poetry one can often come across instances of a concrete substantive being governed by an abstract substantive, where one would expect to find a substantive and an adjective. L. Kellner lists several examples of this usage from "Beowulf", e. g.,

'hīe in beor-sele bīdan woldon
Grendles gūðe mid gryrum ecga.'

(They would await in the beer-hall Grendel's fight with the dreadful sword: literally, with the horrors of the sword, — "Beowulf", lines 482—483). Cf. *'billes bīte'* (the biting sword), ibid., 2060; *'gāres fliht'* (the flying spear) ibid., 1765.[35]

But to speak with any certainty of the extent to which such a usage may have encouraged the attributive use of substantives would require further study.

Substantives do not seem to occur in OE texts as attributes in a predicative position. There are, however, numerous instances where adjectives homonymous with substantives are used predicatively, e. g., *ecg wæs īren* (referring to the blade of a sword in "Beowulf", l. 1459, l. 2778); *He wæs mē yrre* (Deut, l. 37), etc.

§ 4. Concerning Some OE Substantives and Substantival Stems Frequently Used in a Prepositive Attributive Function and as First Elements in Nominal Compounds

We have already referred to the difficulty of establishing chronological priority in OE substantives and adjectives, as also to the fact that the distinction between compound words and

[33] It should be emphasized in this connection that the parts of a compound word are, strictly speaking, in a semantic relationship to each other which differs from the attributive syntactic relationship existing between the components of a word-combination. As regards the actual spread of the attributive use of substantives in OE and ME, however, this distinction is immaterial.

[34] For an account of such cases in ME see O. Knapp, Die Ausbreitung des flektierten Genitivs auf -s im Mittelenglischen (Dissertation), Heidelberg 1902, pp. 56—58 et passim; cf. also K. Brunner on the difficulties of distinguishing between an attributive genitive and appositional usage in such EME instances as soule hele, Seint Katherine day, oure Lady chapel, etc., op. cit., Vol. II, pp.16, 31, 32.

[35] L. Kellner, op. cit., p. 98.

word-combinations is by no means always clear. In view of this it is sometimes difficult to be quite definite in the analysis of a number of instances from OE where one is confronted with what appear to be substantives in a function bearing a certain resemblance to the later use of substantives in the common case as prepositive attributes.

This difficulty is experienced, for instance, in the case of collocations containing the names of materials or substances, e. g., *īren byrne*, *gold hring*, etc.[36] The attributive elements underlined are widely used in forming OE compound words and as such they are obviously substantival stems. In view of their meanings, however, which may be figurative already in OE contexts (e. g., *gold wine* 'a friend that distributes gold; a liberal, generous friend'), and which tend to be very close to those of the corresponding adjectives (*isern*, *gylden*, etc.),[37] one may well ask whether the formations could not also be regarded as free word-combinations, especially when the words are written separately. Such hesitation is all the more justified in those cases where there are grounds for speaking of the adjectivization of substantives, e. g., *sealt wæter*, *īren bend*, etc.[38]

The existence of some homonymous pairs of substantives and adjectives denoting materials and substances, and their properties and qualities respectively, must undoubtedly have encouraged the use of other substantives in an attributive function. Numbers of such substantives tended to form a semantic association group, the separate members of which supported one another in their attributive use.

It is possible to distinguish several semantic groups of OE substantives and substantive-stems, which showed a special aptitude to occur in formally separate attributive collocations in OE, and which were destined to play an important part later, during the ME period, in the evolution of the use of substantives as prepositive attributes.

Among the most important of these groups are the following: (1) the names of materials and substances; (2) the names of the cardinal points; (3) the names of the seasons, parts of the day and various other periods of time.

1. The names of materials and substances occur in an attributive function in OE principally as the first elements of compound

---

[36] Cf. К. Бруннер, op. cit., p. 82.

[37] Cf. the old Scandinavian languages where the first elements in earlier collocations of two substantives are qualitative in character, but relative (and no longer merely ornamental epithets) in later collocations; see М. И. Стеблин-Каменский, История скандинавских языков, М. 1953, pp. 204—205.

[38] Cf. also the synonymous *īren-byrne* (Beowulf, l. 2986), and *īsern-byrne* (Beowulf, l. 671).

words (e. g., *gold-sele, stān-beorh, īren-byrne*, etc.), but also as qualifying genitives (*fættan goldes, rond geolwe linde*, etc.), or in the form of adjectives derived by means of certain suffixes, and with, or without umlaut of the stem vowel (especially *-en, -ig, -iht*, e. g., *gylden, seolcen, seolferen, stǣnen, stānig, stāniht*). Prepositional substantival attributes are rare in the OE period (e. g., *hit wæs eall of gold and of seolfere*).[39]

Some names of better-known materials and substances (e. g., *stān, īren, gold, seolfor*, etc.) occur occasionally in their uninflected form as components in separately written attributive collocations. The formal resemblance of *stān weall, stān weg, gold hring*, etc. to the word-combinations which are their counterparts in ME and MoE is striking.

2. The names of the cardinal points are consistently written separately from the words they qualify, e. g., *sūþ stæde, west ende, norþ healf, eāst rīce*, etc. Alongside such collocations one may frequently find word-combinations containing derivative adjectives in -ern, e. g., *sūðern, western, etc.*

3. The names of the seasons and other periods of time enter into a large number of separately written collocations, e. g., *winter setl, midwinter dæi, midsumer dæi*[40] (cf. *midewintre dæi, middeswintres tīde, midsumeres mæsse*, etc.). Cf also *Lenten tȳde* (variant forms: *Lented tīd, lencten tīd)* 'spring-time, lent'; *morgen tīd, Eastor dæei*, etc.

In concluding this brief survey of relevant material from the OE period we may sum up our findings as follows:

The foundation for the development of the use of substantives in the common case as prepositive attributes existed in OE in the shape of: (a) a considerable number of homonymous adjectives and substantives inherited from earlier stages of the language and added to moderately during the OE period; (b) the extensive use of nominal compound words with substantival first elements. occasionally written separately as two words; (d) numerous invariable genitives used both as attributive first elements in compounds and as attributes in free word-combinations; (e) the relatively common occurrence of substantives in apposition.

It was on this foundation that the gradual development and expansion of the use of prepositive substantival attributes took place, steadily gaining momentum until it was well launched on

---

[39] Cf. Н. П. Колпакова, Предложное определение в английском языке, автореферат канд. дисс., Ленинград 1953, p. 8.

[40] We feel entitled to regard such cases as detached compound words since in the majority of cases the very same components are written together as one word; cf. above, p. 238.

its way by the end of the 15th century.[41] At the beginning of the 17th century most of the structural and semantic types of prepositive substantival attributes occurring in present-day English could already be met with, and the construction had become established as an important and flourishing feature of the English language.

Abbreviated Titles of Some Early English Texts Excerpted:

ASC — The Anglo-Saxon Chronicle, ed. B. Thorpe, London 1861.
Gen.-Ex. — English Version of Genesis and Exodus [1]
Havelok — Story of Havelok the Dane [1]
K. Horn — King Horn [1]
OE Homilies — Old English Homilies [1]
Orison — A Good Orison of Our Lady [1]
Orm. — The Ormulum [1]

[1] Illustrations from this text have been reproduced as found in Specimens of Early English, edited by R. Morris, Part I, Oxford 1885.

VANAINGLISE KEELES OLEMASOLEVATEST EELTINGIMUSTEST SUBSTANTIIVIDE KASUTAMISEKS PREPOSITIIVSE TÄIENDI FUNKTSIOONIS INGLISE KEELE ARENGU HILISEMATEL PERIOODIDEL

O. Mutt

Inglise keele kateeder

Resümee

Vanainglise keeles ei tarvitatud käändetunnuseta substantiive prepositiivse täiendi funktsioonis nagu kesk- või uusinglise keeles. Samal ajal võib eristada rida konstruktsioone, mis kujutavad endast praegusele keelele nii iseloomuliku süntaktilise iseärasuse algeid. Substantiivide hilisemat atributiivset kasutamist soodustanud eeltingimustest ja teguritest vaadeldakse käesolevas artiklis lähemalt järgmisi: 1) arvukate homonüümsete substantii-

[41] The tendency to use substantives as prepositive attributes in ME was reinforced mainly by: (1) the disintegration of the old substantival and adjectival declensions which led to a blurring of the formal distinctions between these two parts of speech, (2) the break-up of many old nominal compounds, (3) an increase in the number of adjectives homonymous with substantives, (4) the tendency to use substantives in apposition and predicatively. Among secondary factors encouraging the spread of the construction, special mention should be made of: (1) the formal similarity of some substantival and adjectival suffixes, (2) the borrowing of a number of French word-pairs consisting of substantives and adjectives, (3) the influence of language analogy. For details of these and other pertinent developments, see O. Mutt, A Contribution to the Historical Study of the Attributive Use of Substantives, (Diss.), Tartu, 1955, pp. 138—202.

vide ja adjektiivide olemasolu vanainglise keeles; 2) suurt hulka liitsõnu, mille esimene atributiivne komponent on käändetunnuseta (ja mõnikord teisest komponendist lahku kirjutatav); 3) arvukate muutelõputa genitiivsete vormide kasutamist atributiivsete esimeste koostisosadena liitsõnades või täienditena vabades sõnaühendites; 4) võrdlemisi sagedast substantiivide tarvitamist lisandi funktsioonis.

СУЩЕСТВОВАВШИЕ В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ АТРИБУТИВНОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

О. Мутт

Кафедра английского языка

Резюме

Препозитивно-атрибутивное употребление существительных в нейтральной к падежу форме в древнеанглийский период фактически не существовало. Можно, однако, распознать зародыши подобного употребления в определенных условиях, существовавших в языке в то время. В статье рассматриваются следующие наиболее ранние факторы, влияние которых, видимо, содействовало последующему распространению препозитивно-атрибутивного употребления существительных: 1) наличие в древнеанглийском языке значительного числа омонимичных прилагательных и существительных; 2) большое количество сложных существительных, содержащих основу существительного в качестве определяющего первого элемента (часто написанных раздельно, как два слова); 3) многочисленные случаи употребления форм родительного падежа без окончания в качестве атрибутивных первых элементов в сложных словах и как определений в свободных словосочетаниях; 4) сравнительно частое употребление существительных в качестве приложения.

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ТРЕХЧЛЕННОГО ПАССИВА В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Г. И. Бернер

Кафедра немецкого языка

Исследование генезиса страдательного залога в германских языках [1] показывает, что трехчленный пассив, содержащий в форме предложного дополнения обозначение источника действия — агенса, является продуктом дальнейшего развития двучленной формы пассива. Это, как указывает М. М. Гухман, развитая форма страдательного залога: «Развитая форма страдательного залога связана именно с возможностью появления в пассиве производителя признака». [2]

Возможность указания агенса при глаголе в страдательном залоге расширяет сферу употребления пассива: в рамки пассивной конструкции включаются такие отношения и связи, которые без обозначения источника действия не могут быть выражены. Всякое же расширение сферы употребления какой-либо грамматической формы следует рассматривать как рост ее грамматикализации, обобщенности.

В грамматической литературе существует мнение, будто трехчленный пассив органически чужд немецкому языку [3] и обязан своим существованием лишь иноязычному (латинскому) влиянию. [4] Источником подобных взглядов служит значительно меньшая распространенность трехчленного пассива сравнительно

---

[1] М. М. Гухман, Развитие залоговых противопоставлений в древних германских языках и становление системы форм страдательного залога. Докт. дисс., М., 1954.

[2] Там же, стр. 137—138.

[3] Так, например, Вистранд указывает, что «если пассивная конструкция вообще мало употребительна, то полный пассивный оборот с обозначенным агенсом — почти что редкость, если не считать ярко выраженный письменный язык (ausgeprägte Schriftsprache). E. Wistrand, Über das Passivum, Göteborg 1941, стр. 7.

[4] O. Behagel, Deutsche Syntax, Bd. II, Heidelberg 1924, стр. 210.

с двучленным в современном немецком языке [5] и почти полное его отсутствие в древнегерманских языках и современных диалектах. [6]

Однако очевидно, что указанные обстоятельства отнюдь не могут служить аргументом в пользу утверждения о несвойственности трехчленного пассива совмненному немецкому литературному языку, так как, во-первых, относительно редкое употребление (т. е. по сравнению с двучленным пассивом) нельзя отождествлять с абсолютно редким употреблением: даже поверхностное рассмотрение пассива показывает, что трехчленный пассив распространен (хотя и в разной степени) во всех функциональных стилях речи современного немецкого языка; во-вторых, отсутствие данной формы в древнегерманских языках и современных диалектах не может объяснять ее употребления в современном литературном языке, так как на разных этапах развития языка, как и в разных его диалектах, могут действовать разные нормы употребления той или иной категории, свойственные только данному языку или диалекту.

Недооценка роли трехчленного пассива, как и страдательного залога вообще, является в значительной мере следствием теории обратимости, согласно которой страдательные и действительные конструкции признавались тождественными и взаимозаменимыми: любая действительная конструкция может якобы быть обращена в страдательную и наоборот, стоит только подлежащему и дополнению поменяться местами. [7]

Хотя теория обратимости, возникшая еще в эпоху господства логического направления в языкознании, неоднократно подвергалась критике, [8] ее идеи оказались чрезвычайно живучими и отразились во взглядах некоторых современных авторов на пассив

---

[5] В письменных стилях (научной прозе, публицистике, художественной литературе) трехчленный пассив составляет 20—30%, в устно-бытовой речи («прямая речь» художественных произведений) лишь около 10% общего количества страдательных структур.

[6] O. Behagel, указ. соч., стр. 210.

[7] H. C. von der Gabelentz, Über das Passivum, 1861, стр. 455; J. Wackernagel, Vorlesungen über Syntax, I. Reihe, Basel 1920, стр. 119, 135; G. Reichenkron, Passivum, Medium und Reflexivum in den romanischen Sprachen, Berliner Beiträge zur rom. Philol., Jena-Leipzig 1933, стр. 5.

[8] Против теории обратимости выступали еще Штейнталь (H. Steinthal, Über das Passivum, Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachw., Bd. 2, 1862, стр. 245); А. В. Попов (Синтаксические исследования, Воронеж, 1881; стр. 174); Ф. Финк (F. Finck, Der angeblich passivische Charakter des transitiven Verbs, Ztschr. f. vergl. Sprachforschung, Bd. 41, Göttingen 1907, стр. 241); И. Вильде (J. Wilde, Die passivischen und medialen Ausdrucksweisen objektiven Geschehens. Diss., Leipzig 1913, стр. 39); Из современных авторов — М. М. Гухман, Страдательный залог индоевропейских языков и проблема залоговой дифференциации, Труды ВИИЯ, 1945/I, стр. 21—24; H. Renicke, Das neuhochdeutsche Passiv, Zeitschr. f. deutsche Philol., Bd. 76, H. 3, 1957, Berlin. Bielefeld. München, стр. 307—308.

как на форму, в которой «нормальная» направленность действия «перевернута». [9]

«Гипноз» теории обратимости [10] является, очевидно, одной из причин того, что несмотря на обширную литературу по категории залога, [11] вопрос о специфических функциях пассива в современном немецком языке мало разработан. [12] В работах различных авторов встречаются лишь отдельные высказывания о причинах употребления пассива, в том числе и трехчленного, как например, потребность дифференцировать подлежащее и дополнение при формальном их совпадении, [13] потребность семантически подчеркнуть агенс [14] или, наоборот, отодвинуть агенс на задний план по сравнению с патиенсом, [15] потребность выделить наименование деятеля как новое в составе сообщения. [16]

Уже это краткое перечисление свидетельствует о разнообразии факторов, влияющих на употребление трехчленного пассива: дифференциация агенса и патиенса связана с синтактико-морфологическими моментами, подчеркивание агенса или патиенса — с семантическими факторами.

---

[9] M. Regula, Grundlegung und Grundprobleme der Syntax, Heidelberg 1951, стр. 119; H. Glinz, Die innere Form des Deutschen, Bern 1952, стр. 359—360; W. Jung, Kleine Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig 1955, стр. 209. Влияние теории обратимости сказывается и в терминологии: Normrichtung (Aktiv) — Umkehrrichtung (Passiv) — H. Becker, Deutsche Sprachkunde, Bd. 1, Leipzig 1941, стр. 40.

[10] М. М. Гухман, указ. соч. (1945), стр. 23.

[11] Большинство специальных исследований посвящено историческому изучению пассива, см. М. М. Гухман, указ. соч. (1954); F. Cuny, Der temporale Wert der passiven Umschreibungen im Althochdeutschen, Diss., Bonn 1905; K. Löffler, Das Passivum bei Otfrid und im Heliand. Diss., Borna-Leipzig, 1905; W. Schröder, Zur Passivbildung im Althochdeutschen, Beitr. zur Gesch. der deutsch. Spr. u. Lit. Bd. 77, H. 1. Halle Saale 1955; E. Wistrand, Über das Passivum, Göteborg 1941. Исследователей пассива современного немецкого языка интересовал, в основном, вопрос о грамматических значениях (временных, видовых) форм страдательного залога, а также конструкция sein + причастие II; см. Е. В. Гулыга, указ. дисс.; Е. А. Коленько, Конструкция sein с причастием II в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1951. A. B. Öberg, Über die hochdeutsche Passivumschreibung mit sein und werden, Lund 1907.

[12] На материале русского языка сопоставительное исследование страдательных и действительных оборотов произведено Е. А. Ивановой-Янковской в работе «Страдательные обороты в современном русском языке», канд. дисс., Л., 1952.

[13] Х. Габеленц, указ. соч., стр. 462. К. Г. Крушельницкая, Смысловая функция порядка слов в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1948, стр. 137—138; Е. А. Коленько, указ. дисс., стр. 145—146.

[14] Е. С. Борусевич, Страдательный залог (The Passive Voice) в современном английском языке, канд. дисс., М., 1947, стр. 126; L. Reiners, Deutsche Stilkunst, München 1944, стр. 167—168.

[15] Е. В. Гулыга, указ. дисс., стр. 4; Е. А. Коленько, указ. дисс. стр. 143—144.

[16] О. И. Москальская, Грамматика немецкого языка (теоретический курс), М., 1956, стр. 327.

Данная работа является попыткой исследовать на конкретном языковом материале условия, определяющие выбор трехчленного пассива вместо действительной конструкции.

Прежде чем приступить к исследованию трехчленного пассива, следует остановиться на термине *агенс*. В грамматической литературе наравне с данным термином употребляются термины *логическое подлежащее* и *деятель* без разграничения их логического и грамматического содержания. Смешение понятия реального деятеля («логическое подлежащее») с формально-грамматическим его выражением приводит к неправомерному утверждению о персонификации «логического подлежащего», выраженного неодушевленным существительным.[17] Чтобы избежать подобного смешения, следует термин *агенс* применять лишь в грамматическом смысле слова, т. е. как выражение в определенной форме (т. е. в форме подлежащего при действительном залоге, в форме предложного дополнения при страдательном залоге) в известной степени обобщенного значения (понятия источника действия).

Вопрос о грамматическом оформлении агенса трехчленной пассивной конструкции, т. е. об употреблении в его составе тех или иных предлогов, нами не рассматривается как не имеющий отношения к факторам, определяющим выбор залогов. Укажем лишь на то, что основным средством оформления агенса является предлог von (в художественных и публицистических текстах он встречается в 75%—80% случаев), предлог durch употребляется чаще всего в научной прозе, где образует около 50% трехчленных структур; что касается других предлогов, приводимых в грамматической литературе (seitens, mittels, mit и пр.), то они встречаются в единичных случаях, ввиду чего не могут рассматриваться как грамматическое средство оформления агенса.

Обусловленность употребления трехчленного пассива коммуникативными факторами. С точки зрения коммуникации (цели сообщения) большинство высказываний распадается на два члена или состава — на член, являющийся основой, отправным пунктом сообщения, тем «известным», о котором делается сообщение, и на член, который сообщает что-то новое об этом «известном». Уже давно было замечено, что одно и то же предложение может иметь разный смысл в зависимости от цели сообщения. Так, например, предложения «Иванов поехал в Москву» и «В Москву поехал Иванов» выражают один и тот же факт действительности, однако смысл их различен: в первом предложении сообщается, куда поехал Иванов, во втором предложении говорится о том, кто поехал в

---

[17] Е. В. Гулыга, указ. дисс., стр. 142; G. Reichenkron, указ. соч., стр. 5—6.

Москву. Это различие обусловлено разной целью сообщения, т. е. разным коммуникативным содержанием высказываний: в первом предложении основой, исходным пунктом сообщения является подлежащее («Иванов»), новым — группа сказуемого («поехал в Москву»); во втором предложении исходным пунктом является группа сказуемого, новым — подлежащее.

Хотя вопрос о коммуникативном членении предложения уже давно привлекает внимание грамматистов, он до настоящего времени еще мало исследован.[18] Между тем этот вопрос представляет, как на то указывает акад. В. В. Виноградов, несомненный интерес для синтаксиса, «особенно для синтаксиса стилистического».[19]

Учет коммуникативных факторов во многом способствовал выяснению таких частно-грамматических вопросов, как порядок слов в немецком и русском языках,[20] употребление артикля в немецком языке.[21] С выражением коммуникативного содержания предложения связана и категория залога.[22] Исследование показывает, что в подавляющем большинстве трехчленных пассивных конструкций (80—90%) патиенс имеет коммуникативную нагрузку данного, а агенс — нового,[23] между тем как в действи-

---

[18] О неразработанности вопроса коммуникативного членения предложения свидетельствует, в частности, и неустановившаяся терминология; для обозначения членов коммуникации разные авторы предлагают разные термины: «психологическое подлежащее» — «психологическое сказуемое» (данные термины, введенные сторонниками психологического направления в языкознании, в настоящее время устарели); «тема» — «рема» (A. Amman, Die menschliche Rede, T. 11, Berlin 1928, стр. 3; K. Boost, Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes, Berlin 1955); «функциональное или логическое подлежащее и сказуемое (A. H. Gardiner, The Theory of Speech and Language, Oxford 1932, стр. 273); «предмет высказывания» и само «высказывание» (H. Becker, указ. соч., стр. 143); «смысловое» или «познавательное» подлежащее и сказуемое (cognitional S—P — M. Sandmann, Subject and Predicate. A Contribution to the Theory of Syntax, Edinburgh 1954, стр. 255); «данное» — «новое» (К. Г. Крушельницкая, Смысловая функция порядка слов в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1948), «исходный пункт» — «новое» (О. И. Москальская, указ. соч.).

[19] В. В. Виноградов, Основные вопросы синтаксиса предложения, Вопросы грамматического строя, М., 1955, стр. 416.

[20] К. Г. Крушельницкая, указ. дисс.

[21] О. И. Москальская, Развитие артикля в древних германских языках. Автореф. докт. дисс., М., 1953; О. И. Москальская, указ. соч. (1956), стр. 121—127.

[22] На эту связь указывают К. Г. Крушельницкая (указ. дисс., стр. 139; О порядке слов в немецком языке. Иностранный язык в школе, № 1, 1957, стр. 19); О. И. Москальская, (указ. соч., 1956, стр. 327): Х. Ренике, указ. соч.; К. Baumgärtner, Zur Syntax der Umgangssprache in Leipzig, Akademie-Verlag Berlin 1959, стр. 58.

[23] В трактовке вопроса коммуникации, равно как и в критериях выделения членов коммуникации мы придерживаемся взглядов, изложенных К. Г. Крушельницкой (см. указ. работы, а также статью «К вопросу о смысловом членении предложения», Вопросы языкознания № 5, 1956).

тельных конструкциях агенс чаще всего бывает данным, а патиенс — новым: ср. Die Polizei (данное) hatte nur noch das kleine Mädchen gefunden (новое) (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, стр. 281) — Das kleine Mädchen (данное) war von der Polizei gefunden worden (новое). Таким образом, различие между действительными и страдательными конструкциями в большинстве случаев сводится к различию в коммуникативной нагрузке агенса и патиенса: если данным требуется представить агенс, а новым — патиенс, используется, как правило, действительный залог, если же данным является патиенс, а новым — агенс, часто употребляется страдательный залог.

Патиенс-данное трехчленных (как и двучленных) пассивных конструкций имеет тенденцию занимать первое место в предложении, образуя исходный пункт сообщения:

1. «Na, erlauben Sie mal», sagt Pinneberg wütend. «Wir sind kein gelber Verband! Wir werden nicht von den Arbeitgebern finanziert. Wir zahlen unsern Bundesbeitrag selber». (H. Fallada, Kleiner Mann, was nun? стр. 18).
2. Die Frau wurde von den Nachbarn zu Bett gebracht. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, стр. 432).
3. Madame Kethelsen ... war von ihrem verstorbenen Gatten mittellos im Leben zurückgelassen worden ... (Th. Mann, Buddenbrooks, стр. 83).

В приведенных примерах патиенс является исходным пунктом сообщения, агенс и сказуемое образуют состав нового.

Замена страдательного залога действительным приводит к несвойственному данному коммуникативному содержанию порядку слов или к изменению самого коммуникативного содержания:

Uns finanzieren nicht die Arbeitgeber.

Die Frau brachten die Nachbarn zu Bett.

Madame Kethelsen hatte ihr verstorbener Gatte mittellos im Leben zurückgelassen. В данных действительных конструкциях исходную позицию занимает патиенс в форме дополнения. Подобное положение прямого дополнения имеет в немецком языке ограниченное распространение и наблюдается лишь при усиленном смысловом весе дополнения [24] или подлежащего предложения в случае их эмфатического выделения или противопоставительного значения. В связи с этим порядок слов данных примеров оправдан лишь при изменении цели сообщения, т. е. при противопоставительном значении агенса (Uns finanzieren nicht die Arbeitgeber, sondern jemand anders. Die Frau brachten die Nachbarn, nicht aber ... zu Bett) или при выделении патиенса: Uns finanzieren nicht die Arbeitgeber (aber jemand anders finanzieren

---

[24] Ю. П. Неронова, Порядок слов в самостоятельном предложении современного немецкого языка, канд. дисс. Л., 1953, стр. 228—251.

sie); Die Frau brachten die Nachbarn zu Bett (das Kind — die Tante); Frau Kethelsen hatte ihr Gatte mittellos zurückgelassen, (aber Frau Müller hatte ihr Gatte ein großes Vermögen hinterlassen).

Таким образом, данные действительные конструкции представляют собой несамостоятельные в семантическом отношении высказывания, неадэкватные соответствующим страдательным, в которых ни агенс, ни патиенс семантически не выделяются.

Постановка агенса-нового на первое место действительной конструкции — Die Arbeitgeber finanzieren uns nicht; Die Nachbarn brachten die Frau zu Bett — не соответствует нейтральному стилю речи, признаком которого является, как известно, препозиция данного новому. Поэтому для нейтрального стиля речи агенс получит значение данного, патиенс — нового, что не соответствует коммуникативной нагрузке этих членов в соответствующих страдательных конструкциях.

Рассмотренные примеры показывают, что при патиенсе-исходном пункте сообщения и агенсе-новом трехчленные пассивные конструкции являются обычно единственным средством выражения и не могут быть заменены тождественными действительными оборотами из-за несвойственности нейтральному порядку слов исходного положения дополнения, форму которого принимает патиенс при глаголе в действительном залоге.

Страдательный залог, придающий патиенсу форму подлежащего, а агенсу — форму дополнения, позволяет, таким образом, согласовать нормы нейтрального порядка слов с потребностями коммуникативного оформления высказывания, т. е. ставить патиенс-данное перед агенсом-новым. В этом состоит одна из важнейших функций трехчленного пассива, которую можно назвать коммуникативной функцией, так как она связана с выражением коммуникативной нагрузки патиенса и агенса.

Действие этой функции распространяется на большинство случаев использования трехчленного пассива, а именно на те, где патиенс должен быть представлен исходным пунктом, а агенс — новым в сообщении при нейтральном стиле речи и семантически не подчеркнутом патиенсе (или агенсе). В иных условиях, например, при семантически подчеркнутом патиенсе-данном, а также при патиенсе-новом, выбор залоговых форм не определяется коммуникативными факторами. В таких случаях залоговые конструкции синонимичны:

1. Dieser Mann wurde von allen Kindern bewundert... (L. Renn, Adel im Untergang, стр. 23) — Diesen Mann bewunderten alle Kinder.

2. Er, er ganz persönlich, wurde von einem englischen Flieger verfolgt... (B. Kellermann, Der 9. November, стр. 272) — Ihn, ihn ganz persönlich, verfolgte ein englischer Flieger.

В данных примерах патиенс имеет усиленный смысловой вес

(что лексически выражается указательным местоимением — пример 1, повторением патиенса — пример 2), в связи с чем его исходное положение в форме дополнения не противоречит нормам нейтрального порядка слов и, следовательно, не препятствует употреблению действительного залога.

Залоговые конструкции синонимичны и при отсутствии исходного пункта сообщения (данного), т. е. в случае коммуникативной односоставности высказывания:

1. Bei Zwischenfällen während des Streiks in Paris wurden von unbekannten Tätern vier Moslems erschossen. («Vorwärts» Nr. 27; 1957, стр. 2). — Bei Zwischenfällen während des Streiks in Paris erschossen unbekannte Täter vier Moslems.

2. Eine vollständige Sammlung der bisher unveröffentlichten mathematischen Schriften von Karl Marx wird vom Moskauer Institut für Marxismus-Leninismus zur Herausgabe vorbereitet («Neues Deutschland» Nr. 161; 157; стр. 4) — Eine vollständige Sammlung der bisher unveröffentlichten mathematischen Schriften von Karl Marx bereitet das Moskauer Institut für Marxismus-Leninismus zur Herausgabe vor.

В обоих примерах патиенс является «основным новым», т. е. непосредственной целью сообщения, агенс, сказуемое и обстоятельственные члены (пример 1) — «второстепенным новым». Позиция патиенса — цели сообщения в конце предложения (пример 1) соответствует нейтральному порядку слов независимо от синтаксической функции патиенса, т. е. от того, является ли патиенс подлежащим (страдательный залог) или дополнением (действительный залог). Обе залоговые формы образуют конструкции, тождественные как по коммуникативному содержанию, так и по стилистической окраске.

Точно так же исходная позиция патиенса-цели сообщения (пример 2) эмфатична независимо от синтаксической функции патиенса; как подлежащее-новое (страдательный залог), так и дополнение-новое (действительный залог) в начале предложения вызывают эмфазу, в связи с чем обе залоговые конструкции примера 2 тождественны.

Наличие тождественных по коммуникативному содержанию и стилистической окраске залоговых пар доказывает, что выбор страдательного залога зависит не только от коммуникативных факторов. Существенную роль в выборе трехчленного пассива играют также морфологические и синтаксические факторы.

Обусловленность употребления трехчленного пассива морфологическими и синтаксическими факторами. Из морфологических моментов наибольшее значение для выбора трехчленного пассива имеет потребность дифференцировать агенс и патиенс при формальном их совпадении:

1. Sie waren nach Werder marschiert, wo sie von fünf Lastautos erwartet wurden (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, стр. 273) — . . . wo sie fünf Lastautos erwarteten.

2. Selbst Thomas war, bei aller Einsicht in den Geschäftsgang, von seinem Vater über diese Höhe im Unklaren gelassen worden . . . (Th. Mann, Buddenbrooks, стр. 246). — Selbst Thomas hatte, bei aller Einsicht in den Geschäftsgang, sein Vater über diese Höhe im Unklaren gelassen . . .

3. Eine ganze Reihe wird von dem Maschinengewehr neben uns umgelegt . . . (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, стр. 97) — Eine ganze Reihe legt das Maschinengewehr neben uns um.

Попытка заменить в данных примерах страдательный залог действительным приводит к двусмысленности высказывания: ввиду тенденции подлежащего предшествовать прямому дополнению последнее при отсутствии формальных признаков (падежных флексий, постпозиции подлежащему) может быть принято за подлежащее и, тем самым, привести к искажению смысла (примеры 1, 3). В примере 2 препозиция патиенса-дополнения, не имеющего признаков винительного падежа, приводит к неверному осмыслению той части высказывания, которая предшествует агенсу, форма именительного падежа которого (sein Vater), отличная от винительного, позволяет отождествить ее с агенсом. Подобное переосмысление (агенс $>$ патиенс) затрудняет понимание высказывания и диктует выбор страдательного залога вместо действительного.

В приведенных примерах страдательный залог выполняет морфологическую функцию дифференциации агенса и патиенса. Некоторые авторы склонны преувеличивать значение данной функции пассива. Так, например, Габеленц [25] считал ее основной функцией страдательного залога вообще, рассматривая пассив как своего рода компенсацию исчезнувших падежных флексий. С подобным взглядом нельзя согласиться, так как, во-первых, данная функция присуща только трехчленной форме пассива, составляющей, как известно, лишь 20—30% общего числа страдательных оборотов; во-вторых, совпадение форм агенса и патиенса наблюдается далеко не во всех случаях употребления трехчленного пассива (по нашим подсчетам, примерно в одной трети трехчленных страдательных конструкций). В-третьих, действие морфологической фукции трехчленного пассива ограничено случаями формального совпадения агенса и патиенса при предшествовании патиенса агенсу, так как препозиция агенса-подлежащего патиенсу-дополнению даже при отсутствии морфологических показателей именительного-винительного падежей в достаточной степени дифференцирует подлежащее от дополнения.

[25] H. C. von der Gabelentz, указ. соч., стр. 462.

Нельзя забывать и того, что нередко семантика самого высказывания дифференцирует агенс и патиенс: Dieses Gedicht hat Goethe geschrieben. Несмотря на отсутствие в подобных случаях формальных показателей именительного и винительного падежей, смысл высказывания однозначен. С другой стороны, нередко наблюдаются и обратные случаи, где, несмотря на наличие формальных признаков агенса и патиенса, употребление действительного залога невозможно (см. стр. 251).

К синтаксическим факторам, обусловливающим выбор страдательного залога вместо действительного, можно отнести потребность объединить два (или более) сказуемых, связанных с одним предметным понятием субъектной и объектной связью, в рамках простого предложения: [26]

1. Danach werde ich vom Regiment angefordert und fahre wieder ins Feld (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, стр. 204).

2. Also er ging hinein ins Haus und wurde vom Bahnwärter und seiner Frau zum Essen eingeladen (B. Kellermann, Totentanz, стр. 345).

Употребление в таких случаях действительного залога приводит к превращению простого предложения в сложное: 1a. Danach fordert mich das Regiment an, und ich fahre wieder ins Feld. 2a. Also er ging hinein ins Haus, und der Bahnwärter und seine Frau luden ihn zum Essen ein.

В письменных стилях речи, стремящихся к максимальному семантическому насыщению синтаксических единиц, предпочтение отдается более компактной конструкции с глаголом в страдательном залоге.

Той же цели лаконичного выражения служит и пассивный инфинитивный оборот:

1. Von Hitler besetzt zu werden ist ein Unglück (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, стр. 403).

2. Der General liebt es, von einem Mann in Uniform auch zu Hause bedient zu werden ... (B. Kellermann, Der 9. November, стр. 55).

Страдательные инфинитивные обороты не поддаются замене действительным залогом без изменения всей структуры предложения, т. е. без превращения инфинитивного оборота в придаточное предложение: Der General liebt es, daß ein Mann in Uniform ihn auch zu Hause bedient. Когда предложение не содержит указания на патиенс инфинитивного оборота, имеющего в таком случае обобщенно-личное значение (пример 1), замена страдательного залога действительным невозможна, так как выражающее данное значение местоимение man не может выполнять функции

[26] В этой функции употребление трехчленного пассива не отличается от двучленного.

дополнения, т. е. функции, свойственной патиенсу при действительном залоге.

Обусловленность употребления трехчленного пассива стилистическими факторами. Хотя в выборе трехчленного пассива стилистические моменты играют меньшую роль, чем коммуникативные или даже морфологические и синтаксические, было бы неверным отрицать их роль в выборе страдательного залога в немецком языке.

Из стилистических моментов наибольшее значение для выбора трехчленного пассива имеет потребность избежать непосредственного следования друг за другом существительных или местоимений, одинаковых по форме, но разных по синтаксической функции:

1. Damals war von der nationalistischen Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet worden (K. Mann, Mephisto, стр. 86) — Damals hatte die nationalistische Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet.

2. Ihm wurden ... von den höheren Offizieren die unangenehmsten Dinge gesagt (L. Renn, Adel im Untergang, стр. 196) — Ihm sagten die höheren Offiziere die unangenehmsten Dinge.

3. Eine Bodenwelle muß schon einen halben Meter hoch sein, ehe sie von ihnen gesehen wird. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, стр. 109) — Eine Bodenwelle muß schon einen halben Meter hoch sein, ehe sie sie sehen.

Замена страдательного залога действительным не меняет ни фактического, ни коммуникативного содержания данных примеров. Однако сравнение приведенных синонимичных залоговых пар показывает стилистическое преимущество трехчленного пассива, заключающееся в разном оформлении следующих друг за другом агенса и патиенса. При этом предложное оформление агенса при глаголе в страдательном залоге служит не только «благозвучию», но и более четкой структурной организации всего высказывания.

Функционально-стилистическая обусловленность употребления трехчленного пассива выражается в преимущественном употреблении известного типа трехчленных структур в том или ином функциональном стиле речи. Так, например, среди трехчленных конструкций художественной литературы выделяется довольно значительная группа примеров, не свойственных другим функциональным стилям. Сюда относятся случаи использования трехчленного пассива для образной характеристики предметов и явлений:

1. Als das Flugzeug aufsetzte, wurde der helle Lichtschein seiner Kabine von Schneeflocken umwirbelt, die man vorher gar nicht gesehen hatte (B. Kellermann, Totentanz, стр. 89).

2. Es war eine größere Gesellschaft, auf die Tony zuschritt, während Morten Schwarzkopf sich rechter Hand zu den großen Steinblöcken begab, die neben der Badeanstalt vom Wasser bespült wurden ... (Th. Mann, Buddenbrooks, стр. 126).

3. ... und jedesmal, wenn er die Steinabfälle zu Boden fallen ließ, wurde die Stille der Halle von einem dumpfen Echo erschüttert (R. Claudius, Menschen an unserer Seite, стр. 350).

В данных пассивных конструкциях патиенс характеризуется группой сказуемого, в которую входит агенс как необходимое (несвободное) дополнение глагола. Образность конструкций основана на образном сочетании агенса-существительного с глаголом-сказуемым, призванных вместе с другими членами предложения «зримо» воссоздать картину описываемой действительности.

При замене страдательного залога действительным глагольный признак распределяется между агенсом и патиенсом, вследствие чего последний характеризуется уже не с той интенсивностью, как при страдательном залоге: Als das Flugzeug aufsetzte, unwirbelten den hellen Lichtschen seiner Kabine Schneeflocken ... Сравнение данной действительной конструкции с соответствующей страдательной показывает, что грамматическая форма не безразлична для выражения оттенков более тонких, чем фактическое или коммуникативное содержание: придание патиенсу формы дополнения лишает его той специфической связи, которая существует между подлежащим-носителем признака и самим признаком (сказуемым). Данное обстоятельство, очевидно, имеют в виду те авторы, которые говорят об использовании трехчленного пассива для выделения патиенса и уменьшения роли агенса (см. стр. 248).

Употребление трехчленного пассива в роли характеристики патиенса привело к образованию стереотипных страдательных конструкций, в которых известный, ограниченный круг глаголов употребляется с таким же ограниченным кругом существительных в роли агенса.

По своей семантике данные конструкции обозначают психическое или физическое состояние лица:[27] Er wurde von Wut (Angst, Unruhe, Erregung, Zittern, Lachen) ergriffen (erfaßt, überwältigt, geschüttelt); vom Schlag (von den Worten) getroffen; von der Angst gelähmt, vom Tode heimgesucht (dahingerafft) и пр. Своеобразие подобных страдательных оборотов состоит в их образности, основанной на переносном значении сочетания переходного глагола с отвлеченным существительным.

1. Plötzlich wurde Marion von Unruhe und Angst erfaßt (B. Kellermann, Totentanz, стр. 225).

---

[27] На пассивные конструкции подобного содержания обратил внимание (на материале английского языка) М. С. Шапиро в работе «Пассивная конструкция в современном английском языке», канд. дисс., Л., 1947, стр. 159.

2. Es fehlte nicht viel, daß Hans Castorp aufs neue vom Lachen überwältigt wurde. (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. 1, стр. 22).

3. Hungermann wird plötzlich von einer bösen Ahnung ergriffen (E. M. Remarque, Der schwarze Obelisk, стр. 249).

4. Schon mein Oberst war vom Schlag getroffen worden (там же, стр. 373).

Хотя страдательный залог в подобных случаях и образует шаблонные выражения, его употребление фразеологически не связанно, т. е. при данных глаголах и агенсах возможно употребить и действительный залог: Unruhe und Angst erfassen ihn; eine böse Ahnung ergreift uns; ein schwerer Schlag traf ihn и т. д. Однако при этом агенс-новое занимает первое место в предложении и эмфатически выделяется.

Стилистическими потребностями вызывается, далее, употребление трехчленной пассивной конструкции с агенсом, вынесенным за рамку сказуемого:

1. Die Ermordung Marats wurde gemalt von dem Bürger David (L. Feuchtwanger, Die Witwe Capet, стр. 99).

2. Unsere Gedanken sind Lehm, sie werden geknetet vom Wechsel der Tage — sie sind gut, wenn wir Ruhe haben, und tot, wenn wir im Feuer liegen (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, стр. 204).

Вынесением агенса за рамку сказуемого достигается не только усиление семантического веса агенса,[28] но и иной ритмо-мелодический рисунок, чем в действительной конструкции и в трехчленной страдательной с агенсом, заключенным в рамку сказуемого: 1. Die Ermordung Marats malte der Bürger David. 2. Die Ermordung Marats wurde von dem Bürger David gemalt. 3. Die Ermordung Marats wurde gemalt von dem Bürger David.

Как показывает сравнение данных примеров, вынесение агенса-дополнения за рамку сказуемого вызывает увеличение числа речевых тактов и фразовых ударений за счет образования сказуемым речевого такта с усиленным ударением в конце его, т. е. на причастии II (пример 3), в то время как при глаголе в действительном залоге (пример 1) и при полной рамочной конструкции (пример 2) сказуемое не образует речевого такта и не несет усиленного фразового ударения.

Свойство трехчленного пассива с агенсом, вынесенным за рамку сказуемого, увеличивать количество речевых тактов может использоваться в целях художественно-эстетического оформления высказывания для придания ему интонационной расчлененности, некоторой замедленности темпа, размеренности, характерных для эпического стиля повествования.

Со стилистическими потребностями связано использование трехчленного пассива с неполной рамкой и в том случае, когда

---

[28] О. И. Мокальская, указ. соч. (1956), стр. 328.

агенс или сказуемое распространены рядом определителей; вынесением агенса за рамку сказуемого достигается увеличение художественного эффекта определителей: Er war noch nie vorher in seinem Leben so einschneidend, so unfaßbar, so unheilbar getroffen worden, weder von Kugeln im Fleisch noch von Unglück im Herzen (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, стр. 206).

Из функционально-стилистических особенностей трехчленного пассива следует еще указать на его редкое употребление в разговорной речи.

В письменных стилях речи относительная частотность трехчленного пассива примерно в два раза выше, чем в устной речи.[29] Более редкое употребление трехчленного пассива в разговорной речи объясняется несколькими причинами: 1) эмфатичностью прямой речи, требующей постановки агенса-нового перед патиенсом-данным, чем устраняется одна из основных функций трехчленного пассива — выражать патиенс-данное и агенс-новое при нейтральном стиле речи; 2) особенностью разговорной речи не называть те понятия, которые явствуют из ситуации; 3) небольшим удельным весом (13%) в прямой речи описаний процессов, связанных с известным моментом настоящего или прошедшего времени,[30] конкретизацией которых может служить трехчленный пассив.

Выводы

1. Наиболее важной функцией трехчленного пассива является коммуникативная функция, т. е. выражение патиенса-исходного пункта сообщения и агенса-нового при нейтральном стиле речи. В данной функции страдательный залог выступает средством согласования коммуникативной нагрузки патиенса и агенса с нормами нейтрального порядка слов, так как позволяет ставить патиенс-данное перед агенсом-новым без нарушения нормального порядка слов (Wir werden nicht von den Arbeitgebern unterstützt), как это наблюдается при действительном залоге (Uns unterstützen nicht die Arbeitgeber) из-за эмфатичности или дополнительной семантической значимости исходного положения прямого дополнения. В данной функции страдательный залог является единственно возможным средством выражения и, следовательно, не может быть заменен действительным залогом.

---

[29] Числовое отношение трехчленных структур к двучленным в разных функциональных стилях следующее: в научной прозе — 186 : 634; в публицистике — 114 : 405; в разговорном языке («прямая речь» художественных произведений) — 37 : 294; в авторской речи художественных произведений — 359 : 1092.

[30] Большинство пассивных конструкций прямой речи (75%) выражает постоянные, возможные, необходимые, условные, нереальные или соотнесенные с будущим временем действия, которые не нуждаются в конкретизации агенсом.

2. Другой функцией трехчленного пассива является морфологическая функция дифференциации патиенса и агенса при формальном их совпадении и при предшествовании патиенса агенсу (Sie wurden von fünf Lastautos erwartet).

3. Трехчленный пассив (как и двучленный) может использоваться для объединения нескольких сказуемых, по-разному связанных с одним предметным понятием — объектной и субъектной связью — в рамках простого предложения в целях «экономии средств» при построении высказывания (Danach werde ich vom Regiment angefordert und fahre wieder ins Feld). Той же цели служит и пассивный инфинитивный оборот (Von Hitler besetzt zu werden ist ein Unglück).

4. Стилистическая функция трехчленного пассива проявляется при использовании страдательного залога для предотвращения непосредственного следования друг за другом одинаковых форм существительных (или местоимений) с разным синтаксическим значением (Damals war von der nationalistischen Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet worden). Стилистическими факторами объясняется и уптребление трехчленного пассива в роли образной характеристики патиенса в художественной литературе (Die Stille wurde von einem dumpfen Echo erschüttert. Er wurde von einer rasenden Wut erfaßt). Употребление трехчленного пассива с агенсом, вынесенным за рамку сказуемого, может вызываться следующими стилистическими потребностями: потребностью увеличить количество речевых тактов для придания высказыванию интонационной расчлененности и замедленности темпа, свойственных эпическому стилю повествования (Die Ermordung Marats wurde gemalt von dem Bürger David); потребностью увеличить художественный эффект определителей агенса или сказуемого.

5. Трехчленные пассивные конструкции синонимичны действительным конструкциям в следующих случаях: а) при патиенсеновом (цели сообщения) (Während des Streiks wurden von unbekannten Tätern vier Moslems erschossen. — Während des Streiks erschossen unbekannte Täter vier Moslems); б) при патиенсе-данном с подчеркнутым семантическим весом (выделение, противопостановление) — Dieser Mann wurde von allen Kindern bewundert. — Diesen Mann bewunderten alle Kinder.

KOLMELIIKMELISE PASSIIVI KASUTAMISEST KAASAEGSES SAKSA KEELES

H. Berner
Saksa keele kateeder

Resümee

Käesolevas artiklis on esitatud kolmeliikmelise passiivi spetsiifilised funktsioonid, mis tingivad selle kasutamist aktiivi asemel.

Toodud uurimised näitavad, et kolmeliikmelise passiivi tähtsaimaks funktsiooniks on kommunikatiivne funktsioon, s. t. lause (kommunikatsiooni) lähte- ja sihtpunkti väljendamine. Passiivi kasutatakse peamiselt siis, kui lause lähtepunktiks on patiens, sihtpunktiks aga agens: *Wir werden nicht von den Arbeitgebern unterstützt.* Nimetatud funktsioonis kooskõlastab kolmeliikmeline passiiv lause kommunikatiivse tähenduse neutraalse sõnadejärjekorra normidega, kuna otsene sihitis (patiens aktiivikonstruktsioonis) lause alguses kutsub tavaliselt esile emfaatilisust: *Uns unterstützen nicht die Arbeitgeber.*

Kolmeliikmelise passiivi teiseks funktsiooniks on morfoloogiline funktsioon: patiens'i ja agens'i diferentseerimine nende formaalse kokkulangemise puhul: *Sie wurden von fünf Lastautos erwartet. — Sie erwarteten fünf Lastautos.* Kolmeliikmelise passiivi stilistiline funktsioon väljendub selle kasutamisel vormilt sarnaste, kuid süntaktiliselt erinevate nimi- või asesõnade vahetu järgnemise vältimiseks: *Damals war von der nationalistischen Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet worden. — Damals hatte die nationalistische Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet.*

Kolmeliikmelised passiivikonstruktsioonid on sünonüümsed aktiivikonstruktsioonidega järgmistel juhtudel: 1) kui patiens on lause sihtpunktiks: *Während des Streiks wurden von unbekannten Tätern vier Moslems erschossen. — Während des Streiks erschossen unbekannte Täter vier Moslems;* 2) kui patiens-lähtepunkt on semantiliselt rõhutatud: *Dieser Mann wurde von allen Kindern bewundert. — Diesen Mann bewunderten alle Kinder.*

ÜBER DEN GEBRAUCH DES DREIGLIEDRIGEN PASSIVS IN DER GEGENWÄRTIGEN DEUTSCHEN SPRACHE

H. Berner

Zusammenfassung

In der vorliegenden Mitteilung werden die dem dreigliedrigen Passiv eigentümlichen Funktionen dargelegt, in denen es dem Aktiv ungleichwertig ist und durch das letztere nicht ersetzt werden kann.

Unsere Untersuchungen haben ergeben, daß die wichtigste Funktion des dreigliedrigen Passivs die kommunikative Funktion ist, in der das Passiv als Ausdrucksmittel des Mitteilungswertes (der kommunikativen Bedeutung) einer Aussage auftritt. Bildet Patiens den Ausgangspunkt, Agens aber den Zielpunkt einer Aussage, so wird bei neutraler Wortfolge und semantisch unbetontem Patiens vorwiegend das dreigliedrige Passiv gebraucht: *Wir werden nicht von den Arbeitgebern unterstützt.* In der genannten Funktion ermöglicht das Passiv den Mitteilungswert einer Aussage mit den Normen der neutralen Wortstellung in Übereinstimmung zu bringen, da ja das direkte Objekt (Patiens in der Aktivkonstruktion) in Anfangsstellung semantisch hervorgehoben wird oder der ganzen Aussage eine emotionelle Färbung verleiht: *Uns unterstützen nicht die Arbeitgeber.*

Die morphologische Funktion des dreigliedrigen Passivs besteht in der Differenzierung des Patiens und Agens bei ihrem formellen Zusammenfall: *Sie wurden von fünf Lastautos erwartet. — Sie erwarteten fünf Lastautos.*

Das dreigliedrige Passiv in stilistischer Funktion dient zur Vermeidung der Anhäufung von formell gleichen, syntaktisch verschiedenen Nomina: *Damals war von der nationalistischen Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet worden. — Damals hatte die nationalistische Presse die große Hetze gegen ihn eröffnet.*

Dreigliedrige Passivkonstruktionen können als Synonyme entsprechender Aktivkonstruktionen betrachtet werden, 1) wenn Patiens den Zielpunkt der Aussage bildet: *Während des Streiks wurden von unbekannten Tätern vier Moslems erschossen. — Während des Streiks erschossen unbekannte Täter vier Moslems;* 2) bei semantisch betontem Patiens-Ausgangpunkt: *Dieser Mann wurde von allen Kindern bewundert. — Diesen Mann bewunderten alle Kinder.*

J. ZMIGRODSKI FOND TRÜ TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS

R. Parmas

TRÜ Teaduslik Raamatukogu

Joseph Zmigrodski (1858—1936) kuulub möödunud sajandivahetuse Tartu teatrielu omapäraseimate kujude hulka, ehkki tema nimi laiemale üldsusele on jäänud peaaegu tundmatuks.

Zmigrodski pärines Peterburis asuvast poola perekonnast. Kõrgema hariduse omandas ta Tartu ülikoolis, kus õppis algul arsiteadust (1880—1883), hiljem vene keelt ja kirjandust (1884—1887).[1] Lõpetanud ülikooli kandidaadikraadiga vene keele ja kirjanduse alal, tegutses ta rea aastate vältel pedagoogina õpetajate seminaris, Kollmanni gümnaasiumis ja kubermangugümnaasiumis.[2] Saavutanud päranduse teel ainelise kindlustatuse, loobus ta kutsetööst ja pühendus teda juba nooruses huvitanud teatrialasele ja kirjanduslikule tegevusele.[3]

Zmigrodski huvidering on olnud äärmiselt lai ja mitmekesine. Huvi ajaloo ja kirjanduse vastu lülitas ta tihedalt 1897. a. Tartu ülikooli juures asutatud teaduslik-kirjandusliku ühingu (Ученолитературное общество) tegevusse. Ühing, mille liikmeskond koosnes peamiselt ülikooli professorkonnast ja Tartu koolide õpetajatest, seadis oma eesmärgiks teostada uurimisi eeskätt ajaloo, kirjanduse ja õigusteaduse vallas ning tutvustada neid ühingu koosolekutel.[4] Alates 1902. aastast kuulub ka Zmigrodski ühingu liikmete hulka ja on siitpeale ühingu tegevuse lõpuni (1917) sellest nõukogu liikmena väikeste vaheaegadega osa võtnud.[5]

Ühingus on Zmigrodski esinenud terve rea lühemate või ulatuslikumate ettekannetega, mis on avaldatud ühingu väljaannetes, peale nende kaasaegses ajakirjanduses ja levitatud ka separaati-

---

[1] Personal d. K. Universität zu Dorpat 1880—1887, Dorpat 1880—1887.

[2] A. Hasselblatt u. G. Otto, Album Academicum d. K. Universität Dorpat, Dorpat 1889, lk. 772, Nr. 10 878.

[3] Joseph Zmigrodski. — «Deutsche Zeitung» 1936, 11. Jan.

[4] Сборник Учено-Литературного Общества при И. Юрьевском университете, т. 1, 1898, lk. 7.

[5] Vt. sealsamas, т. 6—23, 1903—1917.

dena.[6] Neile lisanduvad veel paar kirjandusalast kirjutist[7] ja lühemat ajalooalast artiklit[8] ta eluaastate lõpul.

Sellega vahest ehk piirdubki Zmigrodski publikatsioonide loetelu, mis oma võrdlemisi ahta ulatusega ei tarvitse siiski lõplikult iseloomustada tema uurimuslikku tegevust. Kalduvus ajalooalastele otsingutele peegeldub mõnevõrra juba loetletud artiklites, ent teostub lõppakordina aastate vältel kulgenud töös Tartu bürgermeistri J. J. Sahmeni (1700—1769) dokumentidekogu uurimises. Sahmeni mitmeköiteline kogu koosneb rohketest Tartu ajalugu valgustavatest originaaldokumentidest ja nende koopiatest[9], sealhulgas ulatuslikumaid on poola aega peegeldav kaheosaline «Das alte Dorpat . . .»[10] aastatest 1759—1764. Nimetatud kogu on olnud Zmigrodski eriliseks huviobjektiks: köite esimene osa on tema poolt varustatud rohkete täiendavate märkustega dokumentides nimetatud isikute ja sündmuste kohta, kogu köide on aga varustatud ajavahemikul 1926—1929 koostatud üksikasjaliku isikunimede ja aineregistriga 46 lehel.[11]

Valdavama osa oma energiast, armastusest ja muuhulgas ka varandusest pühendas Zmigrodski teatrialasele tegevusele. Juba nooruses tundis ta kutsumust esineda laval ja üliõpilaspõlves täitis ta rida näidendiosasid.[12] Oma andumuse ja unistused realiseeris Zmigrodski 1892. a. teatrihoone ehitamisega Kalevi tänavale vene kirjaniku V. A. Sõllogubi endisele krundile (praegu Tartu Rajooni Kultuurimaja). Ülikooli arhitekti R. Guleke plaanide kohaselt valminud hoone oli avara ja õnnestunud sisearhitektuuriga ning kujunes Tartu moodsaimaks ja suurimaks, ainsaks spetsiaalseks teatrihooneks, mis pidi pakkuma soodsaid esinemisvõimalusi kohalikku-

---

[6] И. Змигродский, Гоголь на сценах города Юрьева Лифляндской губернии. — Sealsamas, т. 6, 1903, lk. 5—35.

И. Змигродский, О произведении Жуля Верна «Un drame en Livonie». — Sealsamas, т. 10, 1906, lk. 50—92.

И. Змигродский, Город Юрьев Лифляндской губернии и Высочайший Манифест 14 декабря 1766 года. — Sealsamas, т. 12, 1907, lk. 129—186; т. 13, 1908, lk. 173—240; т. 14, 1909, lk. 81—190.

И. Змигродский, Об одной книге из библиотеки Наполеона I. — Sealsamas, т. 16, 1910, lk. 41—50.

И. Змигродский, О наказе города Юрьева в XVIII столетии. — Sealsamas, т. 23, 1917, lk. 129—159.

[7] И. Змигродский, «Сборник статей для чтения, пересказа и заучивания наизусть . . .» Рецензия. — «Прибалтийский листок» 1894, № 1—3.

И. Змигродский, Памяти В. А. Жуковского. Юрьев, 1902.

[8] J. Zmigrodski, Ein Eingesandt zu den Schlussbetrachtungen über den «Opferstein». — «Dorpater Zeitung» 1931, 13. Juni.

J. Zmigrodski, Vor 150 Jahren. Erster Anlauf zur Bildung einer «bürgerlichen Clubbe». Aus den Dorpater Stadtprotokollen. — Sealsamas, 1931, 7. Nov.

[9] Eesti biograafiline leksikon III, Tartu 1928, lk. 444.

[10] ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA), f. 995, nim. 1, s.-ü. 27 855.

[11] RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 27 856.

[12] J. Zmigrodski, Kurze Chronik eines Theatergebäudes. TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakond (TRKO), Zmigr. 66, l. 7.

dele isetegevuslastele ja külalistruppidele.[13] Järgnevatel aastatel ongi tänu Zmigrodski Uuele Teatrile teostunud terve rida külalisetendusi eeskätt Peterburi teatrite tookord vägagi silmapaistvate näitlejate poolt, nagu V. Dalmatov, G. Fedotova, M. Pissarev jt.[14] Viimased osutasid vaieldamatult suure teene klassikalise näitekirjanduse tutvustamisel Tartu publikule seniste mitmeti vähevääruslike kohalike etenduste kõrval Saksa Käsitööliste Seltsi Suveteatris. Samaaegselt vene teatri suurkujudega on Uues Teatris esinenud ka terve rida Tartu isetegevuslasi (Miina Härma laulukoor, «Vanemuise» selts, vene üliõpilased) ja külalisi Lätist, Poolast ning mujalt. Uue Teatri tegevusest pakub olemasoleva trükitud materjali kõrval (kohalikus ajakirjanduses ilmunud lühiartiklid) huvitavat pilti ka Zmigrodski arvatavasti 1930. a. koostatud käsikiri — värssjutustus teatri ajaloost, mis kannab muuseas üsnagi iroonilist alapealkirja «Zum zwanzigjährigen Jubiläum seines Nichtbestehens» [15] ja kajastab nii teatri kui ka sellele lähedal seisnud isikute käekäiku teatri asutamisest alates. Nii käsikirjas kui ka kaasaegses ajakirjanduses peegeldub ilmekalt Uue Teatri paraku ebavõrdne võitlus oma olemasolu pärast kohalike saksa seltsidega. Opositsioon saksa ringkondadega, lõhenemine Tartu küllaltki rohkearvulises vene seltskonnas tingisid teatri vähese külastatavuse, mida omakorda põhjustas ka teatrihoone suhteliselt tagasihoidlik kasutamine kohalike isetegevuslaste poolt. Zmigrodski sattuski järk-järgult suurematesse ainelistesse raskustesse ja pärast mitmekordseid asjatuid katseid õnnestus tal teatrihoone müüa 1909. a. «Ressource» seltsile.[16]

Siitpeale jätkus Zmigrodski tegevus üsnagi tagasihoidlikes avaldustes. Ajavahemikul 1911—1917 töötas ta ülikooli raamatukogus algul kantseleiametnikuna, hiljem raamatukoguhoidja vanemabina.[17] Kaotanud I maailmasõja ajal oma varandused, elas ta kuni elu lõpuni tagasitõmbunud üksiklasena, elatudes peamiselt oma raamatukogu ja mitmesuguste kollektsioonide müügist.[18]

* * *

[13] G. N [a e l a p e a], Jooni Tartu teatriajaloost. — «Olion» 1931, nr. 5/6, lk. 225—226.

[14] L. K r i g u l, Eesti teatri sidemeist vene teatriga. — Eesti Nõukogude Teater II, Tallinn 1956, lk. 142—165.

[15] J. Z m i g r o d s k i, Kurze Chronik eines Theatergebäudes. TRKO, Zmigr. 66.

[16] J. Z m i g r o d s k i, Kurze Chronik eines Theatergebäudes. TRKO, Zmigr. 66, l. 24.

[17] Личный состав И. Юрьевского Университета 1911—1916, Юрьев 1911—1916.

[18] В. А л е к с е е в, Иосиф Иосифович Змигродский. — «Вести дня» 1936, 9 янв.

Zmigrodski järelejäänud ja teadaolevad materjalid iseloomustavad teda kui mitmekesiste huvidega kollektsionääri. Tema teatrialaseid, ajaloolise sisuga jm. raamatuid leidub rohkesti nii endise Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus, TRÜ Teaduslikus Raamatukogus, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis kui ka paljudes erakogudes, kuhu nad on sattunud võrdlemisi pika aja vältel ostude ja annetuste teel. Rohkesti on Zmigrodski huvi paelunud nii ühiskondlik-poliitilise, ajaloo- kui ka kirjandusalase sisuga artiklid kaasaegses ajakirjanduses. Kogutud ajaleheväljalõikeid on ta tähelepanuväärse täpsuse ja korrektsusega korraldanud üksikuteks vihkudeks või tsükliteks ja neid leidub rohkesti nii Teaduslikus Raamatukogus kui ka Kirjandusmuuseumi fondides.

Huvi Tartu ajaloo vastu on Zmigrodskit innustanud arvatavasti sajandivahetusel koostama fotoalbumit Tartu tähtsamatest tänavatest ja hoonetest.[19] Album koosneb 94-st tehniliselt igati õnnestunud fotost, mis pakuvad väärtuslikku ja huvitavat pilti tolleaegse Tartu üldilmest. Iga foto, s. o. iga maja või hoonetegrupi (jäädvustatud on ka ühiskondlik-poliitilisi sündmusi, nagu 1906. a. duumavalimised ülikooli aulas) on koostaja varustanud korrektse kirjeldusega nende ajaloost ja omanikest, milleks ta on andmeid kasutanud mitmesugustest teatmeteostest, ajalooalastest uurimustest ja arhiividokumentidest (leidub sissekandeid ka 1930-ndate aastate daatumitega). Sageli on siia juurde lisatud ka fotod majade valdajatest või nendes elanud tähelepanuväärsetest isikutest. Kollektsiooni on ta 1935. a. müünud Eesti Rahva Muuseumile.

Zmigrodski teatrialased kollektsioonid jagunevad seni teadaolevail andmeil ENSV TA Etnograafia Muuseumi, ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja TRÜ Teadusliku Raamatukogu vahel. Silmapaistev on nende materjalide hulgas Saksa Käsitööliste Seltsi Suveteatri fotokogu [20], mis sisaldab 285 fotot Suveteatri hoonetest, näitlejatest, lisaks kaasaegsetest kirjanikkudest ja heliloojatest. Fotod on Zmigrodski omandanud sajandi algul surnud endiselt Suveteatri näitlejalt A. Techilt, korraldanud need lühikest aega enne oma surma albumiks ja müünud Saksa Käsitööliste Seltsile, kust see koos seltsi teiste materjalidega anti üle praeguse Etnograafia Muuseumi valdusse.

ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondides säilitatakse Zmigrodski enda poolt koostatud ajaleheväljalõigete, kuulutuste, afišide jne. mappi [21], mis sisaldab materjali ajavahemikust 1885—1913 ja peegeldab tema enda teatrialast tegevust nii Uues Teatris kui ka paljudel isetegevusõhtutel.

TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas leiduvad Zmigrodski materjalid moodustavad ulatuslikuma osa ta kollekt-

---

[19] ENSV TA Etnograafia Muuseum (EM), fotokogu nr. 738.
[20] EM, fotokogu nr. 921.
[21] RAKA, f. 4015, nim. 1, s.-ü. 4.

sioonidest [22], hõlmates ajavahemikku 1794—1930. Omandatuna peamiselt 1923. a. ostu teel, pakuvad need kokku 10 934 lehel mitmekülgseid ja põhjalikult läbitöötatud andmeid eeskätt Tartu teatrielust möödunud sajandi 50-ndatest aastatest kuni käesoleva sajandi esimese kümnendini. Eriti põhjalikult peegeldub siin Tähtvere mõisa kõrtsis asunud nn. teatri «Novum» repertuaar, Saksa Käsitööliste Seltsi Suveteatri (Sommertheater des Deutschen Handwerker-Verein), Talveteatri (Winter-Theater) ja Zmigrodski Uue Teatri (Новый театр) tegevus. Ainult üksikute ajaleheväljalõigete näol on esindatud «Vanemuise» seltsi tegevus, ilmselt tingitud kollektsionääri eesti keele mittetundmisest. Kõikide nimetatud teatrite kohta on Zmigrodski koostanud mitmesuguseid kartoteeke, milles peegeldub eeskätt teatrite repertuaar (nii kronoloogiliselt kui ka alfabeetiliselt), aga samuti on sinna märgitud ka teatrites esinenud näitlejad. Kartoteekide materjale täiendavad paralleelselt rohkearvulised ja ammendavad väljakirjutused, väljalõiked ja fotokoopiad kaasaegsetest ajalehtedest ja ajakirjadest, mis on korraldatud tähelepanuväärse korrektsusega ja varustatud täpsete bibliograafiliste aadressidega. Väärtuslikuks lõiguks Zmigrodski materjalide hulgas on nii originaalsed kui ka fotokopeeritud afišid kirjeldatud teatrite enamiku etenduste kohta. Afišside ja kavalehtede kogu on kollektsionäär täiendanud veel paljude ühikutega sajandi lõpu Peterburi teatrite, mitmesuguste kohapealsete isetegevuslike etenduste, aga samuti ka Tallinna ja teiste linnade teatrietenduste osas. Kahjuks moodustavad need sisult juhusliku tsükli. Samuti kannavad juhuslikku ilmet väljakirjutused peamiselt kohalikkudest saksa ajalehtedest teatritegevuse kohta Viljandis, Narvas, Pärnus, Võrus, Riias, Liibavis, Miitavis ja mujal.

Kogu fond jaguneb materjali laadi järgi nelja gruppi: 1) kartoteegid, 2) afišid, kavalehed, kuulutused ja kutsed, 3) ajaleheväljalõiked ja 4) mitmesugused käsikirjalised ja muud materjalid. Niisuguse jaotuse on põhjustanud materjali säilitamistingimused ja ka Zmigrodski enda poolt grupeeritud ühikud. Säilitamisühikud, mille arv fondi piirides ulatub 67-ni, on põhiliselt moodustatud juba kollektsionääri enda poolt ja järjestatud kronoloogiliselt. Kuivõrd üksikud säilitamisühikud peegeldavad üksikute teatrite repertuaari, näitlejate koosseisu, lavastuste kriitikat ajakirjanduses jne., annab kronoloogiline järjestus pildi teatrite tegevusest ajaloolisest aspektist. Kronoloogiliselt on järjestatud materjal ka säilitamisühikute piirides, välja arvatud repertuaari alfabeetilised abikartoteegid (Zmigr. 2, 7, 9, 11), mis hõlbustavad teiste samasisuliste kartoteekide kasutamist.

Üksikasjalikuma pildi TRÜ Teaduslikus Raamatukogus leiduvast Zmigrodski fondist annab järgnev annoteeritud nimestik.

---

[22] TRKO, Zmigr. 1—67.

Zmigr. 1. «Novumi» repertuaar 29. V 1860 — 31. VII 1862, 28. V 1864 — 22. VIII 1869. 735 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud näidendi pealkiri (autor ja muud andmed sageli puuduvad) ja (esi)etenduse kuupäev. Järjestus on kronoloogiline ja grupeeritud aastate kaupa. Osa sedeleid on varustatud Zmigrodski märkustega (punase tindiga): «Gewesen», «Gewesen, hübsches Stück, Sudhaus spielt schön», «Kein Beifall» jne.

Zmigr. 2. «Novumi» repertuaar 1858—1869. 430 l.

Sedelid (10,5 × 13,5 cm) on varustatud lavateose täpse kirjega (autor, pealkiri, alapealkiri) ja etenduste (ka kordusetenduste) kuupäevadega. Sedelid on järjestatud pealkirjade järgi alfabeetiliselt ja sageli varustatud täiendavate märkustega etenduse koha, näitlejate austamisõhtute jm. kohta.

Zmigr. 3. «Novumi» repertuaar 15. VI 1869 — 24. VIII 1869. 23 l.

Sedelid (10,5 × 13,5 cm) annavad näidendi täpse kirje, (esi)etenduse kuupäeva ja mõningaid andmeid peaosaliste kohta. Järjestatud kronoloogiliselt. Iga sedel on varustatud märkusega: «Theater in «Novum». 1869. Dir. Franziska Liebisch.»

Zmigr. 4. «Novumi» näitlejad 1858.—1869. a. 286 l.

Igal sedelil (13,5 × 21,5 cm) on märgitud näitleja nimi (sageli ilma initsiaalideta, mõnikord aga andmetega näitleja päritolu kohta), esinemise daatum ja näidendiosa nimi. Kõik andmed on esitatud kronoloogiliselt, näit.:
Meyer, Fil
[18] 59, VII : 12 Aennchen, 10 Hedvig, 13 ein Page jne.
või
Sudhaus, Mathilde, Frl. vom Stadttheater zu Mainz.
[18] 59, VII : 26 Iduna, 29 Jane Eyre, 31 Clotilde.
VIII : 2 Regina Formann, 4 Preciosa jne.
Sedelid on järjestatud alfabeetiliselt.

Zmigr. 5. «Novumi» kavalehtede fotokoopiad ja etenduste osatäitjad 29. V 1858 — 3. IX 1869. 480 l.

Sedelitele (21,5 × 13,5 cm) on kleebitud «Novumi» afišside ja kavalehtede fotokoopiad (esi- ja kordusetenduste kohta). Kui afišsidel vastavad andmed puuduvad, siis on sedelitel märgitud iga etenduse kohta eraldi osalised ja osatäitjad. Sedelid on järjestatud esietenduste järgi kronoloogiliselt.

Zmigr. 6. Etendused Käsitööliste Seltsis 10. VII 1869 — 28. VIII 1869. 15 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud etenduse kuupäev ja teose pealkiri, järjestatud kronoloogliselt. Osal sedelitel on Zmigrodski märkused: «Gewesen», «Handwerkerverein», «3 sehr hübsche Stücke, das letzte besonders» jne.

Zmigr. 7. Etendused Käsitööliste Seltsis 10. VII 1869 — 28. VIII 1869. 16 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on peale näidendi täpse pealkirja ja etenduste daatumite märgitud: «Dorpater Handwerkerverein. Открытая сцена. 1869. Franziska Liebisch». Sedelid on järjestatud pealkirjade alfabeedis.

Zmigr. 8. Suveteatri uuslavastused 1878.—1903. a. 26 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud aasta, märkus «Нов. пьесы» ja selle järel aasta jooksul lavale tulnud näidendid pealkirjade alfabeedis. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 9. Suveteatri repertuaar 1870.—1903. a. 2295 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on antud näidendite enam-vähem täpne kirje ja etenduste daatumid. Sedelid on järjestatud pealkirjade alfabeedis.

Zmigr. 10. Suveteatri repertuaar 26. IV 1892 — 1. IX 1899. 44 l.

Iga aasta piirides on sedelil (9,5 × 18,5 cm) antud kronoloogilises järjestuses etenduste daatumid ja lavateoste pealkirjad, kusjuures esietendused on alla kriipsutatud. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 11. Viitesedelid «Novumis» ja Suveteatris lavastatud näidendite teistele pealkirjadele. 191 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud näidendite muudetud või kahekordse pealkirja teine pealkiri viitega esimesele pealkirjale, mille järgi sedelid on järjestatud Zmigr. 2, 7 ja 9. Sedelid on järjestatud alfabeetiliselt.

Zmigr. 12. Suveteatri repertuaar ja näidendite osatäitjad 21. VI 1870 — 3. IX 1886. 376 l.

Sedelitel (21,5 × 13,5 cm) on näidendi täpne kirje ja näidendi tegelaste nimed koos osatäitjatega. Igal sedelil on eraldi registreeritud näidendi esietendus ja kordusetendused ühe hooaja vältel. Järjestus kronoloogiline.

Zmigr. 13. Lühiettekanded Käsitööliste Seltsis ja Suveteatris 28. VIII 1869 — 1. IX 1903. 123 l.

Sedelitel (13,5 × 10,5 cm) on registreeritud mitmesuguse kavaga õhtute repertuaar: laulud, tantsud, muusikalised ettekanded, deklamatsioonid jne. Igal sedelil on märgitud ettekantud teose või lühipala pealkiri, kusjuures täpsem määrang ja iseloomustus sageli puuduvad. Edasi järgneb ettekande daatum, vahel harva ka esineja nimi, kellaaeg ja koht. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 14. Märkmed Suveteatri lavastuste esitamissageduse kohta umb. 1870.—1881. a. 18 l.

Mitmesuguste märkmetega lehed (13,5 × 21,5 cm), millel leidub statistilisi andmeid Suveteatri repertuaari kohta. Kolm lehte on varustatud pealkirjaga «In der zwölfjährigen Theaterperiode wurden wiederholt, aufgeführt und zwar» ja sellele järgneb näidendite loetelu vastavalt nende esitamissagedusele. Loetelu lõpus on märgitud nimi E. Toepffer ja daatum dets. 1881.

Zmigr. 15. Suveteatri näitlejad 1870.—1881. a. 11 l.

Üksikutel lehtedel (13,5 × 21,5 cm) on registreeritud aastate kaupa Suveteatri näitetrupi koosseis: on antud hooaja kestuse daatumid ja eraldi mees- ja naisnäitlejate nimestikud. Iga üksiku näitleja puhul on näidatud ka tema osatäitmiste iseloom, näit.: «I Soubrette», «jüng. komische Rollen», «I Liebhaberin u. Heldin», «kleine Rollen» jne. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 16. Talveteatri repertuaar 16. XII 1887 — 5. III 1894. 29 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud teose enam-vähem täpne kirje ja esitamise daatumid. Iga sedel on hilisemate juurdekirjutuste näol varustatud lühendiga «W.-Th.», lavastuse aasta ja teatridirektori nimega. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 17. 3. IX 1869. a. õhtu kava «Ressource's». 7 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on märgitud ühe õhtu repertuaar ühe nimetuse all «Theatralisch-deklamatorische Abend-Unterhaltung der Kaiserlichen Hofschausp. Frl. Auguste Baison unter Mitwirkung verschiedenen Theater-Mitglieder».

Zmigr. 18. Külalisetendused «Bürgermusses» ja Uues Teatris 4. IV 1895 — 9. II 1903. 10 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on registreeritud liliputlaste trupi, Tallinna linnateatri, Tallinna ooperiansambli ja Ibseni teatri rahvusvahelise ringreisi etendused. On antud lavateose võrdlemisi täpne kirje, esinenud trupp, esinemiskoht ja esinemise daatum. Viimase järel esineb mitmesuguseid märkusi näit. kellaaja, esietenduse jne. kohta. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 19. Uue Teatri repertuaar 8. XII 1892 — 5. VIII 1908. 245 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on registreeritud näidendid, ulatuslikumad muusikalised ettekanded, deklamatsioonid jne. Ettekannete võrdlemisi täpse kirje järel on antud esitamise daatumid ja esinejad. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt ühtses järjestuses, sõltumata ettekannete žanrist.

Zmigr. 20. Muusikalised ettekanded Uues Teatris 31. I 1893 — 23. X 1907. 72 l.

Sedelitel (10,5 × 13,5 cm) on registreeritud muusikalised sooloettekanded ja instrumentaalansamblite esinemised. On antud esitatud pala täpne kirje, daatum ja märkused esinejate ja esinejate kollektiivide kohta. Sedelid on järjestatud kronoloogiliselt.

AFIŠID, KAVALEHED, KUULUTUSED JA KUTSED

Zmigr. 21.	Suveteatri afišid	8. VII 1890 — 25. VIII 1896.	60 l.
Zmigr. 22.	„ „	1. V — 1. IX 1897.	89 l.
Zmigr. 23.	„ „	19. IV — 1. IX 1898.	109 l.
Zmigr. 24.	„ „	18. IV — 1. IX 1899, 24. V — 23. VIII 1900.	114 l.
Zmigr. 25.	„ „	1. V — 31. VIII 1901.	105 l.
Zmigr. 26.	„ „	1. V — 31. VIII 1902.	109 l.
Zmigr. 27.	„ „	1. V — 19. VIII 1903.	122 l.
Zmigr. 28.	„ „	2. V — 31. VIII 1904.	99 l.
Zmigr. 29.	„ „	1. V — 5. IX 1905.	90 l.
Zmigr. 30.	„ „	30. IV — 9. IX 1906.	119 l.
Zmigr. 31.	„ „	29. IV — 31. VIII 1907.	215 l.
Zmigr. 32.	„ „	1. V — 14. IX 1908.	166 l.
Zmigr. 33.	„ „	1. V — 1. IX 1909, 25. VI 1911, 24. VI ja 21. VII 1912.	230 l.

Zmigr. 21—33. Suveteatri afišside kogu, korraldatuna hooaegade kaupa kronoloogiliselt, ei ole kogu ulatuses täielik. Aastatest 1890—1896 on kogutud ainult üksikuid afišše, aastad 1897—1900, 1905, 1907—1912 on esindatud väiksemate lünkadega, kuna hooajad aastatest 1901—1904 ja 1906 on peegeldatud täielikult.

Zmigr. 34. Miina Härma kontsertide, «Estonia» külalisetenduste, «Vanemuise», «Ugaunia», Tartu Näitekunsti Edendamise Seltsi, Ev. Noortemeeste Seltsi ja Peterburi eesti seltside õhtute kuulutused, kavalehed ja afišid 21. VIII 1894 — 30. IV 1915. 46 l.

Zmigr. 35. Tartu üliõpilaste ja üliõpilasseltside isetegevusõhtute ja kontsertide kavalehed ja afišid 23. II 1894 — 19. XI 1922. 31 l.

Zmigr. 36. Tartus toimunud külaliskontsertide, koolide ja teiste vene- ja võõrkeelsete isetegevusõhtute kavalehed ja afišid 16. III 1890 — 22. I 1922. 96 l.

Zmigr. 37. Tartus ja Elvas toimunud kino- ja tsirkuseetenduste reklaamid ja afišid 20. IX 1891 — 30. VIII 1913. 27 l.

Zmigr. 38. Tartu Vene Draamateatri ja teiste kutseliste vene näitetruppide Tartus toimunud külalisetenduste kavalehed ja afišid 18. XI 1890 — 15. VIII 1923. 64 l.

Zmigr. 39. Vene seltsi «Rodnik», sõjaväeosade ja teiste Tartus toimunud venekeelsete isetegevuslike teatrietenduste, kontsertide ja kirjandusõhtute kavalehed ja afišid 5. II 1887 — 15. VIII 1917. 95 l.

Zmigr. 40. Talveteatri, saksakeelsete isetegevusõhtute ja saksa teatrite Tartus toimunud külalisetenduste jm. kuulutused, kutsed, kavalehed ja afišid 7. III 1892 — 27. VII 1918. 101 l.

Zmigr. 34—40. Juhuslikku laadi kogu, koosneb suureformaadilistest müürilehtedest, trükitud kavalehtedest ja käsikirjalistest peokuulutustest. Korraldatud k r o n o l o o g i l i s e l t.

Zmigr. 41. Peterburi teatrite ja Peterburis toimunud külalisetenduste kavalehed ja afišid 5. IX 1874 — 12. II 1913. 107 l.

Zmigr. 42. Riia teatri- ja tsirkuseetenduste, Oudova Eesti Kooli Seltsi ja teiste Oudova teatri- ja peoõhtute kuulutused, kavalehed ja afišid 17. VII 1881 — 25. VIII 1913. 45 l.

Zmigr. 43. Dresdeni, Badeni, Frankfurdi, Berliini jt. saksa, prantsuse ja poola teatrite kavalehed, afišid jm. teatrialased trükised 10. XI 1870 — 8. VIII 1892. 76 l.

Zmigr. 44. Vene- ja saksakeelsed ajalehed teatri-, repertuaari- ja lavatehniliste küsimuste kohta, näitlejate, rekvisiitide ja teatrikirjanduse reklaamid, kostüümikavandid, Tartu Suveteatri almanahhid, noodid, laulutekstid jm. teatrialased trükised umb. 1883—1917. 71 l.

Zmigr. 41—44. Juhuslik kogu trükitud materjalidest. Korraldatud k r o n o l o o g i l i s e l t.

Zmigr. 45. «Novumi», Suveteatri ja Lasteteatri etenduste, Schumanni saalis, «Akadeemilises Musses», «Ressource's» jm. korraldatud õhtute kavalehtede, teatrialaste kuulutuste ja kutsete fotokoopiad 9. IV 1804 — 23. IV 1903. 78 l.

Ilmselt juhuslik materjalikogu, osalt esineb nende hulgas Zmigr. 46 dublette. Järjestatud k r o n o l o o g i l i s e l t.

Zmigr. 46. «Novumi» ja Suveteatri etenduste, «Bürgermusses» ja mujal korraldatud õhtute kavalehtede, kutsekaartide jm. fotokoopiad 28. IX 1849 — 23. IV 1903. 66 l.

Fotokoopiad on kleebitud üksikult kartongile (22 × 28 cm), kusjuures kahepoolsed trükised on esindatud mõlemapoolse fotokoopiaga. Enamiku trükiste originaalsuurus on märgitud kartongile, sageli isegi trükise värvitoon. Järjestatud kronoloogiliselt.

Zmigr. 47. Uue Teatri, Suveteatri, «Bürgermusse», Schumanni ja Reinholdi saalide, ülikooli aula jt. Tartu, Viljandi, Pärnu ja Valga seltside saalide plaanid ja mõõdud, Tallinna eesti teatri- ja kontserdihoone projektide võistluse tingimused, Uue Teatri saali üüritingimused. 40 l.

Trükitud materjal, mõõtude osas paar käsikirjalist lehte.

Zmigr. 48. Suveteatri, Uue Teatri, «Bürgermusse» jt. peoõhtute kutsekaardid, piletid jm. pisitrükised. 74 l.

Juhuslik kogu pisitrükiseid.

AJALEHEVÄLJALÕIKED

Zmigr. 49. Väljakirjutused ja artiklite fotokoopiad Suveteatri kohta ajalehtedest «Neue Dörptsche Zeitung» 24. II 1870 — 7. IX 1879, «Dörptsche Zeitung» 18. II 1870 — 13. VIII 1871 ja «Dorpater Stadtblatt» 9. I 1877 — 8. IX 1877. 304 l.

Materjal on grupeeritud ajalehtede kaupa ja ühe nimetuse piirides kronoloogiliselt. Iga nimetuse lõpus on eraldi lehed bibliograafiliste ja muude märkustega. Kogu on täiendatud varem laialipillatud fotokoopiatega, mida on võrreldud originaalidega ja nende põhjal dateeritud.

Zmigr. 50. Väljakirjutused ja väljalõiked Suveteatri kohta ajalehtedest «Neue Dörptsche Zeitung», «Zeitung für Stadt und Land», «Deutsche Bühnen-Genossenschaft», «Nordlivländische Zeitung» ja «Postimees» 8. V 1880 — 25. VI 1889. 279 l.

Analoogiline eelmisele. Suurem osa väljakirjutusi on ajalehest «Neue Dörptsche Zeitung», mujalt on üksikuid väljalõikeid. Materjalile lisandub üksikuid lehti bibliograafiliste märkuste ja märkustega repertuaari kohta. Täiendatud fotokoopiatega.

Zmigr. 51. Väljalõiked Suveteatri kohta ajalehest «Nordlivländische Zeitung» 31. I — 1. XII 1900. 236 l.

Zmigr. 52. Väljalõiked Suveteatri kohta ajalehtedest «Nordlivländische Zeitung» ja «St. Petersburger Herold» 20. IV — 6. XI 1901. 286 l.

Zmigr. 53. Väljalõiked Suveteatri kohta ajalehtedest «Nordlivländische Zeitung», «Revaler Zeitung», «St. Petersburger Herold», «Revaler Beobachter», «Новое время», «St. Petersburgische Zeitung», «Rigische Rundschau» ja «Рижский вестник» 28. I — 28. XII 1902. 244 l.

Zmigr. 54. Väljalõiked Suveteatri kohta ajalehtedest «Nordlivländische Zeitung» ja «Русь» 28. I 1903 — 29. VIII 1905. 235 l.

Zmigr. 51—54. Väljalõiked on korrektsed, kleebitud paberile. Valdavam enamik on ajalehest «Nordlivländische Zeitung», millest on kogutud ka kõige väiksemat informatsiooni (kuulutused jm.). Teistes ajalehtedes on ilmunud poleemilisi artikleid ja materjali külalisetenduste kohta. Kõik artiklid on varustatud täpsete bibliograafiliste andmetega ja märkustega. Materjali järjestus on ühtselt kronoloogiline.

Zmigr. 55. Väljakirjutused Talveteatri kohta ajalehest «Neue Dörptsche Zeitung» 24. XII 1884 — 19. I 1890. 19 l.

Zmigr. 56. Väljalõiked ja -kirjutused Tartu vene teatrietenduste ja kontsertide, vene seltsi «Родник» ja Uue Teatri tegevuse kohta ajalehtedest «Neue Dörptsche Zeitung», «Рижский вестник», «Колывань», «Дерптский листок», «Московские ведомости», «Театральный мирок», «Ревельские известия», «Revaler Zeitung», «Postimees», «Прибалтийский листок», «Театральные известия», «Новое время», «Olevik», «Nordlivländische Zeitung», «Бессарабец», «Uus Aeg», «Прибалтийский край», «St.-Peterburgische Zeitung» ja «Rigasche Rundschau» 23. X 1890 — 10. V 1902 (6 esimest lehte dateerimata). 207 l.

Zmigr. 57. Väljalõiked, väljakirjutused ja fotokoopiad «Novumi», Tartu isetegevuslike õhtute, kontsertide jt. teatri- ja muusikaalaste küsimuste kohta ajalehtedest «Neue Dörptsche Zeitung», «Dörptsche Zeitung», «Inland», «Рижский вестник», «Nordlivländische Zeitung», «Rigasche Rundschau» umb. 1866—1909. 96 l.

Zmigr. 58. Väljakirjutused «Vanemuise» kohta ajalehest «Neue Dörptsche Zeitung» 28. III 1874 — 20. I 1880, märkmeid «Vanemuise» repertuaari kohta 1880—1891, «Vanemuise» hoone projekti ja ehitamise loa fotokoopiad 1899. a. 13 l.

Zmigr. 59. Väljakirjutused ja väljalõiked Tallinna saksa teatri kohta ajalehtedest «Inland», «Dörptsche Zeitung», «Neue Dörptsche Zeitung», «Колывань», «Nordlivländische Zeitung», ajakirjast «Ruthenia» jt. teostest 1794 — 2. IV 1908. 37 l.

Zmigr. 60. Väljakirjutused teatritegevuse kohta Viljandis, Narvas, Pärnus ja Võrus ajalehest «Inland» 3. I 1840 — 18. II 1862. 18 l.

Zmigr. 61. Väljakirjutused, väljalõiked ja fotokoopiad Riia teatritegevuse kohta ajalehtedest «Abendblatt», «Rigisches Theaterblatt», «Inland», «Dörptsche Zeitung», «Neue Dörptsche Zeitung», «Zeitung für Stadt und Land», «Прибалтийский листок», «Рижский вестник», «Прибалтийский край», «Rigasche Rundschau», ajakirjast «Ruthenia» jt. teostest 1794 — 1. IX 1905. 161 l.

Zmigr. 62. Väljakirjutused ja fotokoopiad Volmari, Liibavi, Miitavi jt. provintsilinnade teatritegevuse kohta ajalehtedest «Rigisches Theaterblatt», «Inland», «Neue Dörptsche Zeitung», «Прибалтийский край», ajakirjadest «Ruthenia» ja «Будильник» IX 1807 — 18. II 1900. 41 l.

Zmigr. 63. Väljakirjutused ja väljalõiked Peterburi, Moskva jt. vene teatrite tegevuse ja lavatehniliste küsimuste kohta ajalehtedest «Петербургская газета», «Inland», «Московские ведомости», «Правительственный вестник», «St.Petersburger Herold», «Новости», «Новое время», «Новости сезона», «Мировые отголоски», «С.-Петербургские ведомости», «Рижский вестник», «Биржевые ведомости», «St.Petersburger Zeitung», «Русские ведомости», «Русь», «Наша жизнь», «Слово», «Nordlivländische Zeitung», «Rigasche Rundschau» jt. ajalehtedest ja ajakirjadest 9. II 1859 — 9. IV 1917. 145 l.

Zmigr. 64. Väljakirjutused ja väljalõiked Berliini, Pariisi jt. välismaa teatrite, näitlejate jm. teatrialaste küsimuste kohta ajalehtedest «Neue Dörptsche Zeitung», «Новое время», «Zeitung für Stadt und Land» jt. ajalehtedest ja ajakirjadest 30. IV 1880 — 7. XII 1915. 148 l.

Zmigr. 65. Väljalõiked haridus- ja kooliküsimuste, Tartu ülikooli, ühiskondlik-poliitiliste olude ja kirjanduse kohta ajalehtedest «Московские ведомости», «С.-Петербургские ведомости», «Россия», «Биржевые ведомости», «Русские ведомости», «Новое время», «Новости», «Rigasche Rundschau», «Рижский вестник», «Düna-Zeitung», «Русский вестник», «St.-Petersburger Herold», «Nordlivländische Zeitung» 31. V 1892 — 9. X 1904. 230 l.

Zmigr. 55—65. Ajalehematerjalide kogu ei pretendeeri ammendavusele. Järjestus iga säilitamisühiku piires on ühtselt kronoloogiline.

MITMESUGUSED KÄSIKIRJALISED JA MUUD MATERJALID

Zmigr. 66. Uue Teatri ajalugu (käsikiri), juhuslikud kirjad, fotokoopiad, ümbrikud ja mitmesugused märkmed. 116 l.

Käsikiri «Kurze Chronik eines Theatergebäudes» on arvatavasti 1930. a. koostatud värsistatud ülevaade Uue Teatri ajaloost. Muu materjal on juhuslik ja mustandilise iseloomuga.

Zmigr. 67. Näitlejate M. Rezunovi, E. Heuseri, G. Baisoni, L. Lehmanni, A. Vjaltseva, P. Popovi jt. fotod. 43 l.

Fotokogu on ilmselt juhuslik, suuremalt osalt tundmatute isikute portreed. Esineb mõningaid dublette Suveteatri fotoalbumi materjalidest (vt. käesolev töö, lk. 266).

ФОНД И. И. ЗМИГРОДСКОГО В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ТГУ

Р. Пармас

Научная библиотека ТГУ

Резюме

Иосиф Иосифович Змигродский (1858—1936) окончил в 1887 г. Тартуский университет со степенью кандидата наук по специальности «русский язык и литература», работал преподавателем в школах г. Тарту, а в 1911—1916 гг. в библиотеке университета. Одновременно он принимал активное участие в деятельности основанного при университете в 1897 г. «Ученолитературного общества». Его перу принадлежит ряд исследовательских работ в области литературы и истории.

К основному периоду деятельности И. И. Змигродского относится построение им первого специального театрального здания в Тарту и основание Нового театра, что создало хорошие условия для выступления любительских и гастролирующих трупп.

Фонд И. И. Змигродского, хранящийся в Научной библиотеке ТГУ, был приобретен библиотекой в основном в 1923 г. Фонд

состоит, главным образом, из театральных материалов — афиш и программ представлений, вырезок из газет, различных картотек, а также, в меньшей степени, из фотоснимков и фотокопий — всего 67 единиц хранения на 10 934 листах. Фонд дает довольно полную картину театральной жизни г. Тарту, начиная с 50-х годов прошлого и кончая первым десятилетием нынешнего столетия. В фонде с большой полнотой отражен репертуар театра «Новум», Летнего театра Немецкого ремесленного общества, Зимнего театра, Нового театра Змигродского, а также зарегистрирован репертуар представлений различных обществ и гастролировавших в тот период трупп.

Фонд И. И. Змигродского в настоящее время является единственным источником справочного материала для исследователей театральной жизни г. Тарту прошлого столетия, причем деятельность театра «Ванемуйне» в данном фонде не отражена.

Параллельно с театральными материалами фонд И. И. Змигродского содержит множество вырезок из газет по разным вопросам культурной жизни г. Тарту того времени и пр.

Интересен также альбом И. И. Змигродского, состоящий из 94 снимков важнейших зданий и улиц г. Тарту конца XIX — начала XX вв. (хранится в Этнографическом музее АН ЭССР) и множество газетных вырезок, отображающих историю, в частности историю культуры Прибалтийских стран (хранится в Литературном музее им. Фр. Р. Крейцвальда АН ЭССР).

J. ZMIGRODSKIS SAMMLUNG IN DER UNIVERSITÄTS-BIBLIOTHEK TARTU

R. Parmas

Zusammenfassung

Joseph Zmigrodski (1858—1936) beendete im Jahre 1887 die Tartuer Universität mit dem wissenschaftlichen Grad eines Kandidaten der russischen Sprache und Literatur. In den darauffolgenden Jahren betätigte er sich als Lehrer in den Schulen Tartus; während der Jahre 1911—1916 arbeitete er in der Universitätsbibliothek, zur gleichen Zeit nahm er auch aktiv an der Arbeit der im Jahre 1897 bei der Universität gegründeten «Wissenschaftlich-literarischen Gesellschaft» teil. Seiner Feder entstammen verschiedene Abhandlungen über literarische und geschichtliche Probleme.

Zmigrodskis Haupttätigkeit fällt zusammen mit dem von ihm betriebenen Bau des ersten Theatergebäudes der Stadt Tartu, ebenso mit der Gründung des «Neuen Theaters» im Jahre 1892, womit den hiesigen Liebhabern so wie den auswärtigen Schauspielertruppen die günstigsten Bedingungen zum Auftreten gegeben wurden.

Die in der Universitätsbibliothek aufbewahrte Zmigrodski-Sammlung, hauptsächlich Sachen, die von ihm im Jahre 1923 angekauft worden sind, besteht größtenteils aus Material, das sich auf das Theater bezieht — Affichen und Programme, Zeitungsausschnitte, verschiedene Kartotheken und in kleinerem Umfang auch Fotos und Fotokopien — insgesamt 67 Aufbewahrungseinheiten auf 10 934 Einzelblättern.

Diese Sammlung gibt uns ein beinah vollständiges Bild vom Theaterleben in Tartu in den 50er Jahren des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Zehntel dieses Jahrhunderts. Hier findet sich ein eingehendes Verzeichnis des Repertoires des Theaters «Novum», des «Sommertheaters des Deutschen Handwerkervereins», des «Wintertheaters» und des «Neuen Theaters» von Zmigrodski; außerdem das Repertoire verschiedener Gesellschaften und auswärtiger Truppen. Zeitungsabschnitte zeigen uns den Widerhall des Theaterlebens in der Presse.

Diese Sammlung kann zur Zeit als die einzige Quelle des Theaterlebens in Tartu während des vorigen Jahrhunderts angesehen werden, ausgenommen die Tätigkeit der Theatergesellschaft «Vanemuine», die sich hier nicht zeigt.

Neben dem sich auf das Theater beziehenden Material enthält die Zmigrodski-Sammlung viele Zeitungsausschnitte über verschiedene kulturelle Fragen, die Tartu und andere Städte betreffen.

Besondere Beachtung in Zmigrodskis Nachlaß verdienen das aus 94 Fotos bestehende Album von Tartus wichtigsten Gebäuden und Straßen (wird im Ethnographischen Museum aufbewahrt) und eine Sammlung Zeitungsausschnitte über die Geschichte und Kulturgeschichte des Baltikums (wird im Fr. R. Kreutzwald-Literaturmuseum aufbewahrt).

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

K. Taev. Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850—1870 3

К. Таэв. Об административном применении Российского цензурного законодательства в Прибалтике в 1850—1870 гг. *Резюме* 20

K. Taev. Über die administrative Anwendung der russischen Zensurgesetze in den Baltischen Provinzen in den Jahren 1850—1870. *Zusammenfassung* 22

E. Laugaste. Eesti regivärsi struktuuriküsimusi 25

Э. Лауга́сте. О структуре эстонских народных песен. *Резюме* . . . 68

E. Laugaste. Über die Struktur des estnischen Volksliedes. *Zusammenfassung* 69

U. Kolk. Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus 71

У. Кольк. Внутристиховые формулы старинной эстонской народной песни. *Резюме* 153

U. Kolk. Formeln im Versinnern des estnischen alliterierenden Volksliedes. *Zusammenfassung* 154

A. Valmet. Pluurali partitiiv eesti kirjakeele algusperioodil (1524—1686) . . 156

А. Вальмет. Партитив множественного числа раннего периода в эстонском литературном языке (1524—1686). *Резюме* 168

A. Valmet. Der Partitiv des Plurals in der Anfangsperiode der estnischen Literatursprache (1524—1686). *Zusammenfassung* 169

P. Kokla. Postpositsioonidest mari keeles ja nende suhe possessiivsufiksitega 171

П. Кокла. К вопросу о послелогах и их отношениях с притяжательными суффиксами в марийском языке. *Резюме* 186

P. Kokla. Über die Postpositionen und ihre Verhältnisse zu Possessivsuffixen im Tscheremissischen. *Zusammenfassung* 187

Г. А. Архипов. Некоторые вопросы фонетики среднеюжного диалекта удмуртского языка 189

G. Arhipov. Mõningaid küsimusi udmurdi keele kesk-lõuna murde foneetika alalt. *Resümee* 205

G. Arhipov. Über einige Fragen auf dem Gebiet der Phonetik in dem mittelsüdlichen Dialekt des Udmurtischen. *Zusammenfassung* . 206

R. Tasa. Germanistika XIX saj. Tartu ülikooli lektorite käsitluses 207

Р. Таса. Германистика в обработке лекторов Тартуского университета в 19 веке. *Резюме* 225

R. Tasa. Probleme der Germanistik an der Tartuer Universität im 19. Jh. *Zusammenfassung* 227

O. Mutt. On the Preconditions in Old English that Facilitated the Subsequent Development of the Use of Substantives in the Common Case as Prepositive Attributes 229

O. Mutt. Vanainglise keeles olemasolevatest eeltingimustest substantiivide kasutamiseks prepositiivse täiendi funktsioonis inglise keele arengu hilisematel perioodidel. *Resümee* 244

О. Мутт. Существование в древнеанглийском языке предпосылки для развития атрибутивного употребления существительных. *Резюме.* 245

Г. И. Бернер. Об употреблении трехчленного пассива в современном немецком языке 246

H. Berner. Kolmeliikmelise passiivi kasutamisest kaasaegses saksa keeles. *Resümee* 261

H. Berner. Über den Gebrauch des dreigliedrigen Passivs in der gegenwärtigen deutschen Sprache. *Zusammenfassung* 262

R. Parmas. J. Zmigrodski fond TRÜ Teaduslikus Raamatukogus 263

Р. Пармас. Фонд И. И. Змигродского в Научной библиотеке ТГУ. *Резюме* 274

R. Parmas. J. Zmigrodskis Sammlung in der Universitätsbibliothek Tartu. *Zusammenfassung* 275

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

ТРУДЫ ПО ФИЛОЛОГИИ I

На эстонском, русском, немецком и английском языках

Toimetaja L. Raud
Korrektorid E. Uuspõld ja A. Pravdin
Tehniline toimetaja E. Võhandu

Ladumisele antud 22. VI 1961. Trükkimisele antud 22. III 1962. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 17,5. Trükiarv 500. Tellimuse nr. 6005. MB-02836. Hans Heidemanni nim. trk. Tartus, Ülikooli 17/19. II.

Hind. 1 rbl. 5 kop.